А. Й. ПАШУК

СУД І СУДОЧИНСТВО

СУД І СУДОЧИНСТВО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XVII-XVIII ст.

А. Й. ПАШУК

СУД І СУДОЧИНСТВО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XVII—XVIII ст.

(1648—1782)

ВИДАВНИЦТВО ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ. 1967

34(О9)
П 22

У монографії на великому архівному матеріалі досліджується виникнення і діяльність судів на Україні в XVII—XVIII ст., розкривається класовий характер судочинства. Автор з марксистсько-ленінських позицій розглядає найважливіші віхи роботи судів, пам'ятники процесуального права, послідовно і обгрунтовано розвінчує тлумачення буржуазно-націоналістичних істориків про безкласовість тогочасного українського суспільства, про демократичність суду, права і судочинства.

Книга розрахована на науковців, а також на всіх, кого цікавить історичне минуле українського народу.

Відповідальний редактор —
кандидат юридичних наук, доцент
Калинович В. І.

1—10—1
16—БЗ—8—67М

ВІД АВТОРА

◆

Не всі проблеми історії України XVII—XVIII ст. глибоко вивчені радянськими істориками. До мало досліджених належать питання судоустрою, права і судочинства Лівобережної України того періоду. Фрагментарно їх розглянуто в опублікованих працях К. Софроненко, В. Дядиченка, В. Месяца, А. Ткача, В. Кульчицького[1]. Українські буржуазно-націоналістичні історики та юристи запопадливо взялися досліджувати цей період історії, підкреслюючи, що він мав виняткове значення для соціально-політичного і культурного розвитку українського народу, для утвердження його національних і соціальних ідеалів, його правосвідомості і права. Д. Дорошенко, А. Яковлів, М. Чубатий, О. Оглоблін, А. Дикий, Л. Окиншевич та інші опублікували в останні роки за кордоном ряд книг та статей, в яких, перекручуючи історичну правду, проповідують антинаукові, буржуазно-націоналістичні теорії про безкласовість українського народу, про демократичність суду, права і судочинства. В них вони спираються на старі дореволюційні твори, а також на окремі праці радянських дослідників 30-х років, написані з відхиленням від марксистської методології. Дореволюційні історики О. Лазаревський, О. Левицький, В. Модзалевський, Д. Багалій, І. Каманін, Ф. Клименко, Ф. Леонтович, І. Теліченко, М. Слабченко,

Д. Міллер, О. Кістяківський, А. Гальбан, В. Вейцзекер, Р. Репель, а також історики права 20—30-х років — І. Черкаський, Л. Окиншевич, М. Василенко та інші, користуючись буржуазною методологією, показували суд, право і судочинство України XVII—XVIII ст. з позицій теорії «класового миру», «національної згоди», «єдиного потоку», «безбуржуазності української нації».

Однією з вимог марксистсько-ленінської правової науки на сучасному етапі розвитку радянського суспільства, є непримиренна, наступальна боротьба проти буржуазної ідеології. «Боротьба проти буржуазної ідеології, — підкреслював у звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв, — повинна бути при всіх обставинах безкомпромісною, бо це боротьба класова, боротьба за людину, за її гідність і свободу, за зміцнення позицій соціалізму і комунізму, це боротьба в інтересах міжнародного робітничого класу»[2]. Радянська правова наука ще недостатньо вивчає і критикує буржуазну правову ідеологію, не веде активного наступу проти буржуазних ідей і теорій, тоді як в галузі права точиться запекла боротьба двох ідеологій — комуністичної і буржуазної.

«Назріла крайня необхідність, — підкреслює, зокрема, професор К. Софроненко, — монографічної розробки ряду суттєвих проблем історії держави і права СРСР». Виникнення і розвиток феодального права кожного з народів, що входили до складу Росії, пише вона далі, крім загальних принципів, мали ще особливі відмінні риси. Тому й одне із суттєвих завдань радянських істориків права — розробити проблеми історії розвитку цивільного, кримінального і процесуального права в історії держави і права окремих народів[3].

Автор пропонованої монографії, керуючись марксистською методологією, поставив перед собою завдання з'ясувати, в чому конкретно

полягають перекручення історичної правди в питаннях суду, права і судочинства цього періоду історії України і показати на основі дослідження численної літератури, опублікованих, а в основному неопублікованих архівних матеріалів, в світлі історичної правди соціально-економічні умови виникнення, розвитку і діяльності судів Лівобережної України, всю судову систему, висвітлити пам'ятки процесуального права, з'ясувати загальні риси судового процесу і його основні принципи, дати загальний нарис судового процесу як засобу захисту класових інтересів.

Виходячи з того, що правові відносини кореняться в матеріальних життєвих стосунках, в книзі показано класову диференціацію на Лівобережній Україні, панівне становище шляхти, козацької старшини, вищого духовенства і міщанської верхівки, їх ставлення до бідного козацтва, селянства та міщанства, класову боротьбу між експлуатованими і експлуататорами, які використовували суд, право і судочинство як знаряддя пригноблення. Розглядаючи види судів, їх склад і компетенцію, автор охарактеризував всю систему судів разом з духовними і домініальними, які діяли на Лівобережній Україні, розкрив суть судової реформи 1763 року. В роботі дано огляд судів, визначено їх як класові інститути, докладно оглянуто пам'ятники процесуального права. Автор дослідив не тільки пам'ятники процесуального німецького права, Литовський статут, а й зупинився на правотворчій діяльності органів влади Лівобережної України, вивчивши гетьманські універсали, універсали генеральної військової канцелярії, ордери та інструкції цих органів влади. Належного значення надано питанню кодифікації права та опрацюванню приватних збірок права.

Досліджуючи старий український судовий процес, автор розкрив його основні риси та принципи, охарактеризував судових осіб та учасників процесу, нарешті, показав усю дока-

зову систему, яка обумовлювала формалізм процесу. Він встановив, як здійснювалось провадження справи в судах першої інстанції, виділив ряд процесуальних інститутів — *позов, попереднє слідство* з слідчими діями позивача — потерпілого, *судовий розгляд, судові постанови,* якими виносились різні види покарання.

У монографії розглянуто правові засоби проти оскарження судових постанов, з'ясовано види їх, зокрема, скарги на суддів, апеляцію, наслідки безпідставного оскарження судових постанов, а також екстраординарні засоби оскарження, охарактеризовано їх як засіб контролю для надійного захисту інтересів панівного класу, показано останню стадію процесу — виконання судових постанов.

Висвітлюючи питання судоустрою, досліджуючи пам'ятники процесуального права, а також положення самого процесу, автор намагається розкрити спершу суть перекручень, які допускаються в буржуазно-націоналістичній історико-правовій літературі, а далі спростовує їх. на основі об'єктивно викладених історично правдивих фактів, взятих із судових справ XVII—XVIII ст. та інших архівних матеріалів, опублікованих праць, і робить спробу дати єдино правильне трактування з позицій марксистсько-ленінського вчення.

◆

РОЗДІЛ І. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТКУ І ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ

◆

Правові відносини, що складалися у суспільстві Лівобережної України XVII—XVIII ст., грунтувалися на матеріальних відносинах.

Виникнення, розвиток і діяльність судів були обумовлені соціально-економічними відносинами в тогочасному класовому суспільстві.

«...Правові відносини, — відзначав К. Маркс, — так само, як і форми держави, не можуть бути пояснені ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, ...навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах...» [1].

Буржуазні та націоналістичні історики та історики права створили антинаукову концепцію про «єдність» і «безкласовість» українського народу, показували і показують суд, право і судочинство Лівобережної України тих часів, перекручуючи об'єктивну істину.

У буржуазній історіографії серед праць, в яких розглядаються питання суду, права і судочинства, велике місце посідають роботи О. Левицького. Опубліковані ним деякі матеріали судових справ створювали певне уявлення про судовий процес, а окремі нариси з діяльності судів на Україні в значній мірі допомогли вивчити звичаєве право [2]. Українське суспільство XVII—XVIII ст. він вважав безстановим, одним «вільним козацьким народом». Погляди О. Левицького поділяв також інший дослідник судів Лівобережної України — В. Модзалевський [3].

Багато історичних праць з історії Лівобережної України залишив О. Лазаревський. Він визнавав існування соціальних протиріч на Україні в результаті класового

розшарування, але вважав, що це результат зловживання землевласників і старшинської адміністрації, а також судів і судочинства. У працях «Описание старой Малороссии» (т. I—III, Київ, 1898—1902), «Очерки из быта Малороссии в XVIII веке» («Русский архив», № 3, М., 1873), «Люди старой Малороссии» («Киевская старина», 1884—1888), «Малороссийские посполитые крестьяне» (Київ, 1900), «Обозрение Румянцевской описи Малороссии» (Чернігів, 1866) та інших О. Лазаревський показав процес утворення багатої старшинської верхівки, розорення козацтва, закабалення селянства. Однак, звернувши увагу на суб'єктивні фактори соціальних суперечностей (зловживання старшин), він не зрозумів значення законів феодального способу виробництва, що були основою цих суперечностей. Лазаревський вважав, що в результаті визвольної війни українського народу 1648—1654 років на Україні встановився демократичний лад. Крім того, О. Лазаревський не був послідовним у своїх поглядах щодо соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні, діяльності старшинської адміністрації.

Порівняно з іншими дослідниками значний крок вперед у висвітленні соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. зробив у своїх дореволюційних працях Д. Багалій [4]. Він визнав, що під час визвольної війни 1648—1654 років всі суспільні групи заради загальної справи на деякий час злилися в «одну безстанову масу», але швидко стали прагнути до станового відокремлення. Серед них виділялась «домінуюча група — козацтво».

І. Каманін, який багато писав про самоуправління міст за магдебурзьким правом [5], був у полоні буржуазних поглядів на розвиток суспільства. Хоч він бачив, наприклад, класову диференціацію в місті, економічну нерівність, але помилково вважав, що її можна було і в умовах існуючого суспільно-економічного ладу України усунути. В цьому проявилось його нерозуміння економічних законів розвитку феодального суспільства.

В післявоєнні роки чимало праць з історії України опублікував за кордоном О. Оглоблін. Вони присвячені в основному висвітленню правового статусу України після Переяславського договору 1654 року, політичних планів Мазепи і його послідовників за кордоном у

XVIII ст., діяльності видатних козацьких старшин другої половини XVIII—початку XIX ст.[6]. В ряді праць О. Оглоблін намагається тенденційно відстоювати думку про те, що закріпачення козаків і селянства на Україні сталося внаслідок указу Катерини II 1783 року, хоча в роботі «Гетьман Іван Мазепа та його доба» показує шляхи і методи збагачення козацької старшини і втягнення козацтва і селянства в підданську повинність.

Козацьких старшин другої половини XVIII і початку XIX ст. О. Оглоблін зображує борцями за повну автономію України, «добрими» і «милосердними» до селян, такими, що дбають про їх становище. Цим він намагається створити думку, ніби самі старшини-землевласники в закріпаченні бачили зло, нав'язане ззовні.

Дослідження архівних матеріалів, а також фактичного матеріалу, зібраного окремими буржуазними вченими, критичний аналіз подій і суспільно-економічних відносин на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. радянськими істориками дають повну підставу спростувати помилкові і тенденційні погляди буржуазно-націоналістичних дослідників.

Велика визвольна війна українського народу 1648—1654 років принесла йому національне визволення. Вона мала також важливі соціально-економічні наслідки. Пригноблене селянство як головна і вирішальна сила у цій війні боролося не тільки проти іноземного поневолення, а й проти гніту феодалів-кріпосників. У ході війни українські селяни, рядові козаки та міська біднота значно послабили, розхитали феодально-кріпосницькі відносини на Україні. Велике землеволодіння польських магнатів і шляхти було знищене, послабився зовнішній економічний примус. Внаслідок війни повинності селян, які виконувались ними на користь своїх землевласників, значно зменшились. Грані між привілейованим козацтвом і безправним селянством дещо притупились.

Під час війни, як і в перші роки після її закінчення, нерідко селяни переходили в козацькі полки. Повинності селян зводилися до виконання окремих робіт і невеликих грошових та натуральних зборів. Селяни переходили з маєтності в маєтність[7]. Хоч шляхетсько-магнатська влада впала, проте панування класу багатіїв не було усунено. Фактично продовжували існувати на Україні два антагоністичні табори — панівний клас феода-

лів в особі козацької старшини, української шляхти, вищого православного духовенства та міської знаті, з одного боку, та пригноблений клас українських селян та міської бідноти — з другого.

Феодальна власність на землю після визвольної війни збереглась в руках значної частини православної шляхти. В ході переговорів про возз'єднання України з Росією козацькі посли добивалися збереження прав шляхти [8]. Право шляхти на землю визнавав гетьман Богдан Хмельницький. В окремих випадках він наказував повертати забрану в шляхтичів землю [9]. Права шляхти на землю підтверджувались царем [10]. Очевидно, козацькі старшини стояли за поверненця шляхетських прав і привілеїв для незначної частини шляхти, сподіваючись, що їм, таким чином, легше і самим буде добиратися до великого землеволодіння [11].

В другій половині XVII ст. українська шляхта виступає як окрема класова група. В. М'якотін нарахував на Лівобережжі після 1654 року близько 90 шляхтичів з правом власності на землю, включаючи сюди право підданства посполитих [12]. Д. Міллер назвав близько 300 шляхтичів-власників землі. За іншими даними після визвольної війни тільки 188 шляхтичам згідно з окремими універсалами була надана земля [13]. Сам Богдан Хмельницький наділив землею представників шляхти, які служили в козацькому війську [14].

Невикористані запустілі землі, а також частина земель, залишених магнатами, захоплювались козацтвом і вважались їх власністю. Такий шлях придбання земель називався «займанщиною». У суперечці з Новгород-Сіверським Спаським монастирем козаки села Покотиця посилалися на те, що всі зайняті козаками землі на Україні перейшли у їх власність шляхом займанщини [15].

Однак згодом займанщина перестала вважатися достатньою підставою для набуття права власності. Козацька старшина і монастирі намагались отримати на землю грамоти та універсали. Правовою підставою для основного старшинського землеволодіння стали гетьманські універсали та царські грамоти. Так почало утворюватись поряд з шляхетським і старшинське землеволодінця. Козацька старшина заміняла вигнану шляхту і перетворювалась у феодалів.

Утворенню старшинського землеволодіння сприяли умови для розвитку сільського господарства на Лівобережній Україні, що склалися після возз'єднання України з Росією. Українські землі не зазнавали вже іноземних нападів, посилились економічні і культурні зв'язки з Росією, відкривались нові ринки, вироблялась сільськогосподарська продукція на збут [16]. Багато селян переселялось з Правобережної України на Лівобережну.

Козацька старшина під впливом торгового капіталу в умовах розвитку грошового господарства швидко пристосувалась до нової економічної ситуації. Створивши велике землеволодіння, вона всілякими способами зміцнювала свою економічну базу, руйнувала й підкоряла своєму впливові сусідів — дрібних землевласників, рядове козацтво і поспільство.

Шляхи збільшення старшинського землеволодіння були різні. Один із способів «жалування» полягав у наданні так званих рангових дібр, які в першу чергу отримувала генеральна старшина. Їй належали села й двори з військово-державних маєтностей. Населення цих сіл повинно було виконувати певні роботи на користь старшин. Рангові добра спочатку були у тимчасовому володінні. Однак гетьманськими універсалами та царськими грамотами земля передавалась також у повну власність [17].

Окремі гетьмани, намагаючись притягнути на свій бік старшин, щедро роздавали їм маєтки, зобов'язуючи посполитих виконувати «послушенство». Особливо в цьому відзначились І. Самойлович та І. Мазепа. Мазепа, призначивши свого друга Я. Лизогуба чернігівським полковником, подарував йому 10 сіл. Іван Скоропадський тільки за 6 місяців 1709 року роздав десятки сіл козацьким старшинам. Лише з універсалів, які збереглися до наших днів, видно, що у 80-х роках XVII ст. посилилось введення послушенства і повинностей. Так багатіли Стороженки, Лизогуби, Гамалії, Миклашевські, Сулими [18]. До тогочасних багатіїв належали і Ломиковські, Левенці, Кулябки, Орлики, Кочубеї, Горленки, Лисенки, Апостоли, Скоропадські та інші.

Генеральні старшини, полковники і сотники «скуповували» в примусовому порядку двори, млини і ліси, греблі, сіножаті, броварні тощо. Охочекомонний полковник І. С. Новицький на території однієї лише лохвиць-

кої сотні до 1691 року купив 17 лісів за 625 золотих, 40 талярів і 47 кіп грошей. Він придбав хату з лугом і сіножаттю, луг і острівець за 230 золотих і 9 кіп грошей. Як подарунок одержав ліс. Цей же полковник придбав іншими способами один хутір, два двори, три греблі, одинадцять ставків, ниву, долину і сіножать, луг і два млини [19]. Переяславський полковник Р. Дмитрашко «закупив», а насправді захопив у козаків тисячі десятин землі в 15 селах [20].

Одним із джерел нагромадження багатства панівними верствами був розвиток у старшинських господарствах деякої промисловості. Так, наприклад, там виробллялись поташ, горілка, шовк. У XVIII ст. розвивається на Україні суконна, парусно-полотняна мануфактури, будуються і вводяться в дію порохові й соляні заводи, скляні гути [21], які прибирає до своїх рук знать.

Феодали не гребували ніякими методами для особистого збагачення. Старшина оволодівала маєтками шляхом конфіскації землі на випадок покарання злочинця, брала з підсудних так звану вину, захоплювала їх майно [22].

Найбільшими феодалами серед старшини були самі гетьмани — Самойлович, Мазепа, Скоропадський, Полуботок, Розумовський та інші. Їм надавались землі царськими грамотами. Крім того, вони їх скуповували. Значним джерелом прибутків гетьманів були грошові повинності на їх користь, так звані ральцеві гроші. Гетьман Мазепа взяв, наприклад, в 1691 році від пирятинського сотника ральцевих грошей «10 битих талярів і 20 монет золотих», від пирятинського війта 2 таляри і 4 золотих. Крім того, від восьми міст лубенського полку він одержав в цьому ж році 65 ялівок і 201 барана, а в 1694 році з восьми сотень — «порукавичного» — 216 червоних і 163 таляри. Крім того, гетьманові дали «поклону» 5 червоних [23].

Козацька старшина та поміщики користувались широкими привілеями, були звільнені від усяких повинностей. Верхівка старшини при Мазепі утворила окремі групи бунчукових і значкових товаришів, які не підлягали полковій і сотенній адміністрації. Козацькі старшини між собою споріднювались і поступово утворилася панівна, замкнута каста [24]. Її економічне і політичне панування в другій половині XVII і XVIII ст. стало незаперечним фактом.

Поряд із старшинським збільшувалось землеволодіння духовенства. Зокрема, великі землеволодіння мали монастирі, які першими після визвольної війни звернулись з вимогою підтвердити їх права на землі. Вже під час гетьманування Богдана Хмельницького гетьманськими універсалами визнано землеволодіння Густинського, Миколаївського, Пустинного, Максаківського, Гадяцького та інших монастирів [25]. Селяни монастирських дібр також зобов'язувались виконувати послушенство.

Зберегло всі свої станові права і православне духовенство. Старшини і духовники підтримували між собою найтісніші зв'язки. Неодноразово старшини з військових чинів одержували духовний сан. Так стали впливовими попами І. Домонтович, Р. Ракушка, Д. Ростовський, І. Горленко [26].

Нижче духовенство фактично залежало від феодалів, але і серед нього були лихварі й експлуататори, які пригнічували простих козаків.

До двох класових груп — старшини і вищого духовенства — примикала міщанська верхівка. Вона виросла і збагатилась на експлуатації бідного міщанства і селянства.

Зростання товарного обігу приводило до створення всеросійського ринку. Це сприяло розгортанню великих торгових операцій і збагаченню міщанської верхівки, яка повністю взяла управління містами в свої руки, хоч згодом сама стала залежною від козацької старшини [27]. Міщанська верхівка часто-густо переходила в козацтво, споріднюючись з старшиною [28].

Окремі міста одержували у володіння села, хутори і млини. Міщани-купці займались лихварськими операціями, обмінюючи все на хліб та гроші, присвоювали собі монополії, захоплювали міські ліси і луки, накладали мита та інші примусові оплати, прибирали до своїх рук цехи і суди.

Таким чином, до панівного класу на Україні в другій половині XVII—XVIII ст. належали: шляхта, козацька старшина, вище духовенство і міщанська верхівка. В їх руках перебували основні землеволодіння і промисли. На протилежному соціально-економічному полюсі знаходились просте козацтво, селянство та бідне міщанство. Різниця між козаками і селянами спочатку була незначною, і часто вони

переходили з одного стану в інший. Однак згодом приналежність до козацтва почала означати приналежність до вільного стану (козаки не знали податків і повинностей, мали право брати участь у радах для обрання військової старшини, і лише деяка частина рядових козаків ще виконувала, крім військових, окремі повинності), і міщан та селян було заборонено записувати у козаки [29]. Особливо важко було перейти в козацтво у першій половині XVIII ст. [30]

Широкі маси рядового козацтва перебували під гнітом старшин, потрапляли в економічну залежність від них і разом із селянством виявляли протест проти існуючих соціально-економічних відносин на Україні. Старшини перетворювали незаможних козаків у своїх підданих. Так, козаки білоцерківської сотні миргородського полку на чолі з О. Григоренком скаржились на те, що земський суддя Базилевський перетворює їх у своїх підданих [31]. Козацький хутір не міг чинити опору великому землеволодінню.

Основна маса населення міст, яка складалася з ремісників, що об'єднувались здебільшого в цехи, дрібних купців та хліборобської частини міських жителів, також перебувала в залежності від багатіїв. Міську бідноту — підмайстрів й поденників жорстоко експлуатували панівні класи.

Однак найтяжчим було становище селянства. Селяни-посполиті після визвольної війни перебували в повній залежності від своїх «державців». Хоч формально вони мали право залишати свого пана і вибирати нове місце проживання, проте фактично це право було обмежене різними умовами і насправді воно не існувало.

Панівний клас усіма засобами намагався відновити давні форми експлуатації селян, рядового козацтва та бідного міщанства. Це здійснювалось поступово — від утвердження станової нерівності аж до фактичного закріпачення. Так, сотник лукомської сотні миргородського полку Антон Крижанівський скаржився на те, що бунчуковий товариш Данило Требинський захопив землі посполитих села Мойсеївки, а їх обклав «необыкновенными податьми, панщинами и другими работызнами» [32].

Козацька старшина вважала, що правовою основою її вимог до селян є не тільки універсали гетьманів і

полковників, а й Литовський статут, який надавав широкі права шляхті: право на урядування, на землю, на підданих тощо [33]. Монастирі також вимагали від селян виконання повинностей, які вони несли до 1648 року. Разом з тим монастирі загарбували козацькі землі, допускали в багатьох випадках самоуправство. Орієнтуючись на практику монастирів і на Литовський статут, старшина і шляхта стали примушувати селянство виконувати повинності. І. Самойлович в універсалі від 1680 року наказав вишенським селянам, щоб вони пану Ломиковському у всьому, «як сказует звичай», віддавали «послушенство и повинность» [34]. Спочатку селян зобов'язували гатити греблі, збирати сіно і доставляти дрова з лісу [35]. Згодом козацька старшина збільшила обсяг робіт, стягаючи одночасно різні натуральні і грошові збори.

Крім повинностей на користь державців-землевласників, селяни мусіли виділяти житла, підводи, годувати коней, давати сіно, платити гроші «на військову канцелярію», що входило у так звану військову повинність, а також платити всякі десятинні збори та інші данини [36]. Тому досить наївними є твердження О. Оглобліна про те, що козацькі старшини дбали про інтереси селян, що вони складали проекти поліпшення становища «казенних» і «біглих» селян. Тим часом все обмежувалось якраз цими «проектами» [37].

Багато повинностей доводилось виконувати селянам на користь монастирів, старшин, а також міст і багатих міщан. Окремі селяни, які заснували так звані слободи на пустирях, а частіше — на землях землевласників за їх згодою, на деякий час звільнялись від повинностей. Та як тільки минав відповідний строк, обкладалися ними. Вільних від повинностей селян фактично було дуже мало.

Старшини відбирали у селян землю за борги, нерідко насильно і безправно. Часто вони робили їх «підсусідками», тобто несамостійними господарями, які жили при дворах більш заможних власників. Іноді селяни добровільно переходили в підсусідків, звільняючись, таким чином, від зборів і повинностей.

Підсусідками ставали і незаможні козаки, і селяни. Вихідці з козаків буди залежні від заможного козака і відбували одночасно повинність у старшинської адміні-

страції. Селяни-підсусідки також виконували деякі повинності. Згодом перехід у підсусідків був заборонений, бо від цього зменшувалась кількість дворів, що були зобов'язані нести повинності і платити побори [38]. Державські підсусідки згодом ставали підданими [39].

Козаки вважались особисто вільними. Вони повинні були нести військову службу і підлягали козацькій адміністрації. Однак і на козаків поширювались грошові збори для утримання полкової і сотенної адміністрації, військової музики, сторожів, пошти, збори з тютюнових ділянок і пасік. Вони також відчували на собі тягар непрямих податків. Їх залучали до лагодження укріплень, шляхів і гребель. Крім того, старшини примушували рядове козацтво виконувати й інші роботи. Час від часу зростала кількість збіднілих козаків. Зубожілі козаки потрапляли в залежність від багачів, які їх переводили в селяни, закріпачували [40].

Розміри панщини визначалися залежно від характеру землеволодіння. На Лівобережній Україні в 30—60-х роках XVIII ст. вона становила три-чотири дні на тиждень [41].

Землевласники намагалися перетворити всіх селян і бідних козаків у підданих, повністю їх закріпачити. Прикладом для них служило закабалення селян Росії, де панування над селянами, основане на землеволодінні, стало привілеєм дворянства, що ліквідувало різницю між окремими групами осіб, які проживали в поміщицьких «вотчинах», — «холопами і селянами» [42].

Своє панівне становище українські феодали прагнули закріпити законодавчим актом, тобто виданням кодексу законів. Він повинен був не тільки зафіксувати привілейоване становище козацької верхівки, а й уніфікувати різні закони, запозичені на Україні з Литовського статуту, німецького права, ряду польських і російських законів, а також діючі «укази» українських гетьманів. Спеціальна комісія після п'ятнадцятирічної роботи склала кодекс, який було названо «Права, по которым судится малороссийский народ». Основною метою цього кодексу було збереження автономії України і визнання за старшиною шляхетських прав. Тому його не затвердив царський уряд [43].

Указом від 3 травня 1783 року було юридично оформлено введення кріпосного права на Україні, хоч

фактично воно існувало раніше. Твердження О. Оглобіна про те, що закріпачення на Україні здійснено тільки після указу Катерини II, суперечить дійсності [44]. Виникнення протиріч між різними верствами населення закономірно привело до загострення класової боротьби.

Процес закріпачення супроводжувався неодноразовими збройними виступами селян і козацької бідноти. Повстанці не тільки нападали на маєтки феодальної знаті і захоплювали її майно, а й іноді убивали феодалів, помщаючись за нестерпні кривди [45].

XVIII ст. особливо знаменне в історії України частими заворушеннями та бунтами селянських мас. Так, гайдамаччина поширилась і на Лівобережній Україні. На цей час припадає й відома Турбаївська історія, коли з наказу уряду було спалене ціле село; повстання кміцинських селян, для придушення якого урядові війська застосували гармати [46].

Козацькі старшини жорстоко розправлялись з повсталими, карали їх, а головне, стягали з них заподіяні збитки.

В період феодалізму селяни боролися з своїми гнобителями «як уміли і як могли» [47]. Вони прагнули скинути ненависне ярмо кріпацтва, звільнитись від непосильних повинностей і тягарів. Вся історія феодального суспільства — це історія класової боротьби. Отже, причиною соціальних протиріч на Україні в XVII—XVIII ст. були не лише зловживання землевласників і старшинської адміністрації, — їх породжувала сама класова природа феодального ладу.

В умовах класової боротьби на Україні 1648—1783 років гострим знаряддям в руках панівних верств суспільства був суд. В ряді засобів, спрямованих на закріпачення селян і бідного козацтва, одне з важливих місць належить правосуддю. Воно було джерелом збагачення козацької старшини, духовенства і багатого міщанства, сприяючи цим самим їх зміцненню.

Правосуддя завжди було в руках панівного класу. В експлуаторському суспільстві воно виражало і виражає інтереси правлячої верхівки. Мінялися суспільно-економічні формації, форми державної влади, іншими ставали окремі закони, але залишався непорушним один закон — закон приватної власності. Він керував всією діяльністю класового правосуддя експлуататорських класів.

Поняття правосуддя експлуататорських класів завжди протиставлялось поняттю правосуддя експлуатованих, їх уявленню про справедливість. Органи правосуддя були сліпим і тонким знаряддям придушення експлуатованих, знаряддям, яке відстоювало інтереси «грошового мішка» [48].

Таким чином, твердження українських буржуазно-націоналістичних істориків та істориків права (М. Грушевського, О. Левицького, В. Модзалевського та інших) про «єдність» і «безкласовість» українського народу в період феодалізму тенденційні, науково необґрунтовані і суперечать історичній правді.

◆

РОЗДІЛ II. ВИДИ СУДІВ, ТХ СКЛАД ТА КОМПЕТЕНЦІЯ

◆

В існуючій літературі з історії права не показано всієї судової системи, що існувала на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст., а охарактеризовано лише окремі її ланки.

Чималу увагу питанням суду, права і судочинства Лівобережної України присвячували буржуазні дослідники. Відомий ліберально-буржуазний історик О. Лазаревський, в наукових працях якого виявляються тенденції демократизму, хоч і неправильно пояснював причини соціальних протиріч на Україні, досить критично ставився до складу і діяльності судів Лівобережної України. Він підкреслював, що козацький суд, який виник після 1648 року, не можна називати народним, оскільки його створили штучно і він не задовольняв прагнень народу й освіченої громадськості [1].

Значний вклад у вивчення історії судів і судочинства вніс Д. Міллер. Він зробив спробу розкрити суть судової реформи 1763 року, в результаті якої були введені земські, гродські і підкоморські суди. Прогресивним у поглядах Д. Міллера є те, що він вважав причиною цієї судової реформи прагнення козацької старшини стати дворянами. А щоб легше здійснювати свої наміри, вони намагалися відновити діяльність шляхетських судів, оскільки козацька старшина прирівнювала себе до шляхти. Проте вчений не зумів дати об'єктивної оцінки цим судам як засобу класової боротьби панівних верств суспільства з незаможним козацтвом, селянством та плебейською частиною міщанства [2].

Систему цехових організацій на Україні, їх судово-адміністративну діяльність показав у своїх працях

Ф. Клименко. Вчений обгрунтовано довів, що виникненню цехів на Україні сприяли тогочасні соціально-економічні умови життя міст, форма таких об'єднань, запозичена із заходу, мала лише допоміжне значення в організації цехів. Однак Ф. Клименко не виявив розуміння класової боротьби в середині цехових організацій, а також того, що суд цеху використовувався як засіб класової боротьби цехових майстрів проти підмайстрів і сторонніх, позацехових кустарів [3].

О. Левицький чимало зробив у вивченні юридичного побуту «гетьманської» України, однак у багатьох питаннях допустив помилки. Всупереч історичній дійсності, він вважав, що в діяльності низових судів брала активну участь громада, яка визнавала суд всенародним, прагнула співпрацювати з ним. На думку О. Левицького, магістратські і ратушні суди були позбавлені права на самостійне існування, а тому з'єдналися з козацькими судами, оскільки на Україні начебто не було антагоністичних класів. Вчений залишав поза увагою факти, які свідчили про те, що козацькі старшини силою оволоділи переважною більшістю міських судів, що окремі міста вели станову боротьбу з козацькими старшинами за відокремлення міських судів. Буржуазний історик В. Модзалевський цілком поділяв погляди О. Левицького щодо народності судів. Він, наприклад, підкреслював, що постанови міських судів схвалювались «товариською радою» і це наближало їх до так званого копного суду, який, на його думку, був у XVII ст. дуже поширений. Однак історик не міг відрізнити публічності засідань суду від юрисдикційної компетенції, а тому й допустив помилку, твердячи про народність суду [4].

Окремі повідомлення,що характеризують діяльність суду та судочинства, знаходимо в працях М. Грушевського [5]. Заслуговують, зокрема, на увагу опубліковані ним матеріали про копні, духовні та цехові суди, а також розвідки з історії німецького права на західноукраїнських землях. Але, виходячи з своєї антинаукової буржуазно-націоналістичної концепції, він помилково вважав тогочасні суди на Україні всенародними.

Наскрізь тенденційно, всупереч історичній правді висвітлювали суд і судочинство й інші буржуазно-націоналістичні історики права та юристи. Так, Я. Падох, досліджуючи питання грунтового процесу Лівобережної

України XVII—XVIII ст., безпідставно називає суди демократичними, всенародними, свідомо замовчує той факт, що вони перебували виключно в руках козацької та міщанської верхівки, використовувались для захисту інтересів панівного класу [6].

Серед сучасних буржуазно-націоналістичних дослідників найбільш плідним у розробці питань суду і права Лівобережної України є А. Яковлів, книги й статті якого публікуються за кордоном в основному з 40-х років [7]. Він розглядає питання правового характеру Переяславського договору і правового статусу України після його укладення, вважає, що цей договір треба кваліфікувати як міждержавний, за яким встановився оборонний союз проти Польщі і Туреччини, в результаті чого Україна потрапила під протекторат російського царя на правах васальної держави.

А. Яковлів приділяє чимало уваги судам. Не ознайомившись грунтовно з документами, в яких розкривається практична діяльність судів Лівобережної України XVII—XVIII ст., використавши тільки незначні публікації судових справ, він тенденційно висвітлює питання судоустрою цього періоду, перекручує факти, наводить не зовсім вірні положення і твердження. Так, наприклад, А. Яковлів вважає, що існували дві колегії в сотенних і полкових судах, не навівши належних фактів. Він характеризує суди як всестанові, народні від найнижчих до найвищих ланок судової системи, стверджує, що в діяльності судів брали безпосередню участь представники козацтва, а також сільської і міської громади.

Ряд інших праць буржуазних вчених про духовні суди ідеалізує канонічне право, духовні суди в цілому та їх діяльність, відводить церкві роль держави в державі, заперечує службову функцію права і церкви в інтересах панівного класу, до якого належала і церковна ієрархія, не бачить тієї дискримінації простолюддя, що її утверджувало церковне право і підтримували духовні та церковні суди, замовчує експлуатацію, що здійснювала церква як один з найбільших феодалів. М. Чубатий, наприклад, вважав, що церква в житті народу мала винятково важливе значення, що принципи діяльності церковних об'єднань були демократичними. Д. Дорошенко визнавав, що православне духовенство на Україні з кінця XVIII ст. створює окремий стан, але, на його дум-

ку, воно було тісно зв'язане з народом, з його долею. Він ігнорував історичні факти, які свідчать про вузькість класових інтересів духовенства, про його великі землеволодіння, про пригнічення і закріпачення ним народних мас, про його жорстокі розправи над непокірними, що вершилися в церковному суді, який був домініальним, тобто судом пана над підданими [8].

Державно-політичний устрій України XVII—XVIII ст. досліджував Л. Окиншевич. Він розглядав також і судову компетенцію центральних установ Лівобережної України, показував їх нібито народний характер [9].

Більш грунтовно розробляються питання судоустрою і судочинства Лівобережної України XVII—XVIII ст. за роки Радянської влади. Однак окремі історики права 20—30-х років, перебуваючи під впливом концепції М. Грушевського, ідеалізували так звану гетьманщину, називаючи її лад демократичним. До них належали М. Слабченко, М. Василенко, І. Черкаський, Л. Окиншевич, С. Іваницький-Василенко, П. Мірза-Авак'янц. М. Слабченко, наприклад, доводив, що суди виникли через потребу врегульовувати непорозуміння в приватних або публічних інтересах, а така потреба, на його думку, з'явилась тоді, коли сформувалось суспільство. Як бачимо, М. Слабченко був далеким від марксистського розуміння виникнення суду як знаряддя експлуатації в руках панівного класу [10].

І. Черкаський зібрав цікавий фактичний матеріал про судоустрій і судочинство на Лівобережній Україні. Він вважав всі тогочасні суди всенародними. Написана ним грунтовна праця з цих питань не була опублікована [11].

З праць, опублікованих останнім часом, заслуговує на увагу ряд праць В. Дядиченка. В них він показав також систему загальних козацьких судів і їх судочинство кінця XVII і початку XVIII ст. та дав їм характеристику з марксистських позицій. Він довів, що вся судова система служила інтересам українських феодалів. Ним, однак, не показано спеціальних судів, що діяли на Україні даного періоду [12].

Виникає потреба не тільки показати всю судову систему, але також спростувати ряд невірних положень буржуазних і буржуазно-націоналістичних дослідників

про виникнення, види і діяльність судів Лівобережної України на основі всебічного дослідження великого архівного матеріалу.

◆

Після визвольної війни українського народу 1648—1654 років одночасно з ліквідацією польської адміністрації на визволених від шляхетського ярма українських землях було ліквідовано і стару польську судову систему. Нова судова система відрізнялась від попередньої хіба що за формою, бо і вона була класовою і експлуататорською за своїм змістом. Однак окремі ланки старої судової системи діяли і в нових умовах. До них, зокрема, належали міські й духовні суди, в діяльності яких не брали вже участі намісники і підстарости — представники польської адміністрації. Фактично зберегли судові функції і цехові організації.

У новій судовій системі поєднувалися адміністративні і судові функції. Так, В. Дядиченко пише про «дуже незначне розмежування адміністративної і судової влади на Лівобережній Україні в описуваний час, тому справа суду була в руках всієї старшинської адміністрації» [13]. Це характерне для феодалізму взагалі. Перші відмежування судових функцій від адміністративних на Україні були зроблені в 60-х роках XVIII ст. під час судової реформи, викликаної соціально-економічними умовами, яка відкрила нову фазу в розвитку судової системи. Таким чином, в історії розвитку судівництва на Україні треба виділити два періоди: перший — від 1648 року до судової реформи 1763 року; другий — від 1763 року до 1783 року, тобто до ліквідації цього судівництва.

Діяльність судів 1648—1763 років

Нова судова система стала складатися вже на початку визвольної війни, під час якої діяв козацький суд. Це був фактично відновлений суд реєстрових козаків, що існував до початку 1638 року. Згодом нова судова система поширилась на городову Україну, хоч і зазнала деяких модифікацій. Не рахуючись з фактами, А. Яковлів твердить, що начебто козацька влада піднесла міські суди, основані на німецькому праві, до ролі загальних судів, доповнивши відповідно їх склад представниками

старшин [14]. Насправді ж все виглядало інакше. В реорганізованих козацьких судах були запозичені елементи міських судів, що підпорядковувались у більшості міст козацьким судам.

Нова судова система знайшла своє відображення в проекті кодифікації права на Україні у XVIII ст., що має назву: «Права, по которым судится малороссийский народ». Тут, зокрема, названо такі органи, що мали судові функції: гетьманське правління, військова генеральна канцелярія, генеральний військовий суд, третейський суд при гетьманському правлінні, полкові канцелярії і полкові суди, сотенні суди. Крім того, у наділених привілеями містах діяли магістратські суди, у містах, що не мали привілеїв — ратушні суди, а в селах — сільські суди [15].

Отже, правосуддя в основному перебувало в руках органів адміністрації.

Таке становище було також в інших феодальних країнах і в Росії. Петро I зробив спробу відокремити суд від адміністрації, але вона не увінчалася успіхом. Наприкінці царювання Петра I судові й адміністративні функції знову перемішались, оскільки губернатори і воєводи або контролювали суди, або самі займались судовою практикою. У 1711 р. на чолі не тільки судових, а й усіх без винятку адміністративних установ цар поставив сенат [16]. Після адміністративно-судової реформи 1775 року вся влада місцевого управління і суду перейшла до рук дворян-поміщиків [17].

Однак вищезгаданий перелік судів та органів адміністрації, наділених судовими функціями, не повний. Тут не враховано ряду особливих судів та інших органів, що виконували також судові функції, зокрема Ради старшин, генеральної старшини, цехових організацій, словесних і духовних судів. У новій системі під час визвольної війни і в перші післявоєнні роки на чільне місце висуваються судові функції Ради старшин.

Рада старшин. На Запоріжжі неодноразово слухались справи на Січовій раді, хоч в основному судова компетенція належала Раді старшин. Однак на городовій Україні після 1648 року суд Козацької ради відбувався надзвичайно рідко. Її цілком замінила Рада старшин.

Склад Ради старшин був різновидний. Він залежав від внутрішнього і зовнішнього становища країни, від

важливості справ, які розглядалися. До складу Ради входила вся генеральна старшина, полковники, полкові старшини, а також знатні урядові особи і впливові люди, які не належали до війська, але користувались авторитетом серед козацтва [18]. Рада старшин нагадувала собою своєрідний становий парламент, який мав широкі законодавчі і виконавчі, а також судові права. Суд в її руках був одним із засобів захисту класових інтересів верхівки.

Судова функція Ради старшин проявлялась вже при гетьмануванні Богдана Хмельницького. Введена спочатку на основі запорізьких звичаєвих норм, вона згодом була узаконена. В 3-му артикулі статей 1672 року, які складалися при обранні І. Самойловича гетьманом, старшина вимагала, щоб новий гетьман не чинив над старшиною розправи, щоб усі справи погоджувалися з Радою старшин [19]. Подібні вимоги повторились у статтях 1674 року. Гетьман І. Самойлович дотримувався цих настанов.

Однак Рада старшин не могла вирішувати щоденних, поточних справ. Ними займалися на вузькому чи малому пленумі лише за участю генеральної старшини.

Рада генеральної старшини була більш діяльним і оперативним органом. До її складу входило невелике коло старшин, яких легко скликали на засідання. Вони здебільшого перебували в резиденції гетьмана. Формально Рада генеральних старшин вважалась дорадчим органом при гетьмані, а насправді з часом набула великих прав. Вона видавала окремі інструкції, приймала ухвали, відала зовнішніми зносинами, вирішувала ряд військових справ. Крім того, була наділена також і судовими функціями.

Склад Ради генеральної старшини як судового органу чітко не визначався. Звичайно до неї входили генеральний писар, судді, обозний, хорунжий, бунчужний, осаули. Іноді на її засіданнях при здійсненні правосуддя, були присутні також полковники, сотники та духовні особи. Так, у широкому складі генеральна старшина судила ніжинського протопопа С. Адамовича і стародубського полковника Рославця, обвинувачених у змові проти гетьмана в 1676—1677 роках. До складу Ради входили тоді генеральні судді, осаул, бунчужний, хорун-

жий і представник царської влади. Згодом склад суду був доповнений знатними сотниками і духовними особами [20]. Окремі генеральні старшини проводили слідство за дорученням гетьмана [21]. Іноді справи особливої ваги гетьман передавав на розгляд генеральної старшини після того, як ними займався генеральний суд. Тоді генеральна старшина як судовий орган виступала апеляційною інстанцією [22].

Гетьман. Як керівник козацтва і виразник інтересів панівного класу він, по-суті, зосереджував всю владу в своїх руках і був найвищим суддею. Окремі ж гетьмани ставали фактично повновладними володарями, які самочинно вирішували долю підлеглих. Проте формально гетьман рідко виступав у ролі судді, хоч мав на це право, надане йому царськими грамотами. Так, наприклад, при обранні гетьманом І. Бруховецького, підтверджувались права: «...щоб гетьману, суддям, полковникам, сотникам і атаманам козаків судить і карати» [23].

Сам же гетьман, переважно, діяв через генеральну військову канцелярію або через генеральний військовий суд, який розглядав справу і доповідав йому про її хід і про вирок, що подавався на «апробацію» [24]. Крім того, гетьман видавав ряд універсалів, ордерів та інструкцій, якими регламентувалась судова система та діяльність судів. Наприклад, відома інструкція Д. Апостола від 13 липня 1730 року про судочинство або універсал К. Розумовського від 19 листопада 1763 року про судову реформу [25].

Гетьман неодноразово перевіряв скарги і направляв їх Раді генеральних старшин для розслідування на місці, а іноді надсилав своїх довірених для розгляду справи у нижчих судах [26]. Його посланці брали участь у засіданні полкових судів, коли, зокрема, слухалися важливі або специфічні справи, або сторонами були впливові особи [27]. Траплялись випадки, коли гетьмани втручались в окремі судові справи, звертаючись до суду з вказівкою щодо вирішення їх [28]. В деяких випадках вони милували засуджених [29].

Малоросійська колегія. Царський уряд після зради Мазепи досить посилено став проводити політику поступової ліквідації створеної після 1648 року системи адміністративно-політичного устрою України. З 1709 року при гетьмані була введена посада царського

резидента, а указом Петра I від 16 травня 1722 року створена малоросійська колегія з шести царських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим. Вона здійснювала контроль за діяльністю гетьмана і генеральної старшини. Після смерті І. Скоропадського вибори гетьмана були заборонені. Тимчасовим (наказним) гетьманом призначили полковника П. Полуботка. Українська старшина протестувала проти таких дій царизму, прагнула добитися скасування цієї заборони і зміцнити своє привілейоване становище [30]. Створення малоросійської колегії пояснювалось тим, що гетьманська влада не приділяла необхідної уваги діяльності судів, і малоросійська колегія ніби була покликана для налагодження цієї справи. У 1722—1723 роках П. Полуботок видав три універсали, в яких закликав усунути неполадки в діяльності судів.

Малоросійська колегія стала вищою адміністративною і судовою установою гетьманської України. В зв'язку із загрозою війни з Туреччиною указом Верховної таємної ради від 22 серпня 1728 року малоросійську колегію було ліквідовано. У 1727 році обрано гетьманом Д. Апостола, а після його смерті, в 1734 році, знову були заборонені вибори гетьмана. Імператриця Анна для управління Україною призначила тимчасове малоросійське правління з шести осіб [31]. У червні 1734 року його перейменували в правління «гетьманського» уряду, яке проіснувало до 1750 року. Царський уряд у зв'язку з напруженим міжнародним становищем дозволив обрати гетьмана. Ним став царський ставленик К. Розумовський. Указом від 10 листопада 1764 року Катерина II остаточно ліквідувала гетьманство, а для управління Україною утворила знову малоросійську колегію на чолі з графом Рум'янцевим. До її складу входило 4 росіян і 4 українців, яких обирали на рік [32]. Друга малоросійська колегія була ліквідована в 1782 році в зв'язку з утворенням намісництва. Проте вона фактично ще продовжувала свою діяльність аж до 1786 року [33].

Усі названі установи наділялись судовою компетенцією і, таким чином, заміняли в цьому відношенні гетьманів. Так, уже в інструкції, яку дали Вельямінову, вказувалось, що у випадках скарг на рішення і вироки генерального військового суду, генеральної військової канцелярії, полкових та інших судів малоросійська ко-

легія повинна розглядати справи сама за всіма правилами [34]. Перша малоросійська колегія зобов'язувалась спільно з наказним гетьманом і генеральною старшиною підписувати всі укази та універсали, а також публікації про смертні екзекуції та інші публічні кари.

Малоросійська колегія не повинна була втручатись у суть справ. Однак на практиці все робилось інакше. Так, перша малоросійська колегія зверталась у зв'язку зі скаргою будь-якої сторони до наказного гетьмана і генеральної старшини із запитом по конкретній судовій справі. Одержавши відповідь, з якої можна було зробити висновок, що скаржник подавав безпідставну скаргу, колегія веліла, за згодою генеральної старшини, карати його за «опорочення» генерального суду. Генеральний суд, виносячи смертний вирок, погоджував його з малоросійською колегією. В інших випадках, коли справу вела малоросійська колегія, для остаточного вирішення запитувалась думка генеральної старшини. Іноді проводились спільні засідання. Якщо ж була скарга на тяганину в генеральній військовій канцелярії, то тоді малоросійська колегія зверталась до неї з так званими промеморіями, вимагаючи пояснень. Часто за скаргою сторони вона брала невирішені справи для свого розгляду [35].

Друга малоросійська колегія значно розширила свою компетенцію у правосудді на Україні. Вона приймала від суддів чимало справ для розгляду, насамперед в апеляційному порядку. До неї надходило багато скарг на рішення і вироки нижчих судів, а також генерального військового суду. В результаті перевірки їх колегія нерідко вимагала, щоб справи були передані для перегляду [36]. В ряді випадків генеральний військовий суд, розглянувши апеляцію на вирок нижчого суду, направляв справу на розгляд малоросійської колегії. Малоросійська колегія переглядала справи, знаходила ті чи інші недоробки і повертала їх з конкретними вказівками для вирішення [37]. Одержавши скаргу на те, що у справі є недопустима тяганина, вона давала вказівку генеральному військовому судові розглянути її якнайшвидше [38].

На той час були поширені справи «колодників», які вчинили злочини на території України і втекли в Росію. Малоросійська колегія вживала заходів, щоб їх видати генеральному військовому судові [39].

Нарешті через малоросійську колегію генеральний військовий суд підтримував зв'язки також з сенатом, який в порядку апеляції розглядав справи з України.

Генеральна військова канцелярія була створена ще під час визвольної війни українського народу 1648—1654 років. Через неї гетьман здійснював свою військову і цивільну владу. Генеральна військова канцелярія виготовляла всю дипломатичну документацію, підготовляла гетьманські універсали. Нею керував генеральний писар, якому підпорядковувалися регент і військові канцеляристи.

Спочатку генеральна військова канцелярія судових функцій не виконувала. В 1720 році гетьман І. Скоропадський реорганізував її, наділивши деякими судовими функціями і наказав засідати в генеральній військовій канцелярії визначеному колу осіб з генеральної старшини. Згодом це розпорядження було затверджене царським урядом. Генеральна військова канцелярія припинила своє існування одночасно з першою малоросійською колегією і була відновлена в 1734 році [40]. Тоді в її роботі брав участь гетьман, а якщо він був відсутній, то його заступало декілька осіб з генеральної старшини [41]. Під час гетьманування К. Розумовського засідали писар, обозний, підскарбій, хорунжий, бунчужний, двоє суддів і два осаули. В зв'язку з тим, що К. Розумовський мало перебував на Україні, фактично управління здійснювала генеральна військова канцелярія. Указом Катерини II від 10 листопада 1764 року вона була ліквідована.

На генеральну військову канцелярію до 1728 року покладалось виконання вироків генерального військового суду, виклик на цей суд в примусовому порядку і т. п. В 1734 році, після відновлення, генеральна військова канцелярія взяла на себе ширші судові функції, копіюючи діловодство колегії. Вона вимагала, щоб заяви («чоломбитні») писалися за встановленими пунктами, щоб протокол вівся за певним зразком: на першій сторінці аркуша записувались питання, а на зворотній — відповіді колодників, яких допитували в «застінках», застосовуючи катування. Допити проводилися за інструкцією. По справі робились виписки з посиланням на норми діючого права [42].

У генеральну військову канцелярію подавались різ-

ні скарги, в тому числі й апеляції. Вона здійснювала безпосередній нагляд за діяльністю генерального військового суду, надсилаючи йому ордери по справах, що були зв'язані з його діяльністю. Генеральна військова канцелярія керувала реорганізацією генерального військового суду, яка була проведена в 1760 році на підставі універсалу гетьмана К. Розумовського від 17 листопада 1760 року. Крім того, вона займалася організацією діяльності судів, наприклад, вирішувала питання щодо членства і старшинства в генеральному військовому суді та інші [43].

Генеральна військова канцелярія намагалася також регламентувати сам судовий процес перед генеральним військовим судом. В ордері від 15 червня 1754 року вона вказувала генеральному військовому судові на необхідність застосувати артикули 22 і 24 4-го розділу Литовського статуту і брати грошову плату від осіб, які не з'явились на суд [44].

Генеральна військова канцелярія займалася проведенням судової реформи 1763 року. Під її керівництвом обирались земські і підкоморські суди, судові возні, створювались гродські суди (докладно мова про них буде йти далі). Їй надсилались рапорти від полків про хід виборів [45]. Генеральна військова канцелярія вирішувала також, кому підсудні окремі категорії справ. У грудні 1764 року деякі суди (земський суд Роменського повіту) і полкові канцелярії, зокрема лубенська, порушили питання про підсудність (родову)-векселевих справ. Його розглядала генеральна військова канцелярія [46]. Вона втручалася і в діяльність земських, гродських і підкоморських судів, дозволяла відлучати від виконання функцій тих чи інших членів суду [47]. Нарешті, займалася також обладнанням і розміщенням судів [48].

Втручання генеральної військової канцелярії в судові справи викликало протест у членів генерального військового суду. В зв'язку з цим гетьман К. Розумовський 6 березня 1763 року видав ордер, яким надалі заборонялось їй це робити. Хоч генеральна військова канцелярія вже була позбавлена можливості безпосередньо брати участь у вирішуванні судових справ, проте все ж вона відала питаннями організації діяльності судів.

Генеральний військовий суд. Як писав Г. Полетика, генеральний військовий суд виник тоді,

коли гетьман і полковники ліквідували земські та гродські суди, а всю судову владу присвоїли собі[49]. Отже, він існував вже під час гетьманування Богдана Хмельницького.

Перші відомості про генеральний військовий суд знаходимо в документах Запорізького війська початку XVII ст. Так, за пунктами Куруківської умови 1625 року до складу генеральної старшини вводився суддя[50]. Після 1648 року він також зараховувався до верхівки. У 1654 році генеральних суддів було три[51], згодом стало два, а потім — один[52].

Генеральний суддя брав участь у засіданні судової колегії генерального суду, який складався з більшості козацьких старшин. Склад генерального військового суду довгий час не був чітко визначений. Наприклад, у 1761 році при розгляді цивільної справи Авдотії Іванової та її сина Костянтина Івановича до складу генерального військового суду входили генеральний суддя Домонтович, а також старшини — Василь Дворецький, Іван Лисенко, Павло Грибович, Григорій Карпович та війт І. Устенський[53]. Іншим разом генеральний військовий суд засідав у вужчому складі. Переважно судові справи розглядалися генеральним суддею разом з судовим писарем[54]. Навіть траплялися випадки, коли справу вирішував сам генеральний суддя[55].

У 1727 році генеральний військовий суд був реформований. До його складу введено трьох росіян і трьох українців. Гетьман став президентом цього суду. Кандидатури, а також будь-які зміни в складі за поданням гетьмана затверджувались царським указом[56]. У 1750 році в роботі генерального військового суду брали участь три генеральні старшини, а пізніше — бунчукові товариші, і лише два генеральні судді. У 1751 році гетьман призначив генеральним суддею Скоропадського і виділив йому на допомогу бунчукових товаришів — М. Турковського, Я. Тарновського та І. Борозну[57]. У 1752 році склад суду збільшився. В ньому засідали, крім генерального судді, генеральні підскарбій, хорунжий, два бунчукові товариші і писар[58].

За гетьманським універсалом від 17 листопада 1760 року було здійснено реформу генерального військового суду. В універсалі офіціально з'ясовувались причини такого заходу. Гетьман вказував, що начебто на ухвали

генерального військового суду збільшилася кількість апеляцій. А це призводило до затягування справ. Насправді ж причиною реформи було зростання ролі і значення землевласників-старшин, які прагнули до участі в генеральному військовому суді. За розпорядженням гетьмана, до складу генерального військового суду вводилось 12 чоловік, з яких два — генеральні судді і десять — депутати від полків (по одному від кожного). Цих депутатів слід було обрати до 10 грудня 1760 року. У виборах могли взяти участь лише полкові старшини, сотники і значкові, бунчукові і військові товариші, тобто землевласники. Обраним міг бути депутат з середовища бунчукових товаришів, полкових старшин або сотників — мешканців полку, які мають свої землеволодіння. Обрані мали з'явитись у столицю в січні 1761 року, де й перебували до серпня наступного року. Вибори на наступний строк проходили до початку серпня, а суд засідав з 1 вересня. Якщо в строк не було обрано депутата або обраний захворів чи помер, то генеральний військовий суд працював у неповному складі.

Обрані судді складали присягу в генеральній військовій канцелярії. Ухвали підписували, насамперед, генеральні судді, а потім обрані від полків по «старшинству». «Сентенції» оголошували, починаючи з тих, хто займав меншу посаду. Незгідні з ухвалою могли висловлювати свою окрему думку [59].

Вибори в усіх полках проводились терміново. У генеральний військовий суд і генеральну військову канцелярію були надіслані відповідні рапорти [60]. Як видно із справ, які розглядав генеральний військовий суд безпосередньо після реформи, в його засіданнях брало участь 9 і більше чоловік [61]. Склад генерального військового суду поступово зменшувався. У 1767 році обраних депутатів замінили постійні члени суду [62].

Генеральний військовий суд на початку своєї діяльності діяв в основному як суд першої інстанції, переважно у тих випадках, коли йому справи передавав гетьман, зважаючи на їх важливість чи на становище сторін. Він був судом першої інстанції по справах генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів [63]. А згодом став судом вищої інстанції для розгляду апеляційних скарг. Його функція як апеляційного суду виразно підкреслена в універсалі К. Розумовського від 17 листо-

пада 1760 року. Виключно апеляційна функція генерального військового суду відзначалася і в документах пізніших років [4]. Однак, як правило, після розгляду ним справи його «сентенція», якщо сторони були незадоволені, йшла на апробацію гетьмана [65].

З великої кількості матеріалів про діяльність генерального військового суду видно, що він розглядав цивільні і кримінальні справи.

Як вища інстанція генеральний військовий суд давав інструкції нижчим судам. Це було, звичайно, у тих випадках, коли суди в конкретних справах просили консультації у вирішенні тієї чи іншої справи [66]. Крім того, для участі в засіданнях нижчих судів надсилались довірені, а іноді виїжджав сам генеральний суддя. Нерідко він за дорученням гетьмана вів досудове слідство по справі [67].

Генеральний військовий суд продовжував свою діяльність і після скасування гетьманщини в 1764 році, аж до введення намісництва на Україні, коли він був формально ліквідований, хоч фактично продовжував ще функціонувати до 1786 року.

Склад генерального військового суду свідчить про класовий характер цього органу.

Окремі члени генерального військового суду відомі в історії не тільки як видатні юристи, але одночасно і як приналежні до багатої знаті захисники інтересів свого класу. Так, наприклад, відомий генеральний суддя Іван Черниш, який мав велике землеволодіння, «прославився» своїми зловживаннями до такої міри, що про них навіть говорилось в інструкції бригадирові Вельямінову при заснуванні малоросійської колегії в 1722 році, а потім в публічному маніфесті [68]. Знов-таки Федір Чуйкевич, який довгий час засідав в генеральному військовому суді, крім землеволодінь, отриманих у спадщину, значні прибутки діставав з «бджоляної десятини», «зборщиком» якої він був [69].

Як бачимо, твердження буржуазно-націоналістичних істориків про народність судів, зокрема генерального військового суду, позбавлені будь-якої підстави [70].

У проекті єдиного кодексу права, діючого на Лівобережній Україні у XVIII ст., відзначалось, що судові справи в полках вирішувалися у полкових канцеляріях і полкових судах [71].

Полкові канцелярії виникли вже під час визвольної війни 1648—1654 років. Вони були керівними органами на території полку як військової й адміністративної одиниці України, органами влади старшин. В їх компетенцію входили військові, адміністративні та деякі судові справи на території полку. На чолі полкових канцелярій стояли полковники. Полкові канцелярії підпорядковувалися генеральній військовій канцелярії. Вони були ліквідовані в 1782 році.

Полкові суди виникли після возз'єднання України з Росією. Були формально ліквідовані в зв'язку з судовою реформою 1763 року (про яку докладно мова буде йти далі), але фактично продовжували свою діяльність як гродські суди. В них вирішувалась переважна більшість справ першої інстанції.

У полкових канцеляріях засідали, як зазначається в «Правах, по которым судится малороссийский народ», полковники і дехто з полкової старшини, а в полкових судах — полкові судді та інша старшина і представники «значкових знатних товаришів». М. Слабченко доводив, що у складі обидвох органів була відповідна різниця [72]. Насправді ніяких відмінностей між ними не спостерігалось, бо ті ж полкові судді, як і полкові старшини, входили до складу полкових канцелярій.

У практиці важко було відрізнити діяльність одного органу від другого. В них головну роль відігравав полковник. Він головував у полковій канцелярії, а також і в суді, коли в ньому засідав. Вплив полковника посилювався ще на підставі окремих указів генеральної військової канцелярії. Як видно з такого указу, що надійшов до стародубської полкової канцелярії 6 березня 1743 року, генеральний військовий суд давав вказівки, щоб «дела колоднические и челобитческие» (кримінальні і цивільні) розглядали лише полковники, коли вони знаходяться при правлінні разом із старшиною, а апеляції повинні подаватися «не на старшину полковую, но на полковников» [73]. Така вказівка зрештою виникла з так званих «решительных пунктов», які були дані царським урядом ще 22 серпня 1728 року Д. Апостолу, та з його інструкції від 13 липня 1730 року, де вказувалося, що справи повинні вирішувати полковники разом із старшиною [74].

У «Правах, по которым судится малороссийский на-

род» визначаються компетенції обидвох органів. У полкових канцеляріях і судах розглядалися справи полкової старшини, сотників і значкових товаришів [75].

М. Слабченко вказував на деякі компетенційні відмінності між цими двома органами. На його думку, полкові канцелярії розглядали різні справи громадян, а полкові суди — справи полкової й сотенної старшини, знатних військових товаришів [76]. З таким трактуванням не можна повністю погодитися. Вивчення матеріалів полкових канцелярій та полкових судів дає підставу зробити висновок про те, що полкові канцелярії здійснювали в першу чергу всі військово-адміністративні функції на території полку. Якщо ж було вчинено якийсь важкий злочин у полку, незважаючи на особу злочинця, розглядом справи починала займатися полкова канцелярія, вживаючи заходів до того, щоб схопити злочинця, коли його не затримано одразу. Вона вела розслідування справи. Матеріали справи остаточно розглядали полковник із старшиною на засіданні полкового суду. Такими злочинами були, насамперед, вбивство, пограбування, крадіжка, підпал, фальшування грошей, народження нешлюбних дітей і т. п.

Полкові канцелярії чинили ряд нотаріальних дій. Вони посвідчували в деяких випадках договори купівлі-продажу нерухомого майна, заповіти, втручались у справи спадщини і т. д. [77]. Вони мали певні адміністративні права щодо низових судів, проводили вибори земських, підкоморських і гродських судів, судових возних [78].

Судовими справами займалися полкові суди. Тому їх діяльності, як судів, що розглядали переважну більшість кримінальних і цивільних справ на території полку, варто приділити належну увагу.

Полкові суди вже в перші роки мирного часу змушені були мати необхідний контакт з міськими магістратськими і ратушними судами, що хотіли зберегти свою відокремленість. Зростання значення і сили полковників, полкової старшини, наявність в їх руках влади, що спиралась на силу козацьких шабель, поставили ратушні і магістратські суди у залежне від них становище [79]. За цих умов полковники підпорядкували собі міські суди, використавши до деякої міри їх форму. Відбулося об'єднання міських судів з полковими. Як свідчать магістратські книги, полкові суди неодноразово засідали в рату-

шах разом з міськими, спільно розглядали справи, створюючи, таким чином, єдиний суд, в якому головну роль відігравала полкова старшина, а в першу чергу сам полковник.

Помилковим є твердження А. Гальбана про те, що міські суди охопили собою козацькі суди [80]. Підпорядкування магістратських і ратушних судів полковій старшині — доведений факт. Самі міщани завжди відчували повну залежність міських урядів від полковників і підкорялися фактично сильнішій стороні.

Якщо сам полковник не міг бути на засіданні суду, то він надсилав полкових старшин. Разом з полковим суддею вирішував справу інший полковий старшина, наприклад, обозний. Лише в дрібних неспірних справах магістрати займалися нотаріальними діями, обслуговуючи міське населення: вони посвідчували договори купівлі-продажу, обмін і дарування нерухомого майна, надання грошей в позику, заповіти і т. п.

Більш автономним було становище в таких містах, як Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, населення яких захищало свою незалежність від полковницької влади [81]. Після судової реформи 1763 року здійснювати правосуддя щодо жителів магістратських міст намагалися земські суди, однак вони зустріли рішучий опір магістратів.

Спеціального нормування складу полкового суду не було. До нього вводився у першу чергу полковий суддя як найбільш компетентна особа, що вже за своїм становищем покликана виконувати функції правосуддя. Однак, як вже відзначалося, вирішальним у суді було слово полковника.

В другій половині XVII ст. до складу полкового суду входили полковник, полковий суддя, отаман, війт, бурмистр, а також дехто з полкових або сотенних старшин [82]. Згодом, коли судова система стабілізувалася, представників міщанства в полковому суді вже не було. За своїм складом полковий суд все більше ставав виразником класових інтересів, тому членами його були полкові старшини. З-поміж них повним правом фактично користувався полковник. Він вирішував справи не тільки тоді, коли засідав у суді, а й заочно. Якщо вважав за потрібне, то наказував сотенному судові виносити

вигідні для себе рішення. Іноді сам втручався у справи, що розглядалися іншими судами [83].

Полковник передавав справу на розгляд сотенним і міським судам, якщо не займався нею. У протоколах сотенних судів відзначалося: «По висоце поважному указу велможного его милости пана полковника» [84]. Великими правами був наділений наказний полковник, а також кожний полковий старшина, який заступав тимчасово полковника [85].

Все ж найчастіше в полковому суді головував полковий суддя. Він також часто виїжджав для участі в засіданнях нижчих судів [86]. Неодноразово головували в судовому засіданні й інші полкові старшини, яких також відряджали до нижчих судів [87]. Полковий суд часто практикував виїзди на місця. Тоді він комплектувався з представників місцевої влади [88].

Іноді полковий суд посилав окремих людей для проведення слідства або довершення огляду і складання відповідного протоколу. Часто до цього залучались своєрідні експерти [89]. Полковий суд проводив розслідування справи за дорученням гетьмана або генерального військового суду. Тоді полковий суд видавав письмову «атестацію».

Різновидність складу полкового суду і участь у ньому, як і в сотенному суді, цивільних людей приводили до того, що багато буржуазних істориків (О. Левицький, В. Модзалевський, О. Лазаревський, Д. Міллер, М. Грушевський, А. Яковлів та інші) робили помилкові висновки про народність судів на Україні. Нерідко причиною таких тверджень були неясні визначення участі окремих представників у судовому засіданні. В тогочасних справах ця участь визначалася після переліку конкретних осіб, які вирішували справу, такими дописками: «при бытности иных мещан и козаков... при той справе не мало будучих», або «при бытности пана... з иными козаками», чи «при бытности до того права будучих козаков и мещан», або «при иных людях зацных немало», «при многих знатных общих персонах» [90] і т. п. Дослідники вважали, що названі, таким чином, особи є представниками народу, які були наділені юрисдикцією.

Якщо проаналізувати чималу кількість судових справ XVII—початку XVIII ст., то стане зрозумілим, що юрисдикція належала членам суду, визначеним персо-

нально. Вищенаведені групові визначення використовувались лише для підкреслення публічності судового засідання. На це, зокрема, вказується в інструкції гетьмана Д. Апостола, який, незважаючи на те, що при розгляді справ бували загально визначені «люди зацні і віри гідні», писав: «Показується, что в судах полковых сами полковники з старшинами присутствовали и по приговору и согласию общему разные дела вершили» [91]. Далі таке групове визначення присутньої публіки зникає з протоколів справ.

Треба відзначити, що публічне вирішення справ не завжди було вигідним для панівного класу. В другій половині XVII ст. громада ще мала деякий вплив на остаточний вирок. Випадків, коли присутні «веры годные», «достойные» і т. п. звертались до судів з тим чи іншим проханням, було чимало [92]. Саме з цього й випливає, що присутні на суді і визначені, як група, особи не мали юрисдикції, бо інакше вони не просили б, а вирішували б самі. В. Модзалевський твердив про участь у суді товариської ради, тому що він не добачив різниці між публічністю судових засідань і юрисдикцією, якою був наділений тільки чітко визначений склад суду.

Отже, повноправний склад полкового суду завжди визначався чітко. В ньому засідала козацька старшина та представники міської знаті, які належали до панівної верхівки. Це свідчить про те, що полковий суд, як і вищі та нижчі суди, був класовим. Панівна суспільна верхівка була зацікавлена у приналежності юрисдикції тільки їй одній, тому що вона не тільки за допомогою суду оберігала свої класові інтереси, а й мала від судочинства значні прибутки — адже за багатьма присудами стягалась так звана вина (штраф) на користь членів суду [93].

Класовий характер суду виражається і соціально-економічним становищем членів полкового суду, зокрема полковників і полкових суддів. Вони були багатими землевласниками, володіли цілими селами [94].

Так, наприклад, гадяцький полковник Милорадович на початку XVIII ст. свої земельні багатства набував і збільшував за рахунок козаків, у яких безкарно відбирав угіддя [95]. Чернігівському полковнику належали села, млини; інші члени полкового Чернігівського суду — полковий обозний, полковий суддя, полковий писар та-

кож володіли значним майном [96]. Своє службове становище всі вони використовували для особистого збагачення.

Полкові суди розглядали найбільш важливі кримінальні і цивільні справи, що виникали на території полку. В їх компетенцію входили не тільки справи полкової старшини, сотників і значкових товаришів, як відзначається в «Правах, по которым судится малороссийский народ» і в працях М. Слабченка [97]. У судовій практиці XVII і XVIII ст. знаходимо багато прикладів для підтвердження цього положення [98]. Ця компетенція не змінилася і через сто років: у другій половині XVIII ст. полкові суди розглядали аналогічні справи [99].

Характерним для компетенції полкових судів було те, що у кримінальних важливих справах вони повинні були свої вироки подавати генеральному військовому судові на апробацію [100]. Відповідно до ордеру генеральної військової канцелярії від 15 жовтня 1754 року полкові суди могли проводити виконання своїх вироків без апробації лише у дрібних справах, наприклад, у справах про вперше вчинену крадіжку, якщо кара обмежувалася побиттям нагаями. У цивільних справах їм дозволялось приймати кінцеве рішення, що переглядалось тільки як апеляція генеральним військовим судом [101].

Полкові суди виступали також судами другої інстанції. Вони переглядали присуди нижчих судів, переважно сотенних, узагальнювали практику сотенних правлінь і давали вказівки щодо усунення недоліків у їх роботі [102].

Не можна погодитися з твердженням А. Яковліва [103], який поділив полковий суд на дві колегії: козацьку, до складу якої входили полковник, його заступник, осаул (Stabchef), полковий суддя, міський отаман полкового міста, сотенний отаман полкової сотні, кілька представників полкового уряду, полковий писар, та колегію німецького міського права, до якої входили війт, бургомістри, райці, лавники і міський писар. Матеріали судових справ не дають підстав для такого поділу. Сам А. Яковлів визнає, що звичайно полковий суд діяв у складі обидвох колегій та вирішував цивільні і кримінальні справи незалежно від стану населення полку і лише в козацьких справах військового характеру діяв у складі чисто військової колегії. З останнім можна погодитися, оскільки в даному випадку йдеться про діяльність полкового суду як військово-польового.

Звичайно, в поході і в обозі, а в окремих випадках і в мирний час полковий суд виступав у ролі військово-польового. Він розглядав справи, що стосувалися порушення військової дисципліни, порядку служби та інших провин козаків і ополченців [104]. В цьому випадку полковий суд складався виключно з полкової старшини. Його засідання відбувались під керівництвом самого полковника в присутності козацтва, яке іноді впливало на вирішення справи. На жаль, документів про діяльність козацького полкового суду в поході чи обозі нами не знайдено. Однак збереглися окремі повідомлення про діяльність такого суду в мирний час [105].

Окремою формою полковницького судівництва були так звані ярмаркові суди. Їх виникнення тісно зв'язане з розвитком торгівлі на Україні у другій половині XVII ст., коли внаслідок розширення і зміцнення економічних зв'язків між Росією та Україною інтенсивно стала розвиватися торгівля з російськими містами.

Ярмарковий суд фактично був судом полковника, і вели його окремі представники полкового суду в усіх ярмаркових справах. На стародубських ярмарках 1693 року завжди виступав полковий осаул Я. Завадовський. Про такий суд вперше зустрічаємо повідомлення в документах 1690 року [106]. Ярмарковий суддя мав чітко визначену компетенцію. Це підтверджує протокол справи, яку розглянув у березні 1693 року в Стародубі полковий осаул [107].

В ряді випадків ярмарковий суддя тільки розслідував деякі справи і робив про них відмітку в книгах. Це, зокрема, стосувалося справ, які не входили в його компетенцію і не могли ним вирішуватися.

Ярмарковий суд належав до так званих словесних судів, в ході яких майже нічого не записувалося. Скарги подавалися усно, покарання чинилось без ведення протоколу. Лише в окремих випадках ярмарковий суддя відмічав у судових книгах своє рішення.

До словесних судів, що були тісно зв'язані з торгівлею належали митні суди.

Українські гетьмани всіляко сприяли розвиткові торгівлі, від якої надходили значні прибутки до військового скарбу. Важливими в цьому відношенні були гетьманські універсали про встановлення мита на товари,

що ввозилися з-за кордону і вивозились за межі України [108].

Про велике пожвавлення торгівлі свідчать відомості пограничних постів на кордоні з Польщею. Так, наприклад, тільки в травні 1744 р. переїхало через форпости Безрадницький — 699, Васильківський — 34, Копачівський — 24, Трипільський — 73, Мало-Салтанівський — 254 і Ханбиківський — 207 чоловік [109]. Серед них було багато купців, які перевозили хутра, тютюн, вино, тканини, грезети, штолф, лістрини і т. п. З приводу торгових операцій виникали різні конфлікти, які треба було вирішувати на місці. Таким чином, інститут так званих купецьких судів, що існував в Росії, після 1654 р. знайшов своє застосування і на Україні. В 1699 р. царською грамотою бурмистрам доручалося керувати судами, що займалися розглядом митних справ. Ці суди були ліквідовані 20 грудня 1753 р. і знов відновлені 5 травня 1754 року [110].

Митні суди не мали чітко визначеного складу. Вони розглядали скарги, зв'язані з купівлею-продажем товарів, позиками, наймом майна, перевезенням товарів, несплатою неустойки тощо. Рішення цих судів виконувалися негайно [111].

Сотенні суди діяли на території сотні. Ця назва умовна, бо правосуддя на території сотні чинило сотенне правління. Якщо між полковими судами і полковими канцеляріями все ж була різниця, якщо в усіх матеріалах судових справ, що розглядалися у полковому суді, він називає себе «полковий суд», то у матеріалах судових справ, що розглядались в сотні, значиться «сотенне правління» [112]. Лише в деяких матеріалах інших судів зустрічається назва «сотенний суд» [113]. Так, вона наводиться у «Правах, по которым судится малороссийский народ» [114]. Таким чином, вживаючи термін «сотенний суд», треба мати на увазі сотенне правління, яке ще іноді називалося сотенною канцелярією.

Сотенні правління або сотенні канцелярії були створені в XVII ст. Вони вважалися керівними військовими, адміністративними та судовими органами на території сотні як військово-адміністративної одиниці в межах полку. Сотенне правління очолював сотник, який підпорядковувався полковій канцелярії по військово-адміністративній, а полковому судові — по судовій лінії. Со-

тенні правління позбавлялися зовсім судових функцій за реформою 1763 року і були ліквідовані указом сенату від 16 вересня 1781 року.

Сотенні суди в перші роки існування діяли разом з ратушними судами. На території сотні вони становили єдиний суд [115]. З протоколів міських книг видно, що в 1648—1654 роках ратушні суди засідали в такому складі: городовий отаман, війт, бурмистри «при битності» інших людей. Вже в 1655 р. до них приєднався сотник [116]. Згодом цей суд називається «судом нашим и всей громады посполитой», а в іншому випадку він визначається як «уряд сотенный», причому його члени не перераховуються, а називаються «сотник», «атаман», «війт» і «бурмистри» [117]. І в цьому суді фактично переважала сотенна старшина, яка втручалася в усі міські справи.

У «Правах, по которым судится малороссийский народ» визначається склад сотенного суду так: «...присутствуют... в сотенных судах — сотник, атаман, городовый писар, осаул и хорунжий сотенные» [118]. На той час представники міщанства в тих містах, які не змогли відстояти своєї відокремленості, не брали участі в роботі судів. У другій половині XVII і на початку XVIII ст. їх участь у сотенному суді — незаперечний факт. Досить вказати на те, що пізніше навіть міське діловодство було під наглядом сотника. За записами в міській книзі, в якій відмічалися не тільки судові справи, а й інші акти, стежили сотник і сотенний писар [119]. Отже, в ряді випадків сотенні канцелярії присвоїли міські книги і в них вписувалися справи сотенних судів. Однак здебільшого справи сотенних судів (канцелярій) фіксувались на окремих аркушах, які збереглися у матеріалах сотенних канцелярій. У другій половині XVII ст. склад єдиного суду «для справ громадян» на території сотні визначався, наприклад, так: «Перед нами, Михайлом Гамалием — сотником лохвицким, Хведором Кретченком — атаманом городовым, Яремою Йосиповичем — войтом з бурмистрами, при битности на тот час з товариства войскового пана Мартина Васильевича, Демьяна Виприска и инших...» [120] у багатьох випадках подавалися прізвища всіх членів сотенного суду персонально [121].

Коли в суді розглядалася будь-яка справа мешканця села, розташованого на території сотні, то для участі в

суді викликались представники влади з цього села [122]. Іноді до складу сотенного суду від полковника входили делеговані старшини. Найчастіше ними були полкові судді, які брали участь у вирішенні справи [123]. В середині XVIII ст. на засіданнях сотенного суду була присутня невелика кількість осіб [124]. Це пояснюється тим, що в універсалах генеральної військової канцелярії 1722—1723 років, а пізніше інструкцією гетьмана Д. Апостола від 13 липня 1730 року вже чіткіше нормувався склад судів. В інструкції, зокрема, вказувалось на відмежування сотенних судів від міських. За цією інструкцією. в сотенному суді міст, де не було магістрату, повинні засідати сотник, городовий отаман, хорунжий, війт і бурмистр, а де не було городового атамана — курінний атаман. У містах, що мали магістрат, сотенний суд повинен був діяти окремо від магістратського [125].

Буржуазні дослідники і стосовно сотенного суду приходять до помилкових висновків, говорячи про його народність. Як і у випадку полкових судів, вони змішували всіх, хто був присутній на судовому засіданні, з членами суду, які мали право юрисдикції, хоч в окремих протоколах члени суду виразно виділялися серед інших, присутніх на засіданнях. Неправильне розуміння цього стало основною причиною висновків А. Яковліва [126], який поділяє сотенний суд на дві колегії: козацьку в складі сотника, отамана, декількох представників козацької старшини і козаків та магдебурзько-міську — в складі війта, бурмистра, райців і лавників. Якщо перша, на його думку, мала розглядати лише козацькі справи, то друга — справи міського населення. Крім того, він допускає існування змішаної колегії, що комплектувалась з представників обидвох колегій і розглядала всі справи населення на території сотні. Насправді ж ніякого поділу на дві колегії не було. Лише тоді, коли слухались справи, що стосувалися військової служби, особливо в поході або в таборі, сотенний суд виступав як польовий суд, до складу якого входила сотенна старшина. Він не займався цивільними і кримінальними справами населення.

Сотенний суд, як і всі інші, був класовим судом. Сотники, отамани, осаули, хорунжі, війти, бурмистри і всі заможні люди використовували його для захисту інтересів панівного класу, а також своїх особистих.

Гетьманські універсали свідчать, що в багатьох випадках сотенна старшина і, в першу чергу, сотники примножували своє багатство за рахунок зловживань під час судочинства. Так, кролевецький сотник Маковський захопив слободу козака Євстафія Голуба, а самого козака слуги сотника Маковського зв'язали, завезли у віддалений шинок і там прив'язали до лавки. Сотник Маковський був певний того, що все це пройде йому безкарно, оскільки Голуб був родичем особи, що знаходилась у засланні.

В чернігівському полку воронізький сотник Потап Назаренко брав хабарі 8 кіп і 8 талярів від козака за звільнення від «походів». Крім цього, на так званий ралець він брав з кожного двору по шостаку. Міські ремісники повинні були виконувати на його користь усякі роботи. Подібні злочини чинили новгородський та інші сотники [127].

Поступово компетенція сотенних судів звужується і під час гетьманування К. Розумовського у двох гетьманських ордерах, даних генеральному військовому суду 1 квітня 1752 року і 18 квітня 1760 року, їх значення зводилось до мінімуму — сотенним судам надавалось право лише «между рядовыми козаками, в самых маловажных жалобах і спорах словесную расправу чинить». Це стверджувалось гетьманським універсалом від 19 листопада 1763 року [128].

Сільські суди. Деякі риси громадських і домініальних судів на Україні. Щодо існування сільських судів нема сумнівів. У «Правах, по которым судится малороссийский народ» зокрема відзначається, що вони діяли в селах [129]. Тут же визначається склад сільського суду, з чого можна зробити висновок, що цей суд був єдиним для козаків і поспільства. Насправді він поділявся на суд для козаків і суд для поспільства [130]. Однак, якщо сторонами по справі виступали козаки і мужики, то сільський суд був єдиним, і тоді до його складу входили представники влади на місцях від козацтва і поспільства.

У «Правах, по которым судится малороссийский народ» підкреслюється, що сільські суди проводили, отаман, війт і декілька козаків та посполитих [131]. Якщо ж розглядалася справа виключно самих козаків, то в суді засідав отаман з декількома знатними козаками, а

справи посполитих вирішував війт з декількома посполитими. Про діяльність сільського суду йшлося в універсалі генеральної військової канцелярії від 17 серпня 1722 року. Склад його чіткіше унормований інструкцією гетьмана Д. Апостола від 13 липня 1730 року. В ній вказувалось, що по селах, які підпорядковані адміністрації сотенної і городової старшини, повинен судити отаман або війт з двома або трьома товаришами. А в державних маєтках, коли подана скарга на козака від мужика, то суд чинить отаман із «знатним товариством». Якщо ж козак поскаржиться на мужика, то судити повинні старости і війти [132].

Коли вищий суд (сотенний, полковий) прибував для розгляду справи в село, то до його складу вводилися отаман і війт. Іноді їх закликали до вищого суду для розгляду справи, якщо в ньому розглядалася справа громадян села, в розслідуванні якої вони раніше брали участь [133].

У «Правах, по которым судится малороссийский народ» визначається компетенція сільських судів. Вони займалися незначними справами козаків і посполитих села, що стосувалися крадіжок, випасу худоби на полі, дрібних бійок. Більш важливі справи як кримінального, так і цивільного характеру розглядалися в сотенних і полкових судах. Іноді їм передавалися й дрібні справи, коли сільський суд не міг через територіальну некомпетентність ними займатись. Проте і у вирішенні важливих справ сільський суд не залишався в стороні. Він, наприклад, вів перші дізнання, затримував злочинця [134]. Війт і отаман робили обшуки, брали також участь у проведенні слідства вищими судовими органами, видавали так звані атестації на обвинувачених мешканців села іншим судам [135].

Докладних матеріалів, які б широко розкривали діяльність сільських судів, нема, оскільки вони були в основному «словесними» судами і ніякого діловодства не вели. Як видно з універсалу генеральної військової канцелярії від 19 серпня 1722 року, сільські суди не користувалися авторитетом. В універсалі досить різко засуджувалася їх діяльність.

Сільські суди, як і вищі суди, перебували в руках місцевої адміністрації — сільської верхівки багатіїв, що всіляко зловживала своїм становищем. Отже, і сільсь-

кий суд був класовим. Він захищав і відстоював інтереси сільської знаті.

Сільські суди перешкоджали діяльності так званих громадських судів, які, здавалося б, після 1648 року повинні були виступити на арену. Зміцнення класових позицій старшини, міщанської верхівки і духовенства не сприяло відродженню громадського суду, бо ж все судочинство знаходилось в руках панівного класу. Однак ще в документах другої половини XVII ст. натрапляємо на окремі згадки про громадський або про так званий копний суд, як залишки давньої громадської організації і участі народу в судочинстві [136].

Землевласники в особі багатих старшин, духовенства, а також до деякої міри й міщанства намагалися всіляко підкорити собі селянство, застосовуючи власний суд землевласника над підданими, тобто так званий домініальний (панський) суд. Приклад цього вже в другій половині XVII й у XVIII ст. подавала православна церква, яка ще з часів панування на Україні шляхти і магнатів зберегла юрисдикцію над селянами у церковних маєтках. Таким чином, на гетьманській Україні продовжував діяти суд єпіскопських і монастирських намісників над селянами церковних і монастирських земель, тобто церковний суд, що був світським, домініальним судом церкви як землевласника над селянами-підданими.

Домініальне судівництво знаходилось у руках єпіскопських і монастирських намісників [137]. В компетенцію домініального суду входили цивільні і незначні кримінальні справи. Він мав право карати і стягати судові видатки. Окремі документи відбивають діяльність домініальних судів [138]. Те, що його чинили монастирі, підтверджується також гетьманськими універсалами [139]. Церковні суди примушували селян виконувати повинності шляхом застосування різних покарань [140].

Суд церкви над підданими був санкціонований Собором 1667 року, на якому відзначалося, що «за правилами святих отців» церковні люди, в тому числі й селяни, які проживають на церковних землях, підсудні лише йому (суду церкви — *А. П.*) [141].

Домініальне судівництво над селянами магістратських і ратушних сіл здійснювали також магістрати і ратуші [142]. Право домініального суду взяла також у свої

руки головна група експлуататорського класу — козацька старшина. Коли їй надавалися землі, села і містечка окремими універсалами, то в них вводилось так зване послушенство, а разом з цим, особливо наприкінці XVII і у XVIII ст., землевласникам надавалось право суду над підданими. В ряді універсалів піддані зобов'язувалися під загрозою покарання працювати на землевласника, який міг неслухняних «ув'язнювати»[143]. Козацькі старшини як землевласники чинили домініальний суд. Він визнавався сотенними і полковими судами у справах, де обвинуваченими у незначних кримінальних злочинах виступали піддані окремих старшин[144]. Як землевласники правом домініального суду користувалися і «царські люди» на Україні[145], які застосовували його в Росії. Вже на початку XVIII ст. в Росії суд землевласника був визнаний державою і вважався сформованим інститутом. Про такий вотчинний суд поміщиків йдеться в інструкції губернаторам 1728 року. Після Указу 1736 року зміцнилася влада поміщиків, яким було надано право карати кріпаків за втечу, а Указом 1760 року дозволялось поміщикам засилати кріпаків у Сибір на поселення на положенні рекрутів, яких повинен був підготувати поміщик. Нарешті, за Указом Катерини II від 1765 року поміщики мали право засилати кріпаків на каторжні роботи[146].Такий же процес закріпачення селян і розширення прав старшин-землевласників відбувався і на Україні в силу соціально-економічних умов.

З тогочасної судової практики видно, що у вищій інстанції переглядати рішення пана міг полковий і навіть генеральний військовий суд.

Таким чином, домініальний суд встановився не тільки в силу економічної залежності підданих від пана, що було основою його існування, а й в силу законних актів та юридичної практики загальних судів. Зрештою у Литовському статуті та в приватній збірці Б. Гроїцького «Porządek sądów y spraw miejskich prawa Magdeburskiego w Koronie Polskiej», на які покликалася старшина, їй забезпечувалось право суду над службовцями і підданими. Це право також визнавалось і в «Правах, по которым судится малороссийский народ»[147]. Домініальні суди стали одним із засобів повного закріпачення селян.

Твердження історика права І. Черкаського про «демократичність» і «народність» домініального суду не

мають під собою ніякої наукової основи. Намагаючись приховати класовий характер цього суду, згадки в окремих документах про присутність громадян на панському суді він трактує як ознаку народності суду, а тим часом це була всього-на-всього публічність при свідках, бо, як правило, не вели ніяких записів судового процесу. Отже, присутні громадяни були позбавлені юрисдикції.

Міські суди. Як вже підкреслювалось, полкова та сотенна старшина зуміла своїм впливом досить швидко прибрати до своїх рук магістрати та ратушні уряди. Г. Полетика згодом відзначав, що в другій половині XVII і на початку XVIII ст. цивільні справи, до яких він відносив усі справи, крім військових, суди розглядали в магістратах та ратушах, де у полкових містах засідали полковники або їх довірені особи, сотники, городові атамани і війти з бурмистрами, а у сотенних містах — сотники, городові атамани, війти з бурмистрами [148]. Вони судили всіх: шляхтичів, козаків, міщан і мужиків [149]. Втрата відокремленого суду рядом міст, які мали цей суд на підставі попередніх привілеїв ще від польських королів, — відбувалася іноді без особливого опору міщанства, бо соціальні інтереси міської верхівки в основному козацька старшина не порушувала [150], хоч ці суди захоплювались насильно. Таким чином, у ратушних містах замість колишнього намісника, який тут був до 1648 року, після визвольної війни головною фігурою став козацький сотник, а у магістратських — козацький полковник. Проте, окремі міста зуміли уникнути впливу полковників. Свої права містам доводилося відстоювати у боротьбі, яка з особливою гостротою велася між козацькою старшиною і міським патриціатом, причому наступала старшина [151]. Твердження О. Левицького про те, що магістратські і ратушні суди мирно з'єднались з козацькими судами суперечить історичній правді. На основі деяких документів можна зробити висновок, що магістратський суд не завжди об'єднувався з полковим. До магістратів, які зберегли свої права, належали, наприклад, магістрати Києва, Переяслава, Ніжина, Погара, Чернігова і Стародуба [152].

Деяке розмежування полкових і сотенних судів від міських відбулося під час гетьманування Д. Апостола в 30-х роках XVIII ст. На підставі «решительных пунк-

тов» козаки повинні були судитися в полкових судах і полкових канцеляріях, а також в сотенних правліннях, а міщани і «государевы» або так звані ратушні мужики — в магістратах та ратушах [153]. Однак зазіхання на міське самоуправління з боку сотенних і полкових канцелярій та судів тривало. У «Правах, по которым судится малороссийский народ» констатується наявність міських судів, відзначається, що судові справи велись в наділених привілеями містах у магістратських судах, а в таких містах, що не мали привілеїв, — у ратушах [154].

За гетьманським ордером від 30 липня 1763 року магістрати та їх суди не повинні були підпорядковуватися полковим канцеляріям. Однак земські суди, що вводились наприкінці 1763 р. розглядали справи міщан [155].

Склад міського суду визначався по-різному. У «Правах, по которым судится малороссийский народ» записано, що у всякому наділеному привілеями магістраті засідали війти, бурмистри, райці і лавники [156].

В ряді ратушних міст у засіданнях судів брали участь сотник, атаман, писар, війт і бурмистри. Міські суди діяли тоді як сотенні. В компетенцію міських судів входили всі справи міщан та населення прилеглих сіл [157]. Вони були також апеляційною інстанцією для сільських судів, що підпорядковувались містам.

За складом і характером діяльності міські суди були класовими установами. Міські патриції цілком підпорядкували собі всі органи влади, а іноді навіть сотенні і полковницькі уряди.

Цехові суди. Після визвольної війни українського народу 1648—1654 років засновані раніше цехи відновлювали свою роботу, утворювалися нові цехи, яким надавали привілеї окремі полковники. У документах, де засвідчувались права цехів, вказувалося, що вони повинні робити для військових потреб. Відомі привілеї на заснування цехів полковників Я. Лизогуба, В. Борковського, Т. Олексійовича, Л. Горленка, І. Носа та інших. Крім того, засновували цехи магістрати [158].

Судова компетенція цехів підкреслювалась чітко в цих привілеях. Цеховий суд відбувався на ділових зборах цеху. У вирішенні справи брали участь всі присутні на зборах або тільки група старших в присутності зібраних. Іноді вирішували справи цехмістри з старшими, а нерідко й самі лише цехмістри.

Цехам надавалася виключна компетенція в тих справах, що виникали з ремісничої практики, а також з суперечок між її членами. Членів цехів, які зверталися в інші суди з проханням розглянути їх справи, штрафували, і навіть арештовували. Перед цеховими судами стояло завдання займатися справами, що стосувались порушень правил у виробничо-технічній і торговій сфері, порушень цехової дисципліни і звичаїв. Кримінальні справи про побиття, крадіжки тощо не входили в компетенцію цехових судів [159]. На цеховому суді могли розглядатися справи про неявку «братчика» на раду цеху або за викликом міського уряду, чи про присутність його із зброєю на зборах, про глузування над роботою іншого майстра, про зневагу над «братчиком», непристойні висловлювання у присутності цехмістра, про торгівлю товарами, яку вели ремісники інших міст на території цеху, про виробництво продукції для збуту нечленами цеху, які проживали на його території [160]. Залежно від заподіяного вчинку цеховий суд присуджував грошові або «воскові» штрафи, ув'язнення в тюрмі, а щодо членів цеху приймав рішення про виключення з організації [161]. У деяких цехах практикувалася як кара побиття, але застосовувалась вона тільки до підмайстрів.

В середині цехів відбувалась класова диференціація, точилася і боротьба пригніченої бідноти з гнобителями [162]. Ф. Клименко, хоч і вивчав усю цехову систему на Україні, однак не зміг розкрити суті цих явищ.

Класова диференціація в цехових організаціях, що виникла внаслідок протилежності інтересів майстрів, з одного боку, і молодших підмайстрів, учнів, — з другого, а також посилений розвиток торгівлі та зацікавлення нею шляхти і козаків, на початку мануфактурного виробництва у XVIII ст привели до занепаду цехів уже в другій половині XVIII ст., хоч формально вони ще існували на протязі століття.

Суд грецького Ніжинського братства. У другій половині XVII ст. в Ніжині при церкві виникло особливе об'єднання, яке нагадувало тогочасні братства, а насправді було купецькою факторією, точніше навіть середньовічною гільдією з своїм самоуправлінням і судом. Увійшло в історію воно як грецьке Ніжинське братство. Універсалами гетьманів Б. Хмельницького,

І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, І. Самойловича та І. Мазепи йому надавались певні привілеї, зокрема, право судити.

Грунтовних відомостей щодо складу суду грецького Ніжинського братства нема. За даними Рум'янцевського опису від 1765 року, воно мало шість суддів. Відомо також, що в 50-х роках XVIII ст. полкова старшина намагалася засідати в суді, який був виборним [163].

Суд грецького Ніжинського братства розглядав справи, що виникали між греками і стосувалися купецтва. Це були цивільні справи. Суд мав право судити також челядь грецьких сімей, однак не міг втручатися у важливі кримінальні справи [164]. В універсалі І. Мазепи від 13 вересня 1687 року вказувалось, що «у трудных справах и криминальных подобных» необхідно звертатися до генерального військового суду [165].

Суд грецького Ніжинського братства був класовим судом замкнутої касти купців, яка зловживала своїм правом, пригнічувала челядь. Він припинив своє існування в 1786 році, коли замість нього утворився в Ніжині грецький магістрат [166].

Духовні суди, що утвердились на Україні давно, діяли в роки визвольної війни українського народу і після її закінчення. Православній церкві і монастирям вдалося зберегти свої феодальні права та землеволодіння. Православ'я було визнано на Україні єдиною офіціальною релігією. Церква зайняла привілейоване становище як ідеологічна опора панівного класу. Вона мала тісні зв'язки з органами влади. Православна церква на Україні після 1654 року зуміла ще довго відстоювати свою відокремленість. Її система довго не мінялася, зокрема, непорушною залишилася юрисдикційна компетенція. Всі зміни в цій компетенції необхідно було погоджувати з константинопольським патріархом. Апеляція на рішення київського митрополита до московського патріарха не допускалась.

Право духовного суду було давнім. Вже на основі «Номоканону», «Правил Василя Великого» і так званого Звитку Ярослава церква мала свій «святительський суд». Проти цього не заперечували органи влади на Україні і царський уряд, бо і «отцы большого московского собора» у 1667 році визнали необхідність існування патріаршого, архієрейського та інших духовних судів.

Духовним судом першої інстанції був протопопський суд, в якому брали участь члени протопопського правління. Ним керував протопоп, іноді його заступав намісник [167]. До складу суду входив десятник [168]. Суд проводив дізнання і встановлював, чи він зможе розглядати справу і в якій інстанції. Він вирішував спори між подружжям, мирив його, не допускаючи розлучень, розглядав дрібні справи, що стосувалися питань віри, моралі [169].

Вищим судом був єпископський (владичий) суд в єпархії. В ньому засідали члени єпархіального управління, до складу якого входили єпископ, вікарій, члени консисторій, благочинні церков, ігумени монастирів [170]. В єпархіальному суді вирішувалися питання, що стосувалися віри і моралі, а також шлюбів, розлучень [171].

Вищою інстанцією був консисторський суд київської митрополії. Цей суд складався лише з монашого духовенства. На початку XVIII ст. до нього входило два ігумени і п'ять ієромонахів. В ньому вирішувалися важливі справи. Тут же розглядали справи про розлучення. На таке засідання викликалися сторони «для учинения с ними по прописаному из святейшего правительствующего Синода указу рассмотрения» [172]. Однак окремі справи все-таки знаходили остаточне вирішення в «святейшем правительствующем Синоде».

Третейські суди. Це був особливий вид судів при генеральній військовій канцелярії, що підтверджується окремими документами. Так, 30 травня 1748 року генеральна військова канцелярія направила в третейський суд указ з вимогою дати відповідну довідку про шкоду, заподіяну пожежею [173]. Син померлого полковника П. Кочубея на вимогу гетьмана К. Розумовського дав «сказку» про розвиток судів на Україні, де відзначається, що «иногда же (решал) и третейський суд, в котором по приказанию гетьманском через генеральную старшину и других чинов оканчивались дела примирением» [174]. Про такий суд згадується і в «Правах, по которым судится малороссийский народ», де в системі судів на Україні згадується третейський суд при гетьманському правлінні [175]. Право на існування йому було надано указом цариці Анни Іоанівни від 8 серпня 1734 року [176].

Виникнення третейського суду зв'язане з станови-

щем, що склалося при розгляді справ у генеральному військовому суді. Деякі з цивільних справ тут закінчувалися «мировою» угодою. Щоб сторонам легше було вирішити спір, вони самі просили направити справу для швидшого провадження у третейський суд. Туди і надсилала такі справи генеральна військова канцелярія. Вона й визначала склад цього суду. До нього входили «персони разных чинов знатные, добросовестные и в правах искусные». Це були: генеральна старшина, бунчукові товариші, полкова і сотенна старшина. Вибирались вони за обопільною згодою сторін [177].

Третейський суд міг вирішувати тільки «росправочные», тобто цивільні справи, які йому направлялись по «челобытию» позивачів або за вказівкою генеральної військової канцелярії. Займався він також і незначними кримінальними справами, крім таких, де за вироком передбачалось публічне покарання або страта. Третейський суд зобов'язувався дотримуватись правового порядку, керуватися діючими законами. Він мав право висилати позови через посильних за рахунок позивача, виносити рішення і вироки («декреты или приговоры»). Апеляційною інстанцією для перегляду його постанов був генеральний військовий суд. Апеляційна скарга мала відповідати вимогам, які ставились до такого документа [178].

Мирові суди. За характером діяльності вони нагадували третейські суди. Як за Литовським статутом, так і за збірником «Саксон» сторони, які ведуть спір про право, могли передати вирішення його обраним ними особам, що погодилися взяти участь у розгляді та вирішенні спору. Передати спір на мировий суд можна було на підставі письмового запису, яким сторони зобов'язувалися беззаперечно виконати постанову цього суду і уповноважували мирових суддів визначити в постанові штраф на сторону, яка ухилялася від виконання постанови.

Мировими суддями могли бути всі обрані особи, сумлінні, повнолітні, без фізичних вад, крім «слуг невольных». Мировим суддям належало знати право.

Мирові суди могли розглядати цивільні справи, а з кримінальних справ лише ті, що виникли з неважких злочинів, вчинених випадково. При вирішенні спору постанови приймались більшістю голосів. Якщо одна з

сторін не погоджувалася з обсягом зобов'язання, що їй визначалось у постанові, то при перегляді цей обсяг зменшувався. У постанові передбачалася «зарука», тобто штраф на сторону, яка порушила б прийняте судом рішення. Якщо одна з сторін не виконувала постанови, то друга могла звернутися в загальний суд, який, не знайшовши порушень права, залишав постанову мирового суду без змін. Сторона, що не виконала постанови, зобов'язувалась сплатити штраф і покрити збитки позивача.

Постанову мирового суду можна було оскаржити на таких підставах: якщо не було запису про передачу справи мировому суду або в постанові не передбачалось «заруки» (штрафу) на осіб, які її порушать; якщо постанова не викладена в письмовій формі і не підписана мировими суддями; якщо мирові судді вийшли за межі запису або не вирішили всіх питань, які слід було розв'язати [179]. В практиці загальні суди неодноразово рекомендували сторонам вирішувати спори мирним порядком, зокрема, генеральний військовий суд при попередній згоді зацікавлених сторін висилав іноді на місце «єднальний» суд [180].

Суди в 1763—1782 роках

Судова реформа. Питання судоустрою, який цілком задовольняв би потреби панівного класу, обговорювалися під час переговорів про возз'єднання України з Росією. Козацьке посольство поставило певні умови, на яких мали основуватися взаємовідносини між Україною і Росією. У статті 5 козацьких пропозицій говорилось про те, що шляхтичі, які залишилися в козацькому війську, повинні мати право на володіння своїми маєтностями, як і раніше, а також повинні судитися за своїми давніми правами [181].

У царській жалуваній грамоті від 21 березня 1654 року (в одному з варіантів) підтверджувалось право козацтва і шляхти мати на Україні урядників із своїх людей, а в містах — війтів, бурмистрів, райців, лавників. Щодо суду відзначалося: «А как тутошние их люди где будут старшие, то они против прав своих учтут исправлятца» [182]. Таким чином, суд непорушно залишився в руках панівного класу. Це право згодом ще більше

закріпилось грамотами, які цар давав гетьманам при їх обранні [183]. Однак не всі суди, про які йшлося під час переговорів, були введені на Україні після 1654 року. Так, не організувалися земські і гродські суди. Ф. Чуйкевич, освічений юрист першої половини XVIII ст., який довгий час служив у генеральному суді, у своїй праці «Суд и расправа в правах малороссийских» пояснює це тим, що постійні війни знищували людей, зокрема і тих, що знали право. Отже, не було досвідчених юристів, які могли б засідати в судах. Така аргументація досить наївна. Загальний рівень української культури і освіти в другій половині XVII ст. значно піднісся, особливо на Лівобережжі і, звичайно, знайшлися б освічені юристи, які працювали б у судах, Гетьман К. Розумовський в універсалі від 19 листопада 1763 року також посилається на війни як на причину відсутності шляхетських судів [184].

Справжні причини, через які не були введені шляхетські суди, крилися в соціально-економічних умовах, що склалися в другій половині XVII і першій половині XVIII ст. В ході народно-визвольної війни 1648—1654 років та деякий час після її закінчення інтереси окремих класових груп були спільними. Йшлося насамперед про довершення загальних завдань — визволення з-під магнатсько-шляхетського ярма. Станові грані і класові протиріччя, звичайно, стирались, але в їх розпалюванні верхівка не була заінтересована. Введення шляхетських судів означало б формальне відновлення старих порядків і могло викликати небажані наслідки — адже спроба А. Киселя реорганізувати земські і гродські суди в Києві після Зборівського договору не увінчалася успіхом [185]. Так тривало до середини XVIII ст. Після закінчення війни відбулися значні суспільно-економічні зміни. Зросло старшинське землеволодіння, а одночасно з ним і землеволодіння духовенства та шляхти. Козацька старшина нагадувала колишніх магнатів і шляхтичів [186].

В надрах феодального ладу на Україні зароджувалися певні буржуазні стосунки. Великі землевласники прагнули юридично закріпити своє становище. Таке прагнення відбилося насамперед у спробі скодифікувати шляхетське право, а також у відновленні діяльності шляхетських станових судів. Цей процес випливає з тієї

закономірності, що із зміною економічної основи швидше або повільніше відбуваються зміни в її надбудові [187]. Виникла потреба здійснити судову реформу, якої домагалися землевласники. Саме про цю потребу говориться в універсалі гетьмана К. Розумовського від 19 листопада 1763 року [188].

У гетьманському універсалі потреба судової реформи, щоб прикрити суто класові мотиви, обгрунтовується так. Насамперед гетьман посилається на привілей Жигмонта Августа від 6 червня 1569 року, за яким шляхта і все лицарство Київського князівства мали право користуватися в судах Литовським статутом. Це право, на прохання Богдана Хмельницького, було підтверджене царем Олексієм Михайловичем. Зокрема право мати «суды земские и гродские». Згодом це право визнали Петро I і його наступники, а особливо воно закріплювалось грамотою цариці Єлизавети від 22 травня 1751 року, даною К. Розумовському. Отже, вважалося ненормальним становище, при якому не було земських, гродських та підкоморських судів. Полкові канцелярії були переобтяжені, бо вони займалися справами, які слід поділити поміж трьома судами. З цієї причини в полкових судах виникає тяганина. До генеральної військової канцелярії надходило багато скарг. Виходячи з такого обгрунтування, було зроблено перший крок указом імператриці Катерини II від 8 травня 1763 року про введення постійних підкоморських судів [189]. Цю аргументацію повторив Д. Міллер, не вникнувши в аналіз того суспільно-економічного ладу, що породив причини, які привели до судової реформи [190].

Питання судової реформи стало актуальним ще в 40-х роках XVIII ст. Вже комісія по складанню «Прав, по которым судится малороссийский народ», закінчивши свою роботу в 1743 році, пропонувала утворити підкоморські суди для межових спорів з підкоморіями та коморниками, названими «межовниками» і «підмежовниками», а також ввести возних при цих судах [191]. Згодом це питання порушувалось, як це видно із царського указу від 8 травня 1763 року, при розгляді справи за скаргою переяславського Михайлівського монастиря. В указі органам влади на Україні дана була вказівка утворити підкоморські суди [192]. На виконання цього указу були проведені збори всіх землевласників, бунчукових

та військових товаришів. На зборах обрано кандидатів на підкоморіїв і представлено їх генеральній військовій канцелярії для затвердження гетьманом[193]. До кінця серпня 1763 року підкоморіїв було обрано у восьми полках. Так почалася судова реформа.

Цього ж року в Глухові відбувся з'їзд старшин, в якому взяли участь полковники, а також по 2 полкових старшини і 2 сотники від кожного полку. Крім того, на з'їзді були 56 бунчукових і 38 військових товаришів. Окремі старшини при обговоренні судової реформи вимагали відновити Генеральну військову раду, статутові суди — земські, гродські та підкоморські, встановити трибунал як апеляційну інстанцію, закінчити кодифікацію права, повернути всі права і привілеї часів Богдана Хмельницького. На з'їзді було прийнято постанову про організацію в кожному полку двох земських і двох підкоморських судів та одного гродського суду[194]. В зв'язку з тим, що по одному підкоморію на полк у восьми полках, вже обрали, проводились додаткові вибори, які відбувалися одночасно з виборами земських судів.

Формально 19 листопада 1763 року з'явився універсал про запровадження нових судів. За цим універсалом один земський суд повинен постійно діяти в полковому місті, а другий — в одному з сотенних міст. В кожному полку встановлювався один гродський суд, який замінив колишній полковий суд. В них продовжували засідати полковники з полковими суддями і одним чи двома полковими старшинами. Всі нові суди перебували «под апеляцией генерального суда». При земських і гродських судах вводилась посада возного. Крім того, один возний повинен бути в кожній сотні. В універсалі пояснювалось, що участь у виборах суддів беруть усі духовні і світські землевласники, які мають землі на території полку. Про час і місце виборів обов'язково сповіщалось письмовим повідомленням. Під час виборів полк поділявся на дві частини, які називалися повітами, і визначалося, який підкоморій до якого повіту належить. Потім для кожного повіту обиралися земські судді, підсудки і писарі. Протоколи виборів, як вимагалось в універсалі, повинні були зберігатися в полкових канцеляріях. Копії треба було надіслати до генеральної військової канцелярії для «определения».

Новообрані судді могли приступити до виконання своїх обов'язків після прийняття присяги.

З введенням нових судів сотенні правління, полкові суди і полкові канцелярії та генеральний військовий суд не мали права розглядати справи, віднесені до компетенції новоутворених судів, а незакінчені справи їм належало переслати новим судам. Генеральний військовий суд залишився апеляційною інстанцією для новоутворених судів.

Компетенція земських, гродських і підкоморських судів визначалася Литовським статутом.

У грудні 1763 року і на протязі 1764 року були створені повіти і проведені вибори земських суддів, підсудків і писарів, підкоморіїв і коморників, а також призначені возні [195].

Таким чином, в результаті реформи склалася нова система загальних судів — земські, гродські, підкоморські суди та генеральний військовий суд.

Реформа привела до зрівняння судової підлеглості всіх станів панівного класу, до обмеження компетенції генерального військового суду як суду першої інстанції для вищої старшини, до розмежування цивільних та кримінальних справ. До деякої міри спростилась судова система. Сотенний суд формально зник, а фактично залишився для розгляду дрібних справ. Під час реформи нічого не було сказано про судову підлеглість селянства. Очевидно, на нього і далі поширювалось домініальне судівництво. Не визначалась також і судова влада гетьмана.

Земські суди були створені на Лівобережній Україні в таких повітах: Остер, Козелець (київський полк), Чернігів, Мени (чернігівський полк), Переяслав, Золотоноша (переяславський полк), Прилуки, Іваниці (прилуцький полк), Лубни, Ромни (лубенський полк), Гадяч, Зіньків (гадяцький полк), Миргород, Остап'є (миргородський полк), Глухів, Батурин і Ніжин (ніжинський полк), Полтава (полтавський полк) [196]. До їх складу входили земський суддя, підсудок, писар [197], які були представниками заможного козацтва — старшини. Інше козацтво до таких посад доступу не мало. Вже після скасування гетьманського уряду малоросійська колегія (друга) стояла на сторожі класових інтересів старшин. 18 червня 1768 року вона прийняла постанову, за

якою не дозволялось обирати козаків у земські суди [198].

За царським указом від 10 листопада 1764 року земські судді були прирівняні до бунчукових товаришів (першостатейних), підсудки — до полкових обозних, писарі — до полкових осаулів [199]. Згідно з універсалом К. Розумовського від 19 листопада 1763 року земські судді, підсудки і писарі земських судів, заступаючи на посаду, складали присягу («клятвенное обещание») [200]. Текст її зберігався в кожній полковій канцелярії. Посади членів земського суду були пожиттєві, хоч це суперечило основним положенням Литовського статуту. Лише коли земський суддя протягом довгого часу був відсутній, проводились вибори тимчасового земського судді. У судовому засіданні обов'язково брали участь усі три члени суду. Справу завжди вирішували суддя і підсудок, а писар тільки доповідав по справі і виконував секретарські обов'язки. Йому ж підпорядковувалась судова канцелярія [201].

Як свідчать матеріали повітових земських судів у Переяславі, Миргороді, Чернігові та інших містах Лівобережної України, вони розглядали такі категорії справ: спори про землю, скошення сіна на чужому лузі, про спадщину, про вирубування та захоплення лісу, затоплення сінокосів, викошення жита, захоплення хутора, волів, про право власності на млин, розділ рухомого і нерухомого майна, стягнення грошового боргу, шинкарство, заподіяння збитків, незаконні записи в підсусідки, потраву сінокосів тощо [202]. Територіальна підсудність визначалася залежно від того, де розташоване майно.

Земські суди були ліквідовані в 1782 році і відновлені указом царя Павла I від 30 листопада 1796 року [203]. Однак вони діяли вже на підставі загальноросійського законодавства і не продовжували традицій своїх попередників. Остаточно вони були ліквідовані в 1831 році [204].

Підкоморські судидіяли в усіх повітах. До їх складу входили підкоморій і його помічник — комор ник. Обидві посади були пожиттєві. Обирались лише підкоморії, які вже підбирали собі помічників, що звались коморниками [205]. Кандидатуру самого підкоморія визначав гетьман. Згідно із Литовським статутом для «определения» гетьману подавали чотири кандидатури [206]. За своїм становищем підкоморій вважався першим після полковника.

Підкоморій вирішував переважно важливі межеві спори одноособово, а «в самих малых неважных спорах» одноособовим суддею був коморник. Для розгляду справи вони виїжджали на місця. Нерідко траплялося, що земські суди визнавали себе некомпетентними і передавали справи на розгляд підкоморія, якщо вони встановили, що спір йде не про власність на землю, а про межі [207].

Апеляційною інстанцією в справах підкоморського суду був генеральний військовий суд.

Підкоморські суди були ліквідовані з встановленням намісництв і відновлені в 1796 році. В 1834 році їх перейменовано в межеві суди. Проіснували вони до 1840 року.

Гродські суди — це перейменовані полкові суди, які стали діяти в усіх полкових містах, зокрема, в Гадячі, Києві, Лубнах, Миргороді, Ніжині, Переяславі, Полтаві, Прилуках, Стародубі, Чернігові. До складу гродського суду входили полковник, гродський суддя, декілька полкових старшин (не більше трьох), судовий писар. Як видно з протоколів, суд засідав здебільшого у невеликому складі [208].

В компетенцію гродських судів входили виключно важливі кримінальні справи, зв'язані з вбивством, важкими пошкодженнями здоров'я, згвалтуванням, підробкою документів, винокурінням, кражею, хабарництвом, розбоєм, підпалом [209]. Крім того, гродські суди розглядали справи про примусові шлюби, бігамію. Неодноразово в них слухалося чимало дрібних кримінальних справ. Хоча компетенція гродських судів була обмежена тільки кримінальними справами, іноді вони брали до розгляду і справи, якими займались земські суди [210].

Але не всі справи вирішувалися тільки судами на Україні. Окремі з них неодноразово гетьманська влада передавала на розгляд і вирішення в столицю імперії. До таких справ належали злочини, які виявлялись у зневазі до найвищої влади або у намірах підірвати цю владу. Кожний, хто знав про наміри злочинців, під загрозою смерті мусив про це заявити. Указом від 25 вересня 1702 року Петро I передав такі справи у відання Преображенського приказу, яким керував тоді князь Ф. Ромодановський [211] В компетенцію цього приказу віднесено справи, в яких йшлося про образу царської особи, державну зраду, повстання і бунти, розкрадання каз-

ний. На підставі іменного указу від 25 січня 1715 року про ці злочини необхідно було доповідати самому цареві [212]. Слідство і допит проводили дуже жорстоко із застосуванням тортур.

Розглядалися ці справи в так званих майорських канцеляріях, які згодом були перетворені в «канцелярию тайных розыскных дел», або просто Таємну канцелярію. В травні 1726 року вона ввійшла до складу Преображенського приказу. Пізніше особливо важливі справи стала розглядати Найвища таємна рада, яку було скасовано в 1730 році, а 24 травня 1731 року знов відновлено. Її очолив А. Ушаков. Вона існувала до 1762 року і в Москві мала «контору».

Таємна канцелярія застосовувала на допитах жорстокі катування, використовуючи тиски із заліза, підвішуючи запідозрених у злочині на дибах, вириваючи їм ніздрі кліщами, припікаючи тіло розпеченим залізом. Практикувалось також побиття канчуками, палками тощо. Тих, хто вчинив злочини, що входили в категорію справ, умовно зашифрованих як «слово і діло государеве», гетьманська влада звичайно пересилала в сенат, а вже сенат передавав їх Таємній канцелярії.

Після її ліквідації при сенаті було створено Таємну експедицію, яка існувала до початку XIX ст. і також «прославилась» нелюдськими катуваннями.

Вищі органи влади на Лівобережній Україні, починаючи з часів гетьманування Д. Апостола, користувалися методами Таємної канцелярії [213].

◆

Судова система, що склалася на Україні в 1648—1782 роках, мала свої особливості. Насамперед для неї характерною була різновидність судів — наявність двадцяти різних судових ланок. Така судова «мозаїка» виникла через те, що кожна суспільна група в межах експлуататорського класу намагалася відстоювати свої станові права, мати свої суди. Внаслідок цього створювалася повна плутанина в компетенції судів, тяганина, і, як результат — панували свавілля і беззаконня.

Другою особливістю судів у перший період їх розвитку і діяльності було те, що всі вони, за винятком генерального військового суду, тісно поєднувались з адміністративними органами — фактично адміністративна

влада була і судовою. Хоч за Литовським статутом, «Порядком» і «Саксоном», на яких грунтувались так звані малоросійські права, світськими суддями та писарями не повинні бути ні духовні особи, ні каштеляни, ні маршалки і старости, ні підстарости, войські, ні двірні і повітові хорунжі, тобто не дозволялось поєднувати адміністративної влади з судовою, проте в силу соціально-економічних умов українська старшина зосереджувала в своїх руках владу військових начальників, цивільних адміністраторів і суддів. Верхівка, зосереджуючи владу в своїх руках, чинила неймовірні зловживання [214].

Перед реформою 1763 року ставилось завдання — звільнити суди з-під впливу адміністративної влади, але цього, звичайно, не було здійснено. Полкові суди тільки перейменувалися на гродські, а по суті залишилися і надалі в руках полкової адміністрації. На посади земських суддів, підсудків і писарів, а також на посади підкоморіїв і коморників обирались знатні старшини, які перебували з іншою знаттю в господарських, службових і родинних зв'язках. Отже, і після 1763 року відмежування адміністрації від судів не відбулось.

Своєрідною рисою діяльності судів на Україні була невизначеність їх компетенції. Особливо це відчутно проявилось в дореформенний період. Після реформи 1763 року формально розмежувались компетенції між земськими, гродськими і підкоморськими судами, але насправді за вирішення справ, що їх мали розглядати новоутворені суди, бралися й інші органи. Крім того, між самими новоутвореними судами не було чіткості щодо компетенції. Це призводило до різних зволікань, які використовувались царським урядом для щоразу більших обмежень прав органів гетьманської влади.

Нарешті, як вище відзначалося, особливістю судів був їх класовий характер. Вони були знаряддям боротьби заможного козацтва, міщанської верхівки та духовенства з широкими селянськими масами, бідним козацтвом та міщанством. Класовий характер цих судів визначався їх класовим складом, класовим правом, яке захищали ці суди, і класовими методами судочинства.

Наведений нами фактичний матеріал, його всебічний аналіз свідчать про безпідставність, антинауковість тверджень буржуазних ідеологів про «всестановість» і «народність» судів України в 1648—1782 роках.

◆

РОЗДІЛ III ПАМ'ЯТНИКИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

◆

Питання права взагалі і, зокрема, процесуального права, що діяло на Україні в XVII і XVIII ст., ще недостатньо вивчені. Існуючі з цього питання дослідження в основному стосуються матеріального права, на яке посилалися суди. В них наводиться неповний перелік норм матеріального і частково процесуального права, не завжди дається їм правильна характеристика, не розкрито їх класового змісту.

Одним з найвідоміших дослідників права Лівобережної України XVII і XVIII ст. був, безперечно, О. Кістяківський, який підготував до друку і видав «Права, по которым судится малороссийский народ» — кодекс права Лівобережної України XVIII ст. Особливої уваги заслуговує його Нарис історичних відомостей про цей кодекс[1]. В цьому нарисі вчений зупиняється на ставленні вітчизняного законодавства до окремих законів, що діяли на Україні, розкриває мотиви складення кодексу права Лівобережної України XVIII ст., описує склад комісії, що працювала над кодексом, характеризує джерела права, на підставі яких він складений. Досить докладно аналізує дослідник пам'ятники магдебурзького права, показує його роль на Україні. Порівнюючи норми «Прав, по которым судится малороссийский народ» з джерелами права, що послужили основою для цього кодексу, він відзначає, в якій мірі норми права з цих збірок увійшли до кодексу. До речі, О. Кістяківський мав його копію, а не оригінал[2].

О. Кістяківський був буржуазним істориком права і, цілком зрозуміло, не міг відійти від буржуазної методології дослідження. Так, зупиняючись на мотивах

складання нового кодексу, він твердить, що основним поштовхом до цього були, по-перше, різновидність законів і протиріччя між ними, а, по-друге, відхід від права з боку суддів. Не можна заперечувати того, що і це було мотивом кодифікації права, але вчений не добачав основних причин, які полягали в тому, що панівна верхівка хотіла мати такий кодекс, який би офіційно схвалив царський уряд, і який закріпив би ті феодальні відносини, що склалися, а, отже, й права, присвоєні старшинською верхівкою.

Про кодифікацію права на Україні писав І. Теліченко. Він дав короткий огляд тих джерел права, що входили у так звані «малороссийские права», вказавши на протиріччя, які виникали при врегулюванні правовідношень правовими нормами з різних збірок законів. Однак він не зміг належно охарактеризувати ці збірки, визначити їх роль у зміцненні панівного класу, в посиленні ним дискримінації окремих суспільних верств[3].

До фундаментальних праць у галузі кримінального і адміністративного права Лівобережної України належать дореволюційні праці М. Слабченка[4], який частково вивчав судову практику, та різні збірки права, а також «Права, по которым судится малороссийский народ». На підставі цих досліджень він показав систему кар, що їх застосовували суди. Проте М. Слабченко не виділив тієї класової дискримінації, яка практикувалась при вирішуванні кримінальних справ і покаранні.

Досліджували діюче на Лівобережній Україні право XVII—XVIII ст. і інші буржуазні вчені, зокрема М. Владимирський-Буданов, Ф. Тарановський, Г. Милорадович, Н. Стороженко, Г. Демченко, А. Єфіменко[5]. В їх працях зібрано досить багатий фактичний матеріал, але до його оцінки вони підходять з суто об'ективістських позицій.

Питаннями права на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. займалися також зарубіжні, зокрема німецькі буржуазні історики права. Так, А. Гальбан[6] в своїх працях намагався довести благотворний вплив німецького права на Україні, його дієвість після визвольної війни 1648—1654 років, вказуючи на те, що німецьке право застосовувалось усіма судами, а також і генеральним військовим судом не тільки в справах з міст, а й у справах, які надходили від козацьких судів.

А. Гальбан намагався полемізувати з М. Владимирським-Будановим і І. Каманіним, які говорили, що на Україні ще до 1648 року німецьке право створювало грунт для зловживань і сіяло в містах злидні.

Питаннями впливу німецького права на українських землях займався також Р. Репель. На матеріалах польських дослідників він написав історію німецької колонізації, показав поширення німецького права на території Польщі і Литви, а також і на українських землях, що були загарбані цими державами. Це ж питання порушував Р. Кайндль. Поширенню законів Карла V в Польщі і на українських землях присвятив окреме дослідження Л. Даргун, який проаналізував так званий «Постемпек» Б. Гроїцького і багато інших норм кримінального кодексу Карла V. Досить детально вивчав німецьке право на Україні В. Вайцзекер. Він дав перелік українських міст, які користувалися магдебурзьким правом на Правобережній Україні, а також охарактеризував пам'ятники німецького права [7].

З-поміж польських істориків права, які займалися розробками права за Литовським статутом, можна назвати Т. Чацького, А. Дуб'єнського, С. Лінде, О. Пташицького, М. Бобжинського, Я. Птасьніка та інших, які в своїх працях намагалися довести, що Литовський статут є пам'ятником польського права [8]. Вони показали історію рецепції німецького права, зміни, що сталися в містах під впливом цього права, причини занепаду міст, які керувались німецьким правом. У їх працях використано також доступні на той час архівні матеріали.

Питаннями суду, права і судочинства на Україні у XVII—XVIII ст. буржуазні дослідники займаються і в післяжовтневий період, і, підходячи до них з чисто об'єктивістських позицій, висвітлюють ті чи інші події крізь призму антинаукових концепцій. Історик права Р. Лащенко, наприклад, у своїх «Лекціях по історії українського права», керуючись буржуазною методологією, дає періодизацію історії права України за політичними змінами в житті народу, не звернувши уваги на те, що саме соціально-економічні фактори були вирішальними для розвитку права. Він намагався довести, на противагу окремим польським історикам права, що Литовський статут є пам'ятником тільки українського права, посилаючись на мову і стародавнє звичаєве право як його

основу, не беручи до уваги те, що час створення першого Статуту припадає на період завершення формування української народності. Юрист Я. Падох у книзі про грунтовий процес гетьманщини періодизував історію права України за Р. Лащенком; розвиток грунтового процесу він поділяв на три періоди, взявши за основу такого поділу політичні зміни на Україні і появу законодавчих актів [9].

Інші дослідники в своїх роботах намагались довести вплив німецького права і німецької мови на Україну ще з часів введення на Україні магдебурзького права. Це — Д. Дорошенко, Р. Смаль-Стоцький і А. Яковлів. Зокрема, перу А. Яковліва належить декілька робіт, що стосуються питань суду, права і судочинства Лівобережної України XVII—XVIII століть.

Д. Дорошенко в книгах, виданих німецькою і англійською мовами і написаних на замовлення фашистської пропаганди, широко популяризує праці А. Гальбана про позитивний вплив німецького права на розвиток суспільного життя в містах України, відводячи йому організуючу роль. Він дав також огляд літератури до історії німецького права на Україні [10].

З такими ж публікаціями виступав і Р. Смаль-Стоцький, який показував, в якій мірі закріпилось німецьке право на Україні і доводив, що воно мало великий вплив також на українську мову, збагативши її правову термінологію [11].

На догоду німецьким фашистам А. Яковлів також присвятив велику увагу впливам німецького права на українське право XVII—XVIII ст. Він показав історію рецепції німецького права, охарактеризував його пам'ятники, впливи, роль і значення цього права в судовій практиці. А. Яковлів зупинився на опрацюваннях німецького права українськими юристами XVIII ст., а також доводив його вплив на кодифікацію права на Україні [12]. Він описав ті пам'ятники німецького права, які, на його думку, були в перекладах польською і українською мовами поширені на Лівобережній Україні. Але цього не підтвердив доказами. Аналізуючи «Права, по которым судится малороссийский народ», Яковлів намагався довести, що цей пам'ятник складено під впливом німецького права, що він пронизаний принципами демократизму.

Вплив німецького права на Україні виявлявся, за твердженнями А. Яковліва, в двох головних напрямках: в організації міст і сіл, які отримали привілеї за німецьким правом, і в діяльності судів, які користувалися нормами німецького права при вирішуванні цивільних і кримінальних справ. Він вважає, що на відміну від Правобережної України, де німецьке право мало характер партикулярного, на Лівобережній Україні після визвольної війни 1648—1654 років воно набуло значення загальнодіючого права на всій території і застосовувалось в усіх судах — від сільських до генерального військового суду. Більше того, А. Яковлів твердив, «що німецьке право на свій лад вникло глибоко в життя і практику, що більше воно не використовувалося як чуже, запозичене, але як здавна рідне, національне «малоросійське право».

Буржуазно-націоналістичний історик прагнув довести, що оскільки при складанні «Прав, по которым судится малороссийский народ» використовувалися Литовський статут і німецьке магдебурзьке право, то цей кодекс треба вважати одночасно пам'ятником кодифікації німецького права, яке український народ адаптував і втілив у власний національний кодекс [13].

А. Яковлів твердив, що при кодифікації комісія, підшукуючи відповідну норму для регулювання тих чи інших відносин, на перше місце ставила німецьке право, а інші джерела були другорядними, допоміжними [14]. Це — явне перекручення історичної правди. Саме кодифікатори права найменше вдавалися до джерел німецького права, які були навіть не всім членам комісії доступні, оскільки більшість з них не знала польської мови, на якій поширювались збірки німецького права. Цих збірок вже тоді не було в користуванні судів.

Вивченню судоустрою, права і процесу Лівобережної України XVII—XVIII ст. присвятили свої праці і польські дослідники 20-х років, серед них — Я. Адамус [15], який, хоч визнавав Литовський статут класово-шляхетським кодексом, однак намагався відмежувати його від впливу права Київської Русі. Праці Ю. Рафача [16] і С. Кутшеби [17] також мають певний інтерес.

З позицій великодержавного шовінізму підходить до вирішення ряду питань А. Дикий [18]. Він орієнтується на концепцію неминучого злиття трьох націй — росій-

ської, української і білоруської — в єдину російську. Нібито критикуючи ряд антинаукових концепцій М. Грушевського, він викладає свої псевдонаукові погляди в питаннях суду, права і судочинства України XVII і XVIII ст. Дикий, наприклад, вважає, що на тогочасній Україні не було українських юристів і українських законів, бо нібито освічених людей і грамотних взагалі нараховувались тоді одиниці. А. Дикий категорично твердить, що Литовський статут написаний російською мовою того часу. Ці та ряд інших положень А. Дикого явно тенденційні і не витримують ніякої критики.

Значний вклад у вивчення пам'ятників права Лівобережної України XVII—XVIII ст. внесли радянські дослідники. Особливо багато зробив М. Василенко. Перу вченого належить ряд досліджень, виданих до 1917 року. Але найбільшою його заслугою є публікація матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII ст. в післяжовтневий період. Робота М. Василенка ще не закінчена. Він зібрав і видав лише частину важливих матеріалів, зокрема, пам'ятників матеріального і процесуального права. Опублікований вченим матеріал вартий великої уваги, але М. Василенко не дав наукового аналізу зібраним пам'ятникам права [19].

Ряд радянських дослідників займався вивченням Литовського статуту, магдебурзького права, звичаєвого права, а також деякими законодавчими актами окремих гетьманів [20], однак процесуальному праву і самому судочинству належної уваги не приділялося. З 1930 по 1958 рік включно не з'явилось жодної праці українських радянських авторів, присвяченої питанням права Лівобережної України XVII—XVIII ст. Тільки в останні роки було опубліковано окремі статті і монографії. Здебільшого в них розглядається історія виникнення і загальний зміст «Прав, по которым судится малороссийский народ», а в деяких дається характеристика цього пам'ятника. З-поміж цих праць науковий інтерес представляє робота В. Місяца з історії кодифікації права на Україні в першій половині XVIII ст. [21]. Дослідник відшукав оригінал «Прав, по которым судится малороссийский народ», а також інші матеріали кодифікації, що дозволило йому глибше вивчити цей пам'ятник права, дослідити джерела, тобто ті збірки права, з яких взято ряд норм до «Прав, по которым судится малороссий-

ский народ», розкрити їх зміст, дати їм класову характеристику і спростувати ряд невірних тверджень окремих буржуазних, зокрема дореволюційних, дослідників. Вчений з'ясував весь хід кодифікації, показав причини кодифікації права на Україні. Щоправда, в книзі зовсім мало уваги приділено питанням процесуального права.

Певне значення для популяризації пам'ятників права мають окремі статті, присвячені кодифікації права на Україні у XVIII ст. В цих публікаціях висвітлено історію створення «Прав, по которым судится малороссийский народ», а також викладено короткий зміст пам'ятника. В них вірно характеризується цей пам'ятник права як кодекс шляхетського права, що відповідав інтересам панівного класу, визначається, що він відповідно до загального соціально-економічного і політичного розвитку України та високої юридичної техніки є одним з цінних пам'ятників української культури XVIII ст. Інформаційний характер має повідомлення В. Кульчицького про «Суд і розправу» Ф. Чуйкевича [22]. Автор підкреслює, що ця праця відомого юриста була підставою для введення на Україні в 1763 році так званих статутових судів і що за проектом, близьким до того, який запропонував Ф. Чуйкевич, в 1760 році проведено реформу генерального військового суду. З цим твердженням В. Кульчицького погодитися не можна, бо причини судових реформ 1760—1763 років криються в тих соціально-економічних змінах, що сталися на Україні. Козацька старшина, перетворившись у шляхту, хотіла мати і свій шляхетський суд. Автор виявився непослідовним, оскільки в іншому місці цієї роботи висловлює думку, що ідея про введення шляхетських судів «стояла в тісному зв'язку з соціально-економічним розвитком України».

А. Ткач також досліджував питання кодифікації права на Україні XVIII ст. Він розглядав не тільки «Права, по которым судится малороссийский народ», а й всі інші пам'ятники права, що з'явились пізніше. Крім того, А. Ткач опублікував розвідку про «Екстракт малороссийских прав», складений в 1767 році О. Безбородьком за розпорядженням президента Малоросійської колегії П. Румянцева, в якій розкрив історію появи цієї збірки права, а також її короткий зміст [23].

Праці радянських дослідників, вивчені архівні матеріали створюють уяву про всю правову систему Лівобережної України XVII—XVIII ст., зокрема, про пам'ятники права, дають можливість охарактеризувати їх.

◆

Право, що діяло на українських землях до визвольної війни українського народу 1648—1654 років, охоплювалося такими збірками права: Литовським статутом 1588 року, «Порядком», «Саксоном», а також окремими статутами польських королів. Джерелом права православної церкви були так звані кормчі книги, номоканони, церковні устави князів Володимира і Ярослава, якими визначалось панівне становище церкви і духовенства. Всі вони вважалися діючими і після 1654 року.

В роки війни і перші роки після возз'єднання, коли панівний клас ще не наважувався сміливо висувати свої класові домагання, Литовський статут та західні збірки права не знаходили практичного використання. Спочатку застосовувалося переважно звичаєве право. Фактично суди керувалися здебільшого народним уявленням про те, що дозволено, а що ні. Окремих законодавчих актів, які б регулювали питання процесу, не було. Оскільки звичаєве право та народні уявлення про «дозволене» і «недозволене» не завжди давали можливість розв'язувати ряд справ у судах, міські і козацькі суди почали звертатись до старих збірок права. В цьому була заінтересована козацька старшина, яка шукала в праві минулих часів юридичного обгрунтування й закріплення своїх привілеїв. Різноманітність джерел права завжди дозволяла застосовувати те, що в конкретних випадках було на руку панівному класу.

Вже в другій половині XVII ст. у судовій практиці зустрічаються посилання на Литовський статут, а також на західні збірки права. Але майже в кожній судовій постанові відходили від норм, визначених у цих збірках. З матеріалів судової практики видно, що існувала повна довільність у вирішуванні справ. Покликавшись на німецьке право [24], за яким належало винному винести сувору кару, суд вдавався до Литовського статуту,

де передбачалося менше покарання, а іноді відступав і від цього права і застосовував звичаєве.

Вільному «балансуванню» між німецьким та іншим правом сприяли також розходження, які були не тільки в питаннях відповідальності за окремі злочини, а й в регулюванні ряду цивільних стосунків. Так, наприклад, за німецьким правом не можна було відчужувати родові маєтки без згоди дітей і інших спадкоємців, а за Литовським статутом допускалось вільне розпорядження родовим майном без згоди дітей. При цьому слід відзначити, що твердження А. Яковліва про те, що начебто в судовій практиці у справах відчужування родового майна дотримувались німецького права, є явно тенденційним, оскільки фактами воно не підтверджується [25]. Писані закони в другій половині XVII ст. мали лише допоміжне значення — на випадок, коли в звичаєвому праві чого-небудь не вистачало, або коли треба було відстояти інтереси панівного класу.

Проте згодом «малороссийские права», тобто права, викладені в згаданих збірках, закріплюються в судовій практиці, а вже у XVIII ст. вони визнаються обов'язковими в офіційних документах. Саме в такому аспекті про Литовський статут, «Саксон»і «Порядок» говориться в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 року. Згодом це повторюється в пункті 20 так званих «решительных определений» 1728 року, що були складені у Верховній таємній раді, а також в інструкції судам від 13 липня 1730 року [26].

У XVIII ст. з'являється ряд нормативних актів органів влади на Україні, якими нормувалась діяльність судів. Як видно з указу Рум'янцева-Задунайського від 10 грудня 1777 року, в гродських і земських судах повинен був застосовуватися лише Литовський статут. У міських судах — магдебурзьке німецьке право, а в полкових канцеляріях, де розглядались дисциплінарні справи козаків як військових службовців і здійснювалася своєрідна кабінетна юстиція, — військовий статут. Однак суди не дотримувалися цього розподілу. Про це свідчить і сам указ [27]. В цей час на Україну проникає також і російське законодавство.

Таким чином, на Лівобережній Україні в XVII і XVIII ст., існувала справжня «мозаїка» права, чим створювались умови для всяких зловживань. Але вста-

новити, яке право фактично діяло в другій половині XVII та у XVIII ст., відзначає М. Василенко, «можна тільки шляхом вивчення судової практики та тих норм, що на них покликалися сторони в судових справах» [28]. Ознайомившись з матеріалами діяльності судів цього періоду, можна назвати ті пам'ятки права, на норми якого іноді суди посилалися при вирішуванні кримінальних і цивільних справ, хоч, як правило, судили вони не за цими нормами.

Литовський статут

Після захоплення частини руських земель у XIV ст. Литовською державою сама Литва потрапила під вплив руської культури, мови і права, яке згодом, зазнавши модифікації в законодавчих актах уряду та в звичаях, стало загальним правом усього великого Литовського князівства. Поширенню впливів руського права на території Литви значно сприяла «Руська Правда». У старих литовських пам'ятках історії і права є чимало безпосередніх вказівок на неї як на діюче литовсько-руське право. У литовському праві в значній мірі розвивались положення «Руської Правди». Крім того, на основі прав литовських і руських феодалів та польської шляхти забезпечувались привілеї литовським князям.

Із зростанням впливу Польщі на Литву на литовсько-руські землі стало проникати польське та німецьке право. Таким чином, уже в XV ст. існувала різнорідність права [29]. В зв'язку з цим виникає необхідність кодифікувати право. В результаті з'явився статут 1529 року. Цей кодекс вже після Люблінської унії 1569 року став називатися як в Білорусії, так і на Україні Литовським статутом. Земські привілеї шляхти і частково духовенства, що знайшли своє втілення в Литовському статуті першої редакції, визначали в основному його класовий характер. Друга редакція статуту датується 1566 роком. Він відомий ще як Волинський статут. Згодом і цей статут не задовольнив потреб панівного класу, оскільки після його видання феодалам були надані нові привілеї і конституції, які могли ввійти лише в наступну редакцію статуту, що датується 1588 роком. Він був надрукований руською мовою. Польські видання його вийшли в 1614 і 1619 роках [30].

У цій редакції Литовський статут виступає як ко-

декс права на Лівобережній Україні. До нього звернулась козацька старшина, що себе прирівнювала до шляхти, як до кодексу шляхетського права, оскільки він відображав інтереси цієї групи панівного класу [31]. Як стверджує В. Месяц на підставі архівних матеріалів першої половини XVIII ст., українська адміністрація, скаржники і навіть сенат вважали Литовський статут «малоросійським правом» [32].

Литовський статут є пам'ятником руського-литовського права. Він містить у собі багато правових положень звичаєвого права білоруського, українського і російського народів. Литовський статут написано сумішшю білоруської, української та російської мов, і робити висновок про те, що мова Литовського статуту є українською мовою того часу, як підкреслював Р. Лащенко, або російською, як доводить А. Дикий, нема підстав, бо ці мови в період створення цього пам'ятника права тільки завершували своє формування і про їх самобутній і винятковий вплив говорити не можна [33].

Нема також підстави вважати Литовський статут пам'ятником польського права (Адамус, Рафач, Кутшеба та інші). Якби це так було, то польські суди, зокрема Коронний трибунал в Любліні, який повинен був у всіх справах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств застосовувати Литовський статут (до чого він був зобов'язаний привілеєм про так звану Люблінську унію), охоче б його застосовували. Тим часом у декретах цього Трибуналу по справах за 1714, 1723, 1738, 1739, 1757 і 1758 роки, що збереглися досі в Любліні, є посилання тільки на закони «корони» або «посполите право», а про Литовський статут згадки немає [34]. Це свідчить про нехтування Литовським статутом саме як непольським, чужим, правом, незважаючи на зобов'язання привілеєм про Люблінську унію.

Литовський статут забезпечував класові інтереси панів і шляхти, тобто феодалів. Отже, його можна назвати кодексом феодального права, за яким шляхта одержувала право урядування, власності на майно, на землю з її надрами, на підданих [35]. Князі, пани і шляхта користувалися окремими привілеями. При продажу зерна власного виробництва і перевезенні його водою і сушею вони звільнялись від усякого мита. Без окремої ухвали сейму їх не могли обкладати данинами і подат-

ками, зобов'язувати будувати королівські замки, мости і т. п. Ці повинності виконували міщани і королівські піддані.

Закон захищав двори і особу шляхтича. За напад на шляхетський двір, вбивство або поранення пана чи шляхтича передбачалась смертна кара. Шляхтича важко було ув'язнити, а суд над ним міг чинити тільки великий князь. Артикули Литовського статуту спрямовувались на збереження замкнутості шляхти як панівної суспільної касти.

Литовський статут насичений значною кількістю норм кримінального права, в яких визначається різниця між відповідальністю шляхтичів і простих людей, при цьому останні дискримінуються. Проста людина за вбивство шляхтича каралася на смерть, а шляхтичеві за навмисне вбивство відрубували руку або примушували сплатити «головщину» і т. п.[36]. Така ж диференціація відповідальності була при інших злочинах — пограбуванні, крадіжках.

Хоч дослідник Литовського статуту Ф. Леонтович всебічно вивчив цей пам'ятник права, він не проявив належного розуміння класової його суті.

Норми процесуального права визначаються у різних розділах Литовського статуту. В основному вони зібрані в IV розділі «Про суддів і суди». Окремі питання про докази регулюються також у I, III, VII, IX, XI, XII, XIV розділах, процесуальне положення сторін з'ясовується частково у I, VII, IX, XIV розділах, питання строків ув'язнення вирішується у VI, XI розділах, у XI розділі регламентується питання позовів і колодників.

Литовський статут перевидавався польською мовою з 1614 по 1819 рік дев'ять разів, а старо-руською мовою — тільки три рази. Значна кількість примірників загинула, а тому цей кодекс використовувався в основному в рукописах.

В зв'язку з цим чимало з'явилось різних виписок та «екстрактів» з Литовського статуту, що допомагали судам краще орієнтуватися у кодексі. До таких належать:

а) виписка з книги Литовського статуту артикулів всіх розділів за порядком, з визначенням, «какому который согласный или приличный», що була своєрідним коментарем Литовського статуту;

б) «Екстракт з книги Статуту прав малоросійських», де викладається не тільки статут Литовський, а й «Порядок» та «Екстракт», складені в 1764 році.

в) «Краткий свод Статута», що з'явився наприкінці XVIII або на початку XIX ст.; він містить перелік розділів з артикулами і параграфами по правових інститутах, що даються в Литовському статуті.

У післявоєнні роки чимало положень у цьому кодексі вже застаріло, але кожного разу, коли в судах робили спробу відходити від Статуту, козацька старшина намагалася його відстояти [37].

Магдебурзьке німецьке право

Магдебурзьке німецьке право [38] як право самоуправління міст утвердилось на Україні під час окупації її феодальною Польщею. Воно поширювалось шляхом надання привілеїв, якими польська шляхта хотіла завоювати симпатії місцевого населення, а також досягти певних цілей — в першу чергу утворити відповідні фортифіковані пункти на прикордонних смугах, розвинути ремесла і полонізувати місцеве населення [39]. Міста з магдебурзьким правом поділялися на магістратські з більш розвиненою системою самоуправління і ратушні, де порядок самоуправління був дуже змінений. Зовні виглядало, ніби міста, в яких діяло магдебурзьке право, мали свою автономію, фактично ж міста на українських землях ніколи не були незалежними. Після 1648 року вони потрапили під владу старшин.

Магдебурзьке право вже з самого початку його введення стверджувало класову диференціацію, яка поглиблювалася в другій половині XVII і у XVIII ст. Воно сприяло виникненню в містах окремих станів — купців та ремісників, економічно нерівних. Судові функції, за цим правом, не були відокремлені від адміністративних. Суд знаходився в руках купецької та ремісницької знаті.

Міські суди тих міст, що змогли і після 1648 року відстояти свою відокремленість, — а їх було мало, — формально користувалися збірками німецького права у польських переробках. У тих містах, які повністю залежали від козацької адміністрації, магдебурзьке право фактично занепало, застосовувалось мало, бо було чуже українському народу. Його витісняло звичаєве

право, а згодом і російське право. Говорити про вплив німецького права на українське у XVII і XVIII ст., зокрема на судову практику, аж ніяк не можна. Навпаки, треба відзначити, що відбувався відхід від нього, хоч панівні класи намагалися при кодифікації права частково його відродити. Твердження Гальбана, Даргуна, Вайцзекера, Дорошенка і Яковліва та інших про вплив німецького права на українське не підтверджуються тогочасною судовою практикою. У більшості справ суди формально покликались на право взагалі, не називаючи його, а там, де згадувався Литовський статут або магдебурзьке право, суди відступали від основних положень їх і вирішували справу на свій розсуд [40].

З матеріалів судової практики можна встановити, що міські суди, посилаючись на магдебурзьке право, користувалися ним не за оригіналами збірок, а за відомими збірками німецького права: переробкою П. Щербича «Саксона», яка розповсюджувалася під назвою «Prawa polskie Maydeburskie nazywające Speculum Saxonum» (1581 р.) [41]. Ця збірка складалася з двох частин: «Speculum Saxonum», «Ius municipale»; «Prawo chełmińskie» в опрацюванні П. Кушевича (1646 року) [42]. Її дуже мало знали на Україні, бо вона була перекладена тільки в період кодифікації; латинською переробкою М. Яскера 1535 і 1602 рр. під назвою «Iuris provincialis, quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libri tres»; найпоширенішою збіркою «Порядок» або «Porządek sądów y spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie polskiej», що складалася з восьми менших збірок, переробок, «екстрактів», додатків і окремих правових актів. Автором її був Б. Гроїцький, який в роботі «Ten postępek» використав «Constitutio Criminalis Carolina». Для «Порядку» він взяв багато з поширеного тоді на заході «Enchiridion» Яна Кірштейна; відомий також інший твір Б. Гроїцького Artykuły prawa maydeburskiego, które zowią Speculum Saxonum [43]; роботами Карпцова «Processus iuris in foro Saxonico» і «Practicae Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium», «Definitiones Forenses ad Constitutiones Electorales Saxonicas» або «Iurisprudentia Forensis Romano-Saxonica».

Всі ці збірки права опрацьовувались юристами

приватно, неодноразово перевидавалися у Польщі і, застосовуючись у судовій практиці, ставали законними. Таке явище, коли закони брались звідусіль, без уваги на те, чи вони мали санкцію з боку урядових органів, було характерним для XVI—XVIII ст. Ці збірки, видані польською або латинською мовами, не завжди були доступні і зрозумілі суддям XVIII ст [44]; і тому, щоб домогтися їх застосування, панівна верхівка намагалася викласти їх українською мовою. Таким чином, у першій половині XVIII ст. з'являються додаткові опрацювання магдебурзького права: «Короткий показчик магдебурзького права по книзі «Порядок», а також «Кратко выписано з прав малороссийских, книги «Порядка», с артикулов права магдебургского, права цесарского с означением, какое в тех правах за вины положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах» [45].

Магдебурзьке право мало чіткий класовий характер, що виявився у наділенні усіма привілеями окремих станів панівного класу. Насамперед за магдебурзьким правом не допускалося до участі в міській раді і в правосудді незаможних людей. Це право узаконювало дискримінацію в правах з уваги на стать, походження, релігію і расу. Жінки, наприклад, мали обмежену дієздатність: без чоловіка чи опікуна вони не могли вести спір, не вважались за свідків. Позбавлялись прав народжені за шлюбом, євреї. Узаконювалась диференціація в карах залежно від станової приналежності підсудного. Особливо привілейоване становище за цим правом займала шляхта.

Норми процесуального права були викладені не тільки в опрацюваннях Карпцова, а й «Порядку» і «Саксоні». Питанням процесу присвячена третя частина «Porządku sądów mieyskich» [46]. В «Саксоні» ці норми не були зібрані повністю в одному з розділів, а містились у ряді статей [47].

Міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно діючим правом і домогтися повного його застосування в судах.

Безперечно, на Україні у XVIII ст. магдебурзьке право діяло в дуже обмеженій своїй частині. Такий висновок робить, зокрема, В. Месяц [48]. Познайомившись з матеріалами судових справ судів, можна цілком обгрун-

товано твердити, що ця частина права була дуже обмеженою. В 1827 році виникло питання про друкування перекладу однієї із збірок магдебурзького права російською мовою. Вже тоді офіційно підкреслювалось, що це право застосовувалось мало або й зовсім не застосовувалось на Україні. З боку царського уряду була дана органам влади на Україні рекомендація використовувати Литовський статут. На магдебурзьке право на Україні вже остаточно перестали посилатися в 30-х роках XIX ст. [49].

Звичаєве право

Звичай є важливим джерелом права, вивчення якого доповнює пізнання правопорядку періоду, коли закон і звичай існували й діяли одночасно. Йдеться, безперечно, про ті звичаї, які за своїм змістом не суперечили інтересам панівного класу. У випадках гармонії звичаїв з інтересами суспільної верхівки панівна частина суспільства була зацікавлена в тому, щоб звичаєві надавалась сила закону. К. Маркс відзначає, що звичай виникає в результаті постійної репродукції тих відносин, які становлять базис існуючого ладу. Ця репродукція набирає часом певної урегульованої форми. Регулярність і порядок є необхідним атрибутом усякого способу виробництва, яке повинно набути стійкості і незалежності від простого випадку і сваволі. Довге існування цієї урегульованої форми надає їй, таким чином, силу звичаю і основує її як позитивний закон [50].

Отже, звичаєве право — це не вияв загальнонародної свідомості, загальнонародного переконання, моральних поглядів народу, як твердили представники так званої історичної школи права [51], стоячи на ідеалістичних позиціях і відриваючись від матеріальних умов життя суспільства. К. Маркс зробив переконливий висновок про те, що звичаєве право за своєю природою може бути тільки правом цієї нижчої, знедоленої, неорганізованої маси. Разом з тим він вказував на те, що привілейовані класи можуть мати звичаї, але «під так званими звичаями привілейованих» треба розуміти звичаї, які суперечать праву, що це фактично «звичаєве безправ'я» [52].

Таким чином, життєва практика зумовила виникнення звичаїв, а згодом звичаєвого права, вигідного для па-

нівного класу. Вироблялось звичаєве право на Україні значною мірою на основі тих відносин, які давали матеріал і до Литовського статуту, а також до деяких місцевих статутів. Звичаї зберегли свою силу і після появи Литовського статуту. Панування принципу «старини» в Литовській державі приводило до культивування звичаєвого права як головного в правових стосунках [53]. У старому звичаєвому праві модифікувалось також магдебурзьке право і своєрідно пристосовувалось до місцевих потреб [54].

Деякі норми звичаєвого права склались на Запоріжжі. Запорожці жили «подлуг старожитных и старейших обычаев» [55].

Відомий дослідник Запоріжжя Д. Яворницький це також підкреслював і зробив спробу довести, що писаних законів на Запоріжжі не можна було й чекати, тому, що козацька громада мала за собою невелику минувшину і все життя запорожці проводили у безперервних війнах, через які не мали можливості займатися влаштуванням внутрішніх порядків [56]. М. Слабченко, який працював над вивченням деяких питань, зв'язаних із звичаєвим правом Запоріжжя, наводить слова Д. Міллера про те, що запорожці не мали писаного права, тому що «опасались умаления их вольностей». Однак, на думку М. Слабченка, не всі запорожці вважали, що писане право обмежить їх владу. Так думало в основному старше покоління — «січові діди». Січове козацтво ніколи не відмовлялось від старовинних звичаїв, хоч погоджувалось модифікувати їх [57].

Звичаєве право військового характеру доповнювалось елементами звичаєвого права городової України. Таким чином, сформувалось єдине звичаєве право, яке діяло в перші роки після закінчення визвольної війни українського народу 1648—1654 років.

Про силу і значення звичаїв як джерела права свідчить також той факт, що навіть тоді, коли вже відповідно виробилась певна практика застосування писаного права і коли назріло питання кодифікації права, від звичаєвого права ще остаточно не відмовились. Так, у кодексі законів «Права, по которым судится малороссийский народ» звичай визнавався також як джерело права. У питаннях судоустрою в «Правах, по которым судится малороссийский народ» зустрічаємо посилання

на звичай, і навіть прямо вказується на звичай, як на додаткове джерело права в усіх випадках, якщо б «чего в сем праве не доставало», зобов'язується суддів застосовувати його при умові, що такі звичаї «закону божию, гражданским правам и чистой совести не противны, в чем бы писаного не было права, судить надлежит, ибо таковые добріе обыкновенія силу права имеют»[58]. Очевидно, тут маються на увазі такі звичаї, які не суперечили б класовим інтересам панівної верхівки, хоч це завуальовується поняттями «закон божий», «гражданские права» і, нарешті, «чистая совесть»; мабуть, це приклад одного з кращих критеріїв класового підходу до розв'язання судових справ.

В матеріалах судової практики другої половини XVII і першої половини XVIII ст. можна виявити тільки деякі норми звичаєвого права, на які виразно покликаються суди в своїх декретах. Зокрема, крім норм матеріального права, були вироблені звичаєві норми провадження в цивільних і кримінальних справах.

Потерпілий безпосередньо після того, як був вчинений злочин, повинен «кликати гвалт», тобто він мусив об'явити про це своїм найближчим, а також органам влади, представляючи речові докази[59]. За звичаєвим правом передбачалось так зване шлякування, тобто ведення розшуку потерпілим по свіжих слідах після вчиненого злочину[60]. Знайдені під час розшуку крадені речі «личкувались»: потерпілий, впізнавши, наприклад, вкрадену в нього худобу, надрізував одно вухо корові, волові, коневі і т. п. Опізнавання худоби, яку не було так позначено, не мало юридичного значення.

Особливим видом доказу, виробленого звичаєм, була так звана викидщина, або «видавка», чи просто «заклад». Суть її полягала в тому, що одна із сторін у спорі декларувала якусь грошову суму або пропонувала пошкодити собі здоров'я, якщо вона виявиться неправою. За звичаєвим правом визнавались спеціально запрошені на торги при договорах купівлі-продажу худоби свідки — «могоричники», показання яких для справи були вирішальними[61]. Окремі норми звичаєвого права, що не суперечили інтересам панівного класу, трансформувались часто у писаний закон, стаючи животворним джерелом для офіційного законодавства.

Джерела російського права на Україні

Царські грамоти. Після возз'єднання України з Росією російські царі щодо України виступають як суверени в повному розумінні цього слова. Вони виконують і законодавчі функції. Особливо це виявилось в окремих грамотах, в яких затверджувались вибори гетьманів, приймались рішення в зв'язку з конкретними потребами, вводились в життя загальнозобов'язуючі норми права. Серед них слід виділити царську грамоту від 27 березня 1654 року, в якій надавалось право Україні судитися «по своим прежним правам»[62]. Подібні грамоти надходили і пізніше при виборах гетьманів.

У царських грамотах підтверджувалось або надавалось магдебурзьке право окремим містам на Україні, наприклад, Києву (16 липня 1654 р.), Ніжину, Погару, Стародубу та іншим, наділялись привілеями окремі цехові організації в містах[63]. В деяких грамотах з'ясовувались питання фінансів і аренд на Україні, стацій[64]. Однак царські грамоти не містили норм цивільного чи кримінального або процесуального права, які згодом вводились окремими царськими указами вищих органів влади.

Царські укази. Як свідчать матеріали судової практики, на Лівобережній Україні тих часів застосовувався ряд царських указів з питань кримінального права, наприклад, укази від 12 і 19 листопада 1721 року, що були спрямовані проти злодіїв та тих, хто їх переховував. Велике значення мав указ (іменний) від 3 листопада 1723 року «О форме суда», який поширився на Україні в 1730 році, а також указ від 13 травня 1754 року про втікачів. Широко використовувалися укази від 12 жовтня 1760 року про заміну смертної кари вічною каторгою; від 10 лютого 1763 року про строки вирішування кримінальних справ[65]; від 15 грудня 1763 року про перехід посполитих з місця на місце за письмовим дозволом; від 20 грудня 1763 року про необхідність застосування «Воинского устава» в козацьких військових справах[66]; від 3 квітня 1778 року про застосування судами кар за шахрайство і злодійство, від 3 квітня 1781 року про злодійство[67].

Акти вищих органів царської влади. З матеріалів козацьких урядів та судів видно, що Верхов-

на таємна рада при імператорі давала царським представникам на Україні свої інструкції, що стосувалися діяльності судів. Так, 1727 року таємну інструкцію дістав таємний радник Ф. Наумов. Вона стосувалася виборів гетьмана. За пунктом 10 цієї інструкції судоустрій України залишався без змін, але давались вказівки судам, зокрема генеральному військовому судові, рішуче боротися з хабарництвом, надмірними накладами, призначенням на посади за сімейними зв'язками. З цією метою для контролю до складу генерального військового суду було уведено тоді трьох росіян. Таємному радникові доручалось переглядати судові постанови в апеляційному порядку.

Верховна таємна рада 22 серпня 1728 року надіслала «Решительные пункты гетьману Даниле Апостолу», які встановлювали порядок розгляду справ судами, апеляцій до генерального військового суду, гетьмана і колегії закордонних справ, накладання штрафів за несправедливі вироки [68].

Діяли також укази сенату, які вирішували в апеляційному порядку справи за скаргами на постанови українських судів, а також давали загальні вказівки, що стосувалися їх діяльності. Наприклад, укази від 4 квітня 1714 року про прийняття судових постанов більшістю голосів; про передавання рішень у спорах щодо козацтва на «конфірмацію» гетьмана (1723 р.) [69]; від 20 травня 1756 року про необхідність перегляду «Прав, по которым судится малороссийский народ» і внесення до них змін [70]; від 14 січня 1765 року про участь землевпорядників у вирішенні межевих спорів; від 31 липня 1766 року про строки розгляду справ судами; від 10 жовтня 1767 року про присягу сторін, свідків і місце присяги; від 18 грудня 1767 року про порядок оголошення сторонам судових постанов та пред'явлення апеляційних скарг; від 19 березня 1769 року про розмежування земель [71].

Крім того, свої інструкції давала також колегія іноземних справ. Царському міністрові при гетьмані С. Наришкіну 8 січня 1732 року вона заборонила втручатись у діяльність судів. Незадоволені їх рішеннями могли звертатися до колегії іноземних справ. С. Наришкіна зобов'язувалось стежити за тим, щоб суди приймали справедливі постанови згідно з «решительными

пунктами»[72]. Канцелярія міністерського правління своїм ордером 1730 року, а за нею і С. Наришкін ордером від 22 травня1733 року зобов'язали генеральний військовий суд застосовувати в процесі «Суд по формі»[73].

Малоросійська колегія (друга) також давала судам обов'язкові «предложения» і укази. Так, 5 грудня 1767 року вона розіслала указ про строки розгляду справ і штрафи на суддів та писарів, а прокуратура колегії подала судам «предложение» щодо порядку подачі апеляції, строків і порядку розгляду апеляційних скарг[74]. Указом від 15 грудня 1771 року малоросійська колегія наказувала судити без тяганини, а президент її граф П. Рум'янцев-Задунайський указом від 10 грудня 1777 року вказував судам, яке право вони повинні застосовувати. Ордером від 20 липня 1767 року він ввів представництво адвокатів у нижчих судах[75].

«Соборное уложение і устав воинский». «Соборное уложение» 1649 року, виражаючи інтереси феодалів-кріпосників, задовольняючи вимоги служилого дворянства — основної опори царизму, закріпило за землевласниками право монопольного володіння землею та кріпаками, їх службові привілеї в органах державної влади і управління. Це право забезпечувалось і охоронялось заходами кріпосного режиму, вираженого в нормах кодексу[76].

«Соборное уложение» мало відповідний вплив і на Україну. Воно почало застосовуватись вже в другій половині XVII ст., зокрема, в справах про повернення російським поміщикам кріпосних селян-втікачів, які в період визвольної війни українського народу брали активну участь у антифеодальній боротьбі українського селянства[77]. Царський уряд вимагав їх повернення. Статті «Соборного уложения», що переважно безпосередньо або посередньо стосувались інтересів панівного класу, дискримінуючи експлуатованих, а також відповідні укази вичерпно нормували питання «беглых» селян, зокрема, порядок їх видачі[78]. Суди зобов'язувались видавати землевласникам втікачів-селян, не рахуючись з «урочными летами», тобто з давністю, якщо тільки колишні власники раніше заявляли про свої права. За укривання втікачів-селян землевласники змушені були платити на користь позивача штрафи[79].

Згодом російські закони стали застосовуватися на

Україні в справах, в яких сторонами були росіяни і українці. Крім того, при розгляді справ проти царських людей вже в другій половині XVII ст. царські воєводи керувалися виключно російськими законами. За російським правом судились також українці в справах державної зради.

Як видно з судових матеріалів, до козацького війська став застосовуватися «Устав воинский». Іноді його використовували всупереч будь-якій логіці. Справи про контрабанду, перехід границі, бродяжництво, безпаспортних, про адміністративно-поліційні порушення, про проценти від боргових сум з вексельних зобов'язань, про мито вирішувалися на основі російського законодавства.

До офіційно введених на Лівобережній Україні законодавчих актів царської влади належав указ Петра I від 5 листопада 1723 року «О форме суда». Він поширився за вказівкою малоросійської колегії з 1 січня 1724 року[80]. Ймовірно, що цей указ викликав незадоволення з боку українських суддів, бо ще 1730 року канцелярія міністерського правління, а потім і С. Наришкін своїм ордером від 22 травня 1733 року вимагали від генерального військового суду застосовувати його, хоч імперського указу про введення такого суду на Україні зовсім не було. Указ «О форме суда» на вимогу старшин був остаточно скасований ордером К. Розумовського від 16 квітня 1751 року, бо визначена в указі форма процесу обмежувала свободу їх дій.

З поступовою ліквідацією автономних прав Лівобережної України в усі ланки життя вперто просякало насаджуване зверху російське законодавство. З введенням «Нового уложения» сфера дії царських законів офіційно поширилась на всю Лівобережну Україну.

Законодавча діяльність автономних органів влади на Україні

Законодавча діяльність Генеральної ради, Ради старшин, гетьмана розвинулася вже в ході визвольної війни українського народу 1648—1654 років, а ще більшого розмаху набрала після її закінчення. Генеральна рада, наприклад, брала активну участь у складанні статей договору про возз'єднання України з Росією 1654 року, а також статей при обранні гетьманів у 1659, 1669, 1672,

1674, 1687 роках. На засіданнях Генеральної ради приймались також ухвали про торгівлю, оренди. Чимало постанов у фінансових справах, у справах військових повинностей приймала Рада старшин. Однак законодавчою діяльністю найбільше займались гетьмани, які своїми універсалами регламентували ряд питань, що їх висували потреби країни. Гетьманськими універсалами нормувались питання стацій, постійних податків, торгівлі, мита і т. п.

Органи влади Лівобережної України того часу приділяли значну увагу судочинству, яке фактично повністю знаходилось в їх руках. Тому в сфері регулювання судової діяльності було прийнято чимало нормативних актів. До них належали гетьманські універсали, інструкції, ордери, універсали генеральної військової канцелярії та інших органів. Нарешті заслуговують на увагу і кодифікаційні збірки.

Гетьманські універсали, універсали генеральної військової канцелярії. Перша згадка про діюче на Україні право і суди після визвольної війни в 1648—1654 рр. зустрічається в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 року. В ньому говориться про Литовський статут, «Саксон» і «Порядок» як про діюче право і про потребу перекладу цих правових книг. За універсалом від 17 листопада 1760 року був реформований генеральний військовий суд, а універсалом від 6 березня 1763 року гетьман К. Розумовський заборонив генеральній військовій канцелярії втручатися у діяльність генерального військового суду. Універсалом від 19 листопада 1763 року він розпорядився провести судову реформу шляхом утворення земських, гродських і підкоморських судів [81].

Генеральна військова канцелярія, що була своєрідним урядовим кабінетом, своїм універсалом від 19 серпня 1722 року регламентувала процес, встановивши колегіальність суду, заборонивши судити в несудових приміщеннях і без судових формальностей. Значна увага приділялась сільським судам [82]. В універсалі канцелярії від 6 грудня 1722 року давались вказівки щодо порядку подання скарг судам, підкреслювалося, що не можна подавати скарги вищій інстанції, поминувши нижчу, а в універсалі від 26 січня 1723 року йшлося про порядок подання скарг та їх апеляційний розгляд [83].

Крім гетьманських універсалів та універсалів генеральної військової канцелярії, видавали також з окремих питань універсали і полковники. Особливо в другій половині XVII ст. з'явилося чимало полковницьких універсалів у справах цехів. Вони стосувалися відновлення діяльності цехів, заснування нових цехів. В цих універсалах встановлювався також порядок суду, регламентувалось ставлення до міських органів влади. Відомі універсали полковників І. Лисенка, Я. Лизогуба, В. Борковського, Ф. Жученка, І. Черняка, І. Носа та інших [84].

Ордери та інструкції гетьмана, генеральної військової канцелярії, генерального військового суду. У матеріалах судів натрапляємо на велику кількість ордерів та інструкцій гетьманів, генеральної військової канцелярії, вказівок генерального військового суду, що мають нормативний характер. Особливої уваги заслуговує інструкція гетьмана Д. Апостола «Малороссийским судам» від 13 липня 1730 року [85]. Вона стосується виключно процесу і спрямована на усунення недоліків у роботі судів. В ній говориться про порядок розгляду справ у сільських, сотенних і полкових судах.

До судових органів скеровувались також окремі ордери гетьмана К. Розумовського. Так, ордерами від 16 квітня 1751 року скасовувались провадження за указом «О форме суда», від 1 лютого 1759 року утворювалась комісія для перегляду Литовського статуту [86], від 10 січня 1761 року вводилась обов'язкова присяга членів генерального військового суду [87], а від 23 грудня 1763 року регламентувалися деякі сторони діяльності підкоморських судів [88]. Про заборону генеральній військовій канцелярії приймати будь-які цивільні і кримінальні справи йшлося в ордері К. Розумовського від 7 березня 1763 року; тут же відзначалося, що генеральний військовий суд повинен здійснювати лише апеляційні функції і свої постанови подавати гетьманові на апробацію [89].

Генеральна військова канцелярія своїм ордером від 17 червня 1754 року заборонила брати плату за суд, а в 1761 році видала ордер генеральному військовому суду, в якому вказувалось, що коли справа у нижчому суді вирішувалась за магдебурзьким правом або Литовським статутом, то цих кодексів необхідно дотримуватись при розгляді в апеляційній інстанції. Генеральний

військовий суд 6 березня 1743 року дав нижчим судам роз'яснення про порядок провадження справи, про необхідність посилання в постановах судів на норми права, про порядок подання справ в апеляційну інстанцію [90]. У роз'ясненні від 29 листопада 1753 року вказувалося на те, що окрема думка полковника не повинна впливати на рішення полкового суду, але про неї слід повідомляти в документах по справі, що надсилаються генеральному військовому судові, який доповідав генеральній військовій канцелярії [91].

Кодифікація права

«Права, по которым судится малороссийский народ». Поєднання адміністративних і судових функцій в руках старшини створювало сприятливий грунт для всяких зловживань. Різнорідність судів і невизначеність їх компетенції до реформи 1763 року, в багатьох випадках необізнаність з правом, його неоднорідність приводили до великої тяганини у розгляді справ. Управляти країною і чинити правосуддя ставало дедалі важче. Саме це примусило гетьманську владу вжити заходів до того, щоб у деякій мірі виправити становище. В 1720 році з'являється перший указ, в якому встановлювався відповідний порядок судочинства [92]. Органи влади на Україні стали дедалі більше вникати в питання права і процесу.

Виникла потреба кодифікації права. Основним мотивом кодифікації було намагання панівної верхівки одержати офіційне підтвердження з боку царського уряду правомірності існування тих феодальних відносин, що склалися, а, отже, добитися узаконення права старшинської верхівки на закабалення селянства і бідного козацтва, оскільки іншого спеціального обов'язкового акту, який офіційно це визнавав би, не було. Особливо наполягали на цьому органи влади. Формальним поштовхом до кодифікації права було те, що нібито малоросійська колегія складалась з малоосвічених юридично старшин і представників Росії, які добре не знали діючих на Україні законів, написаних незрозумілою для них мовою. Звідси і виникла потреба в їх перекладі і кодифікації права. Коли було обрано гетьманом Д. Апостола, який для зміцнення автономних прав України і для закріплення панівних позицій старшини до-

бивався затвердження існуючої системи козацьких судів, питання кодифікації стало ще більш актуальним. Царський уряд і сам був зацікавлений у цьому, оскільки мав намір шляхом кодифікації згладити ті розходження, які ще в той час існували між царським законодавством і діючим на Україні правом [93]. Отже, Верховна таємна рада визнала доцільним здійснити переклад «малоросійських прав».

А. Яковлів тенденційно пояснює причини пожвавлення нормотворчої діяльності органів влади на Україні у XVIII ст. Він твердить, що органи влади на Україні звернули свою увагу на козацькі суди лише в пошуках боротьби з малоросійською колегією. Щоправда, він змушений був визнати, що діяльність цих судів і без того вже не задовольняла потреб «громадянства» через соціальні зміни. Терміном «громадянство» Яковлів прикриває панівний клас, тобто старшин-землевласників. Цим він пояснює появу трьох універсалів П. Полуботка, в яких ставилась вимога усунути неполадки в судах, дотримуватися встановленого порядку апеляцій і заборонялось звертатися до малоросійської колегії з апеляціями або скаргами на судові і адміністративні органи [94]. Вслід за буржуазними істориками О. Кістяківським, Ф. Тарановським, І. Теліченком, М. Грушевським та іншими, А. Яковлів, висловлюючи вузько-формалістичні погляди, зазначає, що саме необізнаність росіян з правом України, відсутність єдиного права, поєднання адміністративних і судових функцій стали основною причиною кодифікації права [95]. Буржуазні дослідники «Прав, по которым судится малороссийский народ» не хотіли бачити того, що головним чином в них кодифікатори намагалися утвердити свої феодальні права [96].

Кодифікація почалась з перекладу цих «правних книг». Гетьман І. Скоропадський 16 травня 1721 року дав розпорядження перекласти «Правні книги» з «польського диалекту на наше русское наречие» [97]. Йшлося про «Саксон» і «Порядок». Таке завдання поставили перед писарем гадяцького полку О. Ситенським і«знатным товарищем» З. Рощаковським. На допомогу їм були призначені А. Піщанський і Г. Балесний, які служили при генеральному військовому суді [98].

Однак заходи І. Скоропадського не увінчалися успіхом. Роботи по збиранню законів та їх перекладах

тривали дуже довго і не були завершені. В травні 1727 року генеральна військова канцелярія склала колегії відповідного листа в справі перекладів «Правних книг».

При гетьмані Д. Апостолі продовжувалось листування з царським урядом в питанні перекладу існуючих на Україні законів. В 1728 р. Д. Апостол подав царському уряду окремий меморіал про потреби України, внаслідок чого 22 серпня 1728 року з'явились так звані «Решительные пункты гетьману Даниле Апостолу» [99]. В 20-му пункті їх вказувалось, що ті права, за якими судять на Україні, необхідно перекласти на українську мову. Для цього слід виділити з українців декількох осіб, які знають право, для зведення прав в один кодекс, і надіслати його на затвердження цареві [100]. Д. Апостол намагався захищати суди і їх старі порядки, а також сам хотів частково внести зміни в судочинство, видавши окрему інструкцію. Однак йому це не вдалося. Не вдалося йому, незважаючи на всі старання, навести будь-який порядок в галузі права і процесу. Завдяки його наполяганням колегія іноземних справ у 1730 році звернулася до київського митрополита, чернігівського архієпископа і архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням виділити знатних духовних осіб для складання кодексу законів. Російський уряд намагався прискорити розпочату справу, про що свідчать нагадування Д. Апостолу від 17 листопада 1730 року та генералу С. Наришкіну від 17 листопада 1732 року. Але при житті гетьмана складання «зводу» не було завершено. Після його смерті в інструкції князеві Шаховському від 31 січня 1734 року давалась вказівка прискорити зібрання законів, а в іншому указі Шаховському від 8 серпня 1734 року навіть рекомендувалось, в який спосіб цього досягти; зокрема, пропонувалось створити нову комісію, до складу якої повинні ввійти архімандрити або ігумени від кожної єпархії, а від Києво-Печерського монастиря — «соборный старец и один протопоп»; крім того, представник генеральної старшини, один з полковників та інші чини. Така комісія у складі 12 чоловік невдовзі розпочала роботу. У 1735 році за наполяганням князя Шаховського до цієї комісії введено ще одного росіянина, під наглядом якого вона повинна була працювати. До 1735 року роботою комісії керував генеральний суддя І. Борозна. Спочатку вона засіда-

ла в Москві, а з 1735 року — в Глухові. Склад комісії часто мінявся. В 1738 році її очолював Я. Лизогуб і до неї вже входило 18 осіб.

В 1735 році комісія переклала з польського «Speculum Saxonum» і «Ius manicipale» із збірника П. Щербича, але невдало, оскільки в польських оригіналах ряд норм з «Speculum Saxonum» було перекручено. Тоді було зроблено переклад «Speculum Saxonum» із польського збірника Яскера. Повідомлення А. Яковліва про те, що переклади німецького права поширювались у рукописах на Україні, не спирається на будь-які факти [101].

В роботі комісії визначилось два напрямки. Частина членів комісії вважала, що нова збірка законів повинна бути переробкою зібраних «правних книг», а інша хотіла в основу покласти Литовський статут, не змінюючи нічого в його основі, а тільки доповнюючи діючими на Україні джерелами права. Більшість членів комісії стояла за переробку кодексу. Сам І. Борозна захищав другий варіант. Суть розходжень корінилась у різних точках зору членів комісії на характер змісту збірки. За цими розходженнями крилась боротьба різних груп панівного класу, економічні і політичні інтереси яких не завжди збігалися. Прихильники першого напрямку належали до середніх верств української старшини і духовенства; прихильники другого — до заможної козацької верхівки, якій був на руку Литовський статут. Однак прихильники обох напрямків підтримували одну лінію, спрямовану на забезпечення політичної автономії [102].

Свою роботу комісія остаточно закінчила в 1743 році. В 1744 році генерал-лейтенант І. І. Бібіков подав у сенат готову збірку законів, яка й дістала назву «Права, по которым судится малороссийский народ» [103]. Однак вона офіційно не була затверджена і пролежала без розгляду 12 років, бо не відповідала політиці російського царизму щодо України, який намагався поширити на Україну російське законодавство [104].

Переклади, зроблені комісією, були невдалими. Значно пізніше їм дав оцінку російський державний діяч М. Сперанський, відзначивши, що вони незрозумілі, написані «на каком-то штатском языке, коего никак нельзя понять» [105]. Крім того, він підкреслював, що деякі постанови магдебурзького права, які частково були

введені в збірку, застаріли, а замість них не введені відповідні статті з Литовського статуту [106].

Як видно з указу сенату від 20 травня 1756 року, кодифікація права не завершилась. «Права, по которым судится малороссийский народ» передали в цьому ж році К. Розумовському для перегляду і вивчення «довольно ли по нонешним обстоятельствам, будет того, что в нем поставлено и что в нем прибавить надлежит». Тоді ж і вийшов гетьманський універсал, за яким представники козацької старшини повинні були ще раз переглянути збірку. Нова комісія зібралась перший раз восени 1756 року, а другий — восени 1758 року. Нарешті 1 лютого 1759 року гетьман розпорядився скликати всіх генеральних старшин, полковників, десять бунчукових старшин та по два старшини з кожного полку і зобов'язав їх переглянути ще раз цей проект кодексу і подати йому із змінами, щоб надіслати на затвердження в сенат. Збірку розділили на п'ять частин і роздали членам комісії для перегляду [107]. Однак і ця робота не дала ефективних наслідків, бо вже в 1761 році сенат велів К. Розумовському скликати нову комісію для розгляду «Прав, по которым судится малороссийский народ», якій було пропоновано внести зміни і подати на затвердження.

Згодом, з утворенням комісії для складання «Нового уложения», що мало бути новим зводом законів російської імперії, які відповідали б повністю інтересам дворянства, робота над складанням збірки законів для України втратила свою актуальність.

Аналізуючи причини того, чому «Права, по которым судится малороссийский народ» не були офіційно затверджені, ми приходимо до висновку, що ця причина криється не у їх змісті, не в застарілих нормах магдебурзького права, яке до деякої міри там було відбите, не в його «штатській мові», а в тому, що царизм прагнув ввести загальноросійське право на Україні, а поява офіційно затвердженого українського кодексу не давала б цієї можливості. Збірка є важливим пам'ятником права XVIII ст., в який включено все те з Литовського статуту, «Саксону» і «Порядку», що було вигідним для панівного класу. В ній відбилось і звичаєве право з врахуванням всіх модифікацій, що їх вносила судова практика. Хоч «Права, по которым судится

малороссийский народ» формально не були визнані царським урядом кодексом «малоросійських прав», проте в першій половині XVIII ст. на них посилались суди.

І вивчаючи судочинство «гетьманської» України, необхідно звернутися не тільки до матеріалів судової практики того часу, ряду нормативних актів царського уряду та вищих органів влади України, а також до «Прав, по которым судится малороссийский народ».

Цим пам'ятником права займалися О. Кістяківський, І. Теліченко, М. Слабченко, М. Василенко, О. Малиновський, Н. Максименко, М. Товстоліс, М. Чубатий. Найбільш грунтовно вивчав «Права, по которым судится малороссийский народ» В. Месяц. В останні роки за кордоном багато уваги цьому пам'ятнику присвятив А. Яковлів, намагаючись проводити свою концепцію про домінантну роль німецького права в цьому кодексі. Він прагне довести, що «Права, по которым судится малороссийский народ» треба вважати одночасно пам'ятником кодифікації німецького права, яке український народ адаптував і втілив його у власний національний кодекс [108]. А. Яковлів вважає, що при кодифікації права комісія, підшукуючи відповідну норму для регулювання тих чи інших відносин, насамперед зверталась до німецького права, а інші джерела права були для неї другорядними, допоміжними [109]. Він додержується тієї думки, що значна частина матеріального карного права і система кар Литовського статуту побудована на німецьких джерелах. «Виявляється, — пише А. Яковлів, — що хоч кодифікаційна комісія вважала статут за «преднейшее» право і на підставі цього давала його нормам перевагу перед німецьким правом, проте цим вона тільки збільшувала запозичення й впливи того ж таки німецького права на кодекс 1743 року» [110].

А. Яковлів явно перекручує історичну правду. При кодифікації права значна частина членів комісії рішуче заперечувала проти використання джерел магдебурзького права, як чужого українському духу[111], тому це право і не знайшло такого широкого застосування в кодексі, як це намагається показати А. Яковлів. Своє твердження, між іншим, він підкріплює голим підрахунком посилань, вміщених під текстом кодексу, з яких на німецьке право нібито припадає 1 580, на Литовський статут — 1 006 і на звичаєве право — 445 [112]. Тим часом

це легко спростувати іншим підрахунком, а саме втіленням тих чи інших норм права в окремі артикули і пункти «Прав, по которым судится малороссийский народ». За підрахунком В. Мєсяца з 1716 пунктів у 1043 є посилання на Литовський статут або містяться переробки статуту і тільки в 576 пунктах зустрічаються посилання на магдебурзьке право. Отже, цілком очевидно, що перевага була віддана Литовському статутові. Однак треба підкреслити, що і в тих випадках, де є посилання на Литовський статут і магдебурзьке право, викладені у кодексі норми зазнали значних змін у порівнянні з нормами цих джерел [113].

Крім офіційного опрацювання, у формі кодексів діючого на Лівобережній Україні права були складені приватні збірки права, що є самостійними працями окремих юристів-практиків XVIII ст. Вони поширились серед юристів і, очевидно, використовувались у практиці. До нашого часу збереглося декілька таких збірок:

«Процесс краткий», який у переробці носить також назву «Акцесс или Канцелярский порядок для наблюдения в Малой России в полковых, магистратовых и сотенных также в гетманской канцелярии и присоединением приличных указов». В ньому викладаються норми процесуального права. Закінчено збірку в серпні 1743 року. Автором її, ймовірно, був Огранович. В основу «Процесса краткого» було покладено Литовський статут, «Порядок», а також окремі положення «Прав, по которым судится малороссийский народ» [314]. Ця праця не набула офіційного значення. Її можна вважати підручником, який знайомив з тогочасним судовим устроєм і процесом.

«Экономика краткая права» була практичною збіркою права для господарів, щоб застерегти їх від неправильних вчинків у правовому відношенні. Ця збірка складена в 1730—1740 роках і основується на Литовському статуті, «Порядку» і «Саксоні». Крім того, до неї включені царські укази, за якими заборонялось давати притулок втікачам, незнайомим і безпаспортним людям. У ній наводяться норми процесуального і кримінального права.

«Права малороссийские с книг Статута, Саксона и Порядка выписанные» — спроба приватної кодифікації права. Цю збірку впорядковано

в 1744—1757 роках. Вона охоплює ряд норм з Литовського статуту, «Саксона», «Порядка». Сюди також включені «Решительные пункты» Д. Апостола, окремі царські укази, деякі положення «Соборного уложения», «Устава воинского» і «Устава вексельного» [115].

«Суд и расправа в правах малороссийских обширно на разных местах показанная, а зде, в един краткий и ясный эксцерт в прекращение горькой, в судах волокиты, собранная, в полезное же употребление малороссиянам списанная» — досить цікаве й оригінальне опрацювання процесуального права. Автор збірки — бунчуковий старшина, який довгий час був помічником писаря в генеральному військовому суді. Написана вона в 1750—1758 роках. В ній використані положення, основані на Литовському статуті, «Саксоні», «Порядку», а також давніх польських конституціях і рішеннях трибуналу Литовського князівства. Складається з дев'яти частин, з яких сім присвячено виключно процесу [116].

«Экстракт малороссийских прав» — це збірка права, до якої панівна верхівка намагалася включити всі ті закони, які або застосовувалися у XVIII ст., або які вона хотіла використати в своїх інтересах. Збірку склав О. Безбородько за розпорядженням президента малоросійської колегії П. Румянцева.

В «Екстракті малоросійських прав» зібрано королівські привілеї, князівські і царські грамоти та договори, царські укази, конституції, гетьманські універсали, імператорське законодавство, уривки з магдебурзького права, Литовського статуту, окремі матеріали судової практики. О. Безбородько систематизував права по розділах, показав регламентацію управління на Лівобережній Україні, діяльності судів, розкрив джерела права, з'ясував фінансове регламентування, самоуправління міст, соціально-правове становище старшин, духовенства, козацтва, простого народу, греків. До збірки додано інструкцію про судову організацію і про судовий процес першої половини XVIII ст. [117].

В практиці судів допускалась аналогія закону і аналогія права, якщо не було регулювання звичаєвим правом [118]. Крім того, дозволялось застосовувати прецедент [119]. Таким чином, рішення набирали сили закону.

Всі нормативні акти органів влади, що будь-якою мірою регламентували діяльність судів, спрямовувались на зміцнення становища судових органів як одного із знарядь панівного класу для пригноблення бідних верств населення. Цим забезпечувалось привілейоване становище козацтва, зокрема козацької старшини.

Офіційно і приватно опрацьовані збірки права основувалися на старих кодексах права, що мали яскраво виражений класовий характер. В «Правах, по которым судится малороссийский народ» зроблено спробу дещо згладити суто класову дискримінацію простих людей в кримінальному і цивільному законодавстві. В цьому кодексі на відміну, наприклад, від Литовського статуту, введено однакову відповідальність за вбивство простолюдина і козака, а також шлюбної і позашлюбної дитини. Проте в цілому він закріплював економічне і політичне панування старшин над народом. У «Правах, по которым судится малороссийский народ» дозволялось поєднувати посади адміністраторів з судейськими. В них утверджувались феодальні відносини, зміцнювалось старшинське землеволодіння як феодальне право взагалі. Вони є пам'ятником феодального права, як і всі інші збірки XVIII ст.

Отже, питання кодифікації права було актуальним і для другої половини XVIII ст. Це, як ми бачили вище, підтверджується окремими актами органів царської і гетьманської влади. Так, в 1763 році 31 серпня сенат прийняв указ про необхідність переглянути закони, що застосовувалися судами на Лівобережній Україні. Генеральний писар О. Безбородько одержав в цьому ж році від К. Розумовського завдання скласти «Екстракт про права і вольності малоросійські»; 14 листопада 1763 року гетьман доручив генеральному бунчужному Тарновському переглянути Литовський статут та збірки магдебурзьких прав і підготувати їх до друку. Вже після скасування гетьманщини в 1767 році наказано комісії, яка працювала над «Малоросійськими правами», при кодифікації врахувати «малоросійські» закони як виняток із загальних законів [120]. Однак все це, як вже було зазначено, не привело до запровадження будь-яких кодексів українського права.

Кодифікація права, а також наявність різних розробок правових збірок, поява ряду нормативних актів мі-

сцевих органів влади свідчать про те, що на Україні у XVIII ст. було чимало досвідчених правознавців, які могли підготувати потрібні для панівного класу кодекси. Отже, твердження А. Дикого[121] про те, що українське право в той час взагалі не існувало, не відповідає історичній дійсності.

◆

Підсумовуючи, можна сказати, що після визвольної війни 1648—1654 років на Україні збереглися феодальні відносини, а, отже, й феодальне право. Панівна верхівка намагалася в старих законах знайти юридичне обґрунтування й підтвердження своїм привілеям. Оскільки діюче на Україні до 1648 року право, що його прагнула відродити після закінчення війни козацька старшина, було різноманітним за формою і змістом, то протягом XVII—XVIII ст. утворилася «мозаїка» права.

Матеріали судової практики свідчать, що при вирішенні справ суди часто посилались на Литовський статут, який був кодексом пансько-шляхетського права, шляхетської вольності. Для кращої орієнтації судів у цьому кодексі були поширені різні виписки та «екстракти» з Литовського статуту. Крім того, суди іноді посилалися на німецьке право, яке в матеріалах справ називається магдебурзьким, хоча, як правило, при вирішенні справи відступали від його норм. Здебільшого це були посилання на «Порядок» і «Саксон». Магдебурзьке право мало чітко виявлений класовий характер і наділяло вищі суспільні верстви повними привілеями. Однак в основному справи вирішувалися на підставі звичаєвого права, якщо воно не суперечило інтересам панівного класу. Застосовувались також царські грамоти, укази, акти вищих органів царської влади — інструкції Верховної таємної ради, укази сенату, інструкції колегії іноземних справ і т. п. В ряді випадків суди посилались на «Соборное уложение», «Устав воинский».

Автономні органи влади на Україні здійснювали законодавчу діяльність. Ряд норм процесуального права визначався гетьманськими універсалами, універсалами генеральної військової канцелярії, ордерами та інструкціями гетьмана, генеральної військової канцелярії, генерального військового суду.

Нарешті, було кодифіковано «Малоросійські права» і зібрано їх в один кодекс — «Права, по которым судится малороссийский народ». Хоч цей кодекс офіційного схвалення не дістав, проте до деякої міри він застосовувався на практиці. Це підтверджує наявність його копій в судах. Крім того, в той час поширилися й інші приватні збірки права, серед яких — «Процес краткий», «Экономика краткая права», «Суд и расправа в правах малороссийских» тощо. Всі ці збірки права були спрямовані на те, щоб закріпити феодальні відносини, зміцнити становище панівного класу.

◆

РОЗДІЛ IV. СТАРИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС

Важливим засобом зміцнення позицій панівного класу було правосуддя, тобто застосування судами діючих законів, а також звичаєвого права до конкретних випадків, викликаних певними фактами. Завдання феодального правосуддя полягало в тому, щоб вирішуванням кримінальних і цивільних справ всіляко охороняти феодальний суспільний і державний лад, феодальну власність, інтереси великих землевласників. Через судовий процес втілювались в життя норми тих законів, в яких закріплялись права класу експлуататорів. Отже, процес завжди був і є тісно зв'язаний з матеріальним правом. «Судовий процес і право так само тісно зв'язані одне з одним, — писав К. Маркс, — як, наприклад, форми рослин зв'язані з рослинами, а форми тварин з м'ясом і кров'ю тварин. Один і той сам дух повинен одушевляти судовий процес і закони, бо процес є тільки форма життя закону, отже, прояв його внутрішнього життя»[1]. Саме процесуальне право має також свою форму і свій зміст.

З дореволюційних вчених ближче всіх до історично правдивого висвітлення питання феодального правосуддя Лівобережної України підійшов Д. Багалій. Він висловлював правильні погляди на практику застосування права судами. Вчений стверджував, що магдебурзьке право переважно не застосовувалося, що суди від писаного права відходили і посилались на звичаєве право, а нерідко судили за «внутрішнім переконанням» суддів, яке не грунтувалось на матеріалах справи і закону[2].

Переконливо стверджує В. Дядиченко, що судочинство Лівобережної України «не являло собою... мирної

картини справедливого суду»[3]. Не аналізуючи детально процесуальних форм діяльності судів, В. Дядиченко дав вірну картину діяльності судів у другій половині XVII—початку XVIII ст.

Ряд буржуазних дослідників, вивчаючи право і процес Лівобережної України XVII—XVIII ст., по-різному тенденційно характеризували судову діяльність судів феодальної України. О. Левицький, наприклад, вважав, що порядок і форма судочинства на Україні даного періоду відзначаються крайньою простотою і патріархальністю. Він намагається зобразити ідилічну картину діяльності козацьких судів[4]. М. Слабченко в своїй роботі про козацький полк як адміністративну одиницю не поминув полкового суду, але тенденційно заявляв, що він за організаційними формами, складом і діяльністю був демократичним, що «українська судова процедура була пройнята демократичними принципами». Д. Міллер також намагався проаналізувати судочинство в судах Лівобережної України, але, як це відзначив М. Довнар-Запольський, він не вивчив всебічно судову практику, а тому глава в його роботі «Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии» (Харків, 1895), присвячена практиці судового провадження, не задовольняє читача. «Бажано було б знати, — писав М. Довнар-Запольський, — не тільки, якими правами користувався тогочасний суд, а й довідатися докладніше про випадки того чи іншого мотивування рішень суду»[5]. Користуючись буржуазною методологією, Д. Міллер не зумів дати правильну характеристику судочинству судів Лівобережної України.

Я. Падох говорить про демократичність судочинства Лівобережної України, оскільки «навіть у містах, наділених магдебурзьким правом, справи міщан вирішували получені козацько-міщанські так звані обопільні суди. Було це виявом глибокої демократичності, якою були пройняті всі суспільні класи»,[6] — приходить до хибного висновку автор.

А. Яковлів, який у своїх роботах намагається довести беззастережний вплив німецького права і в судовій практиці, стверджує, що суди в своїй діяльності основувались переважно на нормах німецького права. Але тут же проявляє непослідовність — бо від фактів нікуди не підеш — і робить ряд застережень, а саме, що суди за-

стосовували німецьке право з врахуванням місцевих обставин, специфіки проявів життя народу і народного характеру; що суди неодноразово відхилялися від норм німецького права через його суворість, вносили корінні поправки і вирішували справи на свій розсуд, керуючись національною свідомістю. Отже, і тут він проводить фальшиву антинаукову лінію, прикриваючи класові інтереси національними.

Процесуальне право в його практичному застосуванні та судовий процес ще й на сьогодні недостатньо досліджені. Дослідники, які фрагментарно розглядали в своїх працях питання судового процесу, допустили чимало перекручень. Лише всебічне вивчення матеріалів судової практики судів Лівобережної України дозволяє спростувати ряд невірних тверджень, помилок і перекручень в питаннях судочинства.

Загальні положення судового процесу

Основні риси судового процесу та його принципи. Судовий процес XVII—XVIII ст. відзначається рядом характерних рис. В першу чергу провадження справ перед судом було єдиним, тобто не поділялось на провадження в справах кримінальних, цивільних, фінансових тощо. Це пояснюється тим, що не тільки цивільні справи мали приватно-правовий (акторатовий) характер, а й у великій кількості кримінальні. Уряд переслідував фактично антидержавні злочини, а також й інші важкі вчинки.

Приватно-правовий характер процесу обумовлювався не тільки соціально-економічними факторами даного періоду, а й також поширеною на заході теорією процесу як начебто судового договору. Автором цієї теорії був Бартолюс де Саксо-Феррато. За цією теорією, внаслідок порушення справи виникає ніби контракт, в силу якого сторони зобов'язані піддатися процесові, а суд має негласний дозвіл вирішити спір шляхом винесення рішення, якому надається запевнена повага «rei iudicatae». Це, звичайно, фіктивний контракт. Пояснюючи суть процесу як начебто судовий договір, прихильники теорії не враховували тієї ролі, яку відіграє в цьому процесі держава та її судова діяльність, виходили з чисто приватноправового розуміння процесу [7].

Як в цивільних справах, так і в кримінальних в суди подавалась скарга-позов, при вирішенні якої користувались однаковими прийомами і формами. Процеси могли в обох випадках закінчуватись мировою угодою. Перед ними ставилось завдання — домогтися задоволення в першу чергу матеріальних претензій сторони «поводовой», або «актора». Поводова сторона могла також відмовитися від претензій. Проте були й відмінності, які проявлялися в застосуванні проти обвинуваченого в кримінальній справі катувань і навіть більш суворої кари, чого не передбачалось проти відповідача в цивільній справі.

Процес вважався виключно особистою справою сторін з підпорядкуванням їх керівній ролі суду. Приватне обвинувачення у кримінальних справах набуло такої сили, що потерпілий міг навіть заарештувати злочинця, схопленого на «гарячому», і доставити його до суду. Якщо ж злочинець чинив опір, то до нього можна було застосовувати зброю і навіть вбити. Потерпілий міг не вимагати покарання, якщо йому відшкодували збитки, а тому часто застосовувалось умовне покарання.

Судовому процесу відводилась важлива роль у розвитку права. Правотворчість процесу проявлялася в судовій практиці, що стало можливим при різнорідності кодексів, які визнавалися. Неодноразово суди, надаючи здебільшого перевагу звичаєвому праву, сприяли трансформуванню його в обов'язкову норму. Суди користувались повною свободою в справах порядку і форм судочинства, а тому під час процесів було багато плутанини і зловживань.

Процес мав класовий характер. Адже право, що його застосовував суд, переслідувало інтереси панівних верств суспільства, а судді були представниками панівної верхівки, що й визначало її класову правосвідомість.

Процес тісно пов'язувався з матеріальним правом. Зрештою, окремого процесуального кодексу не було. Норми процесуального права містились у збірках матеріального права і викладались іноді тільки в окремих главах чи розділах, а часто паралельно з нормами матеріального права. Цей зв'язок не був формальним і проявлявся він у тому, що судовий процес служив примусовій реалізації і захистові класового матеріального права на випадок його порушення. К. Маркс підкреслював,

«що процес є тільки форма життя закону, отже, прояв його внутрішнього життя» [8]. Це положення повністю стосується феодального процесу.

При всій різнорідності діючого на Лівобережній Україні законодавства можна виділити властиві судовому процесові періоду феодалізму деякі загальні принципи, які мають правове значення для техніки самого процесу. Слід відзначити, що ці принципи зв'язані з класовим характером суспільно-економічного ладу і служать класовим інтересам експлуататорів. Зупинимось на ряді процесуальних принципів.

З м а г а л ь н и й п р о ц е с. Судовий процес був змагальним (контрадикторійним). Сторони, які вели спір, доводили свою правоту, використовуючи фактичний матеріал і судові докази. В цьому і полягала суть змагальності [9].

Змагальний процес поступово витісняється так званим і н к в і з и ц і й н и м процесом, при якому доказовим матеріалом розпоряджався сам суд, а сторони були насправді не суб'єктами, а об'єктами процесу [10]. Суд своїми засобами і силами, іноді застосовуючи катування, розслідував обставини, які він вважав доцільним встановити. Суддя мав право застосовувати ті засоби, які виявляв на підставі заяви сторін.

Ці два типи процесу протягом довгого часу протиставлялися один одному, а іноді змішувалися. Характерним є те, що у період ранньофеодального розвитку суспільства в Європі був домінуючим змагальний процес. Він поширився в Київській Русі, де судівництво велося за «Руською правдою». На заході судовий процес мав також змагальний характер. Наприклад, за «Салічною правдою» (VI ст.) процес починався на підставі заяви-скарги потерпілого або його близьких родичів. Ведення справи було в руках потерпілого. Він закликав обвинуваченого-відповідача в суд. Коли той не з'являвся, виклик міг повторюватися вдруге і втретє, тільки після цього можна було розглянути справу заочно. Якщо винного схоплено на місці злочину, то потерпілий мав право доставити його в суд.

Вже в XIV—XV ст. цей процес став витіснятися інквізиційним, початком чого було офіційне або службове переслідування злочинів. За відомим кодексом «Каролі-на» змагальний процес формально не скасовувався, од-

нак в ньому виявлялись тенденції державного розшуку злочинця. Процес став інквізиційним, згодом таємним, з допитами і тортурами. В XVII ст. він остаточно закріпився, а змагальний процес застосовувався лише в дрібних справах [11].

Переростав змагальний процес в інквізиційний і в Росії. Вже за судебником 1497 року останній застосовувався, коли розглядалися найбільш небезпечні злочини, спрямовані проти інтересів панівного класу. Одночасно в судебнику зберігся змагальний процес для цивільних і незначних кримінальних справ [12]. З кінця 30-х років XVI ст. розшук мав повну перевагу над «судом», тобто над змагальним процесом. Суддя став найактивнішим елементом процесу. Права сторін звузилися, за зговір з обвинуваченим сам позивач-потерпілий піддавався допиту-тортурам [13].

В XVII ст. ще більше поглибились відмінності між змагальним та інквізиційним процесами. Феодальна держава була зацікавлена в зміцненні основ експлуатації закріпаченого селянства, посилювала активність судів в усіх справах «о поместьях, вотчинах, о холопах». Розгляд цих цивільних справ наближався за методами до розгляду таких кримінальних справ, як розбій, вбивство, крадіжка тощо [14]. Вже на підставі указу від 1697 року змагальний процес остаточно зник [15]. Пізніше, в 1716 році, в додатку до «Воинского устава» під назвою «Краткое изображение процессов» викладались запозичені в західній Європі всі правила інквізиційного процесу. Однак змагальний процес залишив свої сліди: збереглись «очищувальна присяга», «челобитчик», «ответчик», зокрема, в цивільних справах. Це приводило до деякої плутанини. Частково указ «О форме суда» від 1723 року повинен був поліпшити становище в судовому процесі. За цим указом збереглось усне провадження справ за участю двох сторін — «челобитчика и ответчика»: «челобитная» повинна викладатись «по пунктам», на які мав дати відповідь відповідач. В останні роки царювання Петра I домінуючим в Росії став інквізиційний процес. Після смерті Петра I кримінальні справи були виділені з процесу [16].

В силу історичних обставин українські землі до визвольної війни 1648—1654 років перебували під впливом Заходу, а після возз'єднання України з Росією в

1654 році — під впливом Росії. Однак проникнення інквізиційного процесу з Заходу в XVI і першій половині XVII ст. до Польщі і на українські землі натрапило на опір з боку польської і української шляхти, яка мала більшу вигоду від змагального процесу, коли завжди їй забезпечувалася позиція сильнішого і не порушувалися шляхетські «вольності», а опір експлуатованих можна було придушувати більш радикальними засобами, ніж інквізиційним судом. Тому-то інквізиційний процес не знайшов такого застосування на українських землях, як на заході. Причиною цього було також те, що тут зберігались традиції «Руської правди», за якою визнавався змагальний процес.

Введення інквізиційного процесу в Росії не могло не вплинути і на Лівобережну Україну. Як свідчать матеріали українських судів, була спроба внести зміни в процес на Україні в напрямі обмеження змагальності вже в 20-х роках XVIII ст., але вона не закінчилася успішно. Змагальний процес фактично продовжував діяти [17].

З принципами змагальності тісно пов'язувався принцип диспозитивності. Диспозитивність полягає в праві сторін розпоряджатись об'єктом процесу, отже, матеріальними правами, а також процесуальними засобами, які можуть бути використані в процесі сторонами в межах закону. Пред'явлення позову як у кримінальній, так і цивільній справі в певному обсязі залежало від позивача [18].

В ході процесу сторони могли примиритися. Потерпілий іноді укладав мирову угоду навіть і в кримінальній справі з важкого злочину, або навіть прощав злочинцеві його провину [19]. Застосування норм процесуального права щодо позову, доказів, відкладення справи, виконання судових постанов залежало від угоди сторін.

Вирішувались справи колегією, до складу якої входило декілька осіб, наділених формально рівним правом юрисдикції. Однак до реформи 1763 року цей принцип колегіальності часто порушувався. Неодноразово рішення або вироки виносили тільки сотник або полковник. Після реформи одноособово вирішувались справи в підкоморських судах, в інших — у засіданні брало участь не менше двох членів суду.

Виборність суддів. До реформи судів повний

склад загальних судів не обирався. Старшини займали виборні посади за військовими чинами: судові функції для них були додатковими. Верхівка посідала адміністративні посади в міських органах влади. Обиралися для виконання судових функцій лише полковий суддя і війт. Тому говорити про виборність суду в повному розумінні цього слова не можна. Правда, обирався склад генерального верховного суду, і з 1760 року до нього входило 10 депутатів, яких делегували полки. Після реформи 1763 року проводились вибори земських і підкоморських судів.

Перед судом офіційно визнавалась нерівноправність сторін. За Литовським статутом і «Порядком» визнавалась дискримінація сторін, якщо ними виступали посполиті, слуги, кріпаки, євреї. Коли їх притягали до відповідальності, то, щоб довести правоту, їм необхідно було мати більше свідків і співприсяжників, ніж шляхтичу. У «Саксоні» зазначалося, наприклад, що єврей, щоб переконати свідченням християнина, повинен заручитися підтримкою двох християн і одного єврея, а християнинові вистачало допомоги одного християнина і одного єврея [20].

Публічність процесу полягала в тому, що він відбувався відкрито в присутності сторонніх людей, тобто, як зазначалось у протоколах, «при иных людях зацных и веры годных», «при многих общих персонах» і т. п. Публічність процесу мала свої традиції ще від громадського суду. В другій половині XVII ст. і на початку XVIII ст. ще не практикувались закриті судові засідання. Навіть слідчі дії самого суду, «проба» (допити) обвинуваченого відбувалися прилюдно [21]. Кожний з присутніх міг заявити своє свідчення по справі, що розглядалась. Присутні на процесі люди могли клопотати перед судом про вирішення справи з бажаним для неї результатом. Однак згодом слідчі дії в кримінальних справах приховувались, а в разі потреби і суд проводились закрито. Проте ці винятки не стали тенденцією до закритих судових засідань. Процеси в українських судах, як правило, відбувались відкрито, привселюдно.

Судочинство велося усно. Скарга-позов подавалася також усно. Лише на початку XVIII ст. в інструкції Д. Апостола наказувалось приймати скарги-позови («супліки і донесення») у письмовій формі. Та й після

цього навіть написане в судовому засіданні викладалось значно ширше у виступі потерпілого. Вирок суду також виносився в усній формі і потім тільки записувався в книгу «для пам'яті». Зрештою, писані документи, зокрема позов, якщо він був, не приєднувалися до судових актів. За вищезгаданою інструкцією слід було готувати протоколи справи «первоначерно», а згодом «на біло» і підписувати.

Фактично вже з 1723 року запроваджується, замість усного, канцелярське судочинство. Передбачалось писати за специфічною так званою інтеррогативною формою чолобитну, вводився закритий допит, заготовлялися по справі окремі виписки з посиланням на норми права, тобто повністю здійснювався суд за формою.

Принцип безпосередності. Суд виносив своє рішення на основі тих матеріалів, з якими безпосередньо познайомилися самі судді до судового процесу і які перед судом, тобто «ad oculos» суду, були продемонстровані і стосувалися безпосередньо справи. На судовому засіданні вважалась обов'язковою присутність сторін і свідків («персоналітер, очне, очевисте»), що повинні були давати показання на основі своєї особистої участі в справі до суду або особистого спостереження фактів, зв'язаних із справою. Траплялись винятки, коли не дотримувались цього принципу. Тоді суд при розгляді справи задовольнявся зачитуванням «атестацій», або «тестимоній», тобто протоколів заслухання свідків іншими судами, які надсилались у суд, де розглядалась справа по суті. Також зачитувались або заслуховувались «інквізиції» — протоколи слідства, проведеного посланцем суду. Винятком також було провадження справи в апеляційних інстанціях, куди вона направлялась з випи сками чи «екстрактами», на яких основував свою постанову апеляційний суд.

Принцип формалізму процесу полягав у тому, що сторони досягали бажаних наслідків, якщо їх дії здійснювались за встановленою процесуальною формою. Необхідно підкреслити, що в другій половині XVII і першій чверті XVIII ст. суди відступали від того формалізму, який передбачався Литовським статутом і магдебурзьким правом.

В судовому процесі на Україні не було грунту для будь-якої юридичної казуїстики. Йому був чужий фор-

малізм при складанні позову, врученні його, участі представників, відкладанні судових засідань, при дотриманні строків тощо. Все відбувалось значно простіше. Фактично Литовський статут і магдебурзьке право в питаннях форми процесу на Україні не мали сили і були замінені новими неписаними і простими своєрідними формами. Тільки з введенням суду «по форме» в процес став проникати формалізм.

Коли на Україні виникло питання кодифікації права, коли козацька верхівка виступила на захист «малоросійських прав» і за застосування Литовського статуту, «Саксону» і «Порядку», тоді в судочинстві утвердився формалізм шляхетського права і знайшли застосування формальні докази. Суд дедалі частіше встановлював формальну, а не об'єктивну правду. Іноді він був позбавлений можливості оцінювати докази за своїм переконанням. Із застосуванням «Краткого изображения процессов», уведеного в 1716 році, стала зникати безпосередність і змагальність у процесі, була встановлена формальна сила кожного з видів доказів, які допускались в суді [22].

Мова суду 1648—1782 років була в основному українською народною мовою того часу з великою домішкою полонізмів, старослов'янських зворотів, латинських термінів, а з початку XVIII ст. — русизмів. Великою мірою стиль і мова судових протоколів залежали від писарів, кожен з яких прагнув надати їй канцелярського характеру. Більш досвідчені в юриспруденції писарі, звичайно, більше і засмічували судові протоколи іншомовними висловами. Менш освічені користувались народною мовою свого часу. Лише в окремих судових справах міст другої половини XVII ст. знайдено невелику кількість термінів німецького походження (наприклад: мародерство, гвалт, штраф, тюрма, містр, пренкгер, войт, фришт і фримарк), які, до речі, дуже рідко вживалися. Незначна кількість німецьких термінів, до того ж маловживаних, не дає підстави робити висновки про великий вплив німецької мови на українську правову термінологію, як це на догоду німецько-фашистській пропаганді твердив Р. Смаль-Стоцький [23].

Значно більше зустрічаємо в матеріалах справ термінів латинського походження (понад 30), але й це не може бути свідченням впливу римського права на укра-

їнське. Саме життя вимагало від писарів ще й знань староруської мови. Тому в протоколах справ знаходимо чимало староруських термінів.

Все ж українська народна мова, незважаючи на намагання багатьох судових писарів створити канцелярську мову, пробиває собі все ширшу дорогу в судових протоколах.

У другій чверті XVIII ст., коли на Україні стало застосовуватись і російське законодавство, на посади полковників призначалися також росіяни і вплив російської мови в судочинстві посилився. Протоколи судових справ і постанови судів стали писатись російською мовою з багатьма українізмами.

Судові особи

Судді. За законодавством і практичним його застосуванням до виконання функцій допускалися лише ті старшини чи знатні міщани, які відповідали певним вимогам[24]. Суддя повинен бути у віці не менше 21 року і не старший 70—75 років. У «Правах, по которым судится малороссийский народ» встановлювався вік 25—70 років[25]. Суддя мав бути гідним звання — заслуженим, сумлінним, грамотним, обізнаним з правом, народженим в законному шлюбі, чесним, стійким в словах і вчинках. Він повинен, як відзначалось в Литовському статуті, мати мудрість, поміркованість, любов і мужність[26]. За Магдебурзьким правом до цих якостей ще додавались: наявність у судді страху божого, правдивості, поваги, вимогливості[27]. У гетьманському універсалі від 17 листопада 1760 року дещо конкретизувались вимоги до тих, хто міг займати посаду судді. Це мав бути «достойный, добросовестный, права ведающий и владение свое в том полку имеющий»[28]. Таким чином, суддею міг бути тільки землевласник, що постійно проживав в даній місцевості.

За «Малоросійськими правами», на які так часто посилаються суди в документах, не допускалися до виконання судових функцій жінки, психічно хворі, німі і сліпі, прокляті, єретики, невірні, євреї, нехрещені, «бастарди», знеславлені. Суддями не могли бути люди убогі, оскільки «убогі... лакомі»[29]. Цим виразно визначався класовий критерій при виборі суддів. Судейські посади

не дозволялось поєднувати з виконанням інших обов'язків. Однак не заборонялось поєднання адміністративної і судової влади. Тільки після реформи 1763 року земський суддя не міг займати інших посад.

Судді давали присягу. Однак присяжність суддів у перший період діяльності судів не стосувалася всіх. Як видно з міських книг, лише обрані на міські посади, в тому числі війт та лавники, давали присягу виконувати сумлінно свої обов'язки [30]. Універсалами К. Розумовського від 17 листопада 1760 року і від 19 листопада 1763 року покладався на суддів обов'язок давати присягу. Генеральна військова канцелярія підготувала форму присяги окремо для членів генерального військового суду («клятвенное обещание»), а також для земських і підкоморських суддів [31]. Особливий зміст мала присяга підкоморія [32].

Обов'язки суддів визначалися законами і практикою. Закон говорив, що судді повинні судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху, рішення виносити, додержуючись права, без тяганини, відповідно до обставин, доказів, кару визначати згідно з правом. Суддя не міг розглядати справу, де сам виступав стороною, а також справи сторін, які їм підпорядковувались, але мирову угоду прийняти від них судді могли. Судді при виконанні своїх обов'язків повинні бути тверезими. Почавши справу, суд мусив, не відкладаючи її, закінчити. Насправді ж судді не дотримувались цих вимог.

Судді були наділені правами. Насамперед їм забезпечувалась винагорода. В другій половині XVII і першій половині XVIII ст., коли функції правосуддя поєднувалися з адміністративними, лише ті судді, які були обрані на посади, утримувались за рахунок військового скарбу або наділялися ранговими маєтками. Всі інші, які входили до складу суду, за участь у правосудді встановленої винагороди не одержували. Проте участь у правосудді їм приносила прибуток. Майже в кожному присуді, особливо в другій половині XVII ст. і на початку XVIII ст., з підсудних у кримінальних справах бралась «вина» (штраф) на користь членів суду [33]. Після реформи 1763 року земських і підкоморських суддів винагороджували за рахунок сторін.

Суддя мав право на посилену охорону [34]. Його можна

було відвести за заявою сторони до початку судового засідання.

Генеральний суддя мав свої відзнаки. Ними служила «трость судейская», що також ще звалася «лиска судейская», яка була символом влади генерального судді і передавалася в момент обрання. Крім того, генеральний суддя́ мав печатку «войсковую судейскую» [35].

Однією з важливих судових осіб був писар, якого обирали. Кандидат на цю посаду повинен був мати ті ж якості, що й суддя [36].

Крім того, серед судових осіб були ще до судової реформи так звані межеві комісари, або межувальники. Спершу це були звичайні посланці від суду для розгляду на місці обставин спору за землю, а згодом функції їх поширились і вони стали називатись межевими комісарами. Їх було по одному при сотенних правліннях і магістратах, по два — при полкових судах і по п'ять — при генеральному військовому суді. Це були виборні посади. До межувальників ставились такі ж вимоги, як і до суддів. Крім того, вони повинні були добре знати межові справи. Зі створенням підкоморських судів посаду межувальників скасували.

Не менш важливою судовою особою був возний. У другій половині XVII і на початку XVHI ст. ця посада не передбачалась у новостворених судах. Обов'язки возного в той час виконували міські слуги, сотенні і полкові осаули. Згодом, коли козацька старшина відокремилась у шляхетську касту, було відновлено інститут возних.

Возні мали чітко визначені обов'язки. Вони підпорядковувались відповідним судам і повинні були виконувати доручення суддів, зокрема, вручати позови та інші документи, які їм подавали сторони, а також оглядати побої, визначати розміри збитків, засвідчувати різні незаконні вчинки (вирубання лісу, наприклад), встановлювати заподіяну шкоду (випас трави, викошування посівів тощо). Якщо вчинено напад на будинок, поранено, побито або вбито, коли справу слід вирішувати без зволікань, возні на вимогу потерпілого, не чекаючи ухвали суду, мусили при двох свідках обслідувати, за яких обставин стався злочин. Огляд возного фіксувався у відповідному протоколі, який необхідно було без затримки разом із справою подавати на розгляд суду [37]. Крім того,

в компетенцію возних входило виконання судових постанов, зокрема вони робили так звану ув'язку майна, грунтів, передавали їх в інше володіння, стягали «головщину», «нав'язку» за каліцтво і безчестя, а також заподіяні збитки, судові витрати та інше.

Возні користувались також певними правами. Вони одержували винагороду від сторін за вчинені дії, забезпечувались посиленою охороною.

Всі названі судові особи були приналежними до багатої козацької або міщанської верхівки. Судді і писарі одержували досить високу плату — від 100 до 300 золотих в рік, а, крім того, в їх володіння обов'язково давали млини [38].

Інші старшини і представники міщанства, які брали участь у розгляді справ в суді, мали також значні землеволодіння і наживалися на здійсненні правосуддя. Так, у першій чверті XVIII ст. неодноразово брали «вину належитую панскую» прилуцький полковий суддя Іван Нос, полковий писар Іван Васильович, городовий отаман Тимофій Бурка, війт Давид Давидович, бурмистр Григорій Лихопека [39].

Особливо виразний класовий характер, навіть у порівнянні з полковими і сотенними судами, мав генеральний військовий суд.

Як бачимо, формальні вимоги до судових осіб обов'язково супроводжувалися основною вимогою — приналежністю до панівного класу.

Учасники процесу

Сторони. Особи, які виступали в процесі перед судом з вимогами або захистом перед цими вимогами, називались процесуальними сторонами. Вони виступали як у цивільних, так і кримінальних справах. Сторона, яка виступала з вимогою, називалась порізному. У судових матеріалах зустрічаємо такі назви: «повод», «поводовая сторона», «актор», «кредитор», «інстигатор», «укривжоний», «жалобливая сторона», «челобитчик», «доноситель». І лише на початку XVIII ст. частіше вживається «истец». З того часу в практиці прийняті два терміни: «челобитчик», «истец», або «истцовая сторона».

Сторона, яка себе захищала, називалася «отпорною»,

«злодейскою», «отводною», «позваной». У XVIII ст. вже поширився термін «ответчик». Часто зустрічаємо два терміни — «позваный» и «ответчик» [40].

Становище сторін у процесі визначалося насамперед їх приналежністю до того чи іншого стану. Якщо сторона належала до панівної верхівки, то це давало їй переваги в суді. Вона користувалася довір'ям, швидше допускалась до «заприсягнення» і «відприсягнення» [41]. Наприклад, у кримінальних справах її як «знатную персону» судив суд вищої інстанції. Велике значення в процесі мала осілість. Осілий користувався більшими перевагами, ніж той, хто часто переїжджав і недовго жив у даній місцевості [42].

Процесуальна правоздатність, тобто здатність бути суб'єктом процесу, в судовій практиці визнавалася за всіма громадянами. За нормами Литовського статуту, «Саксону» і «Порядку» процесуальної правоздатності, наприклад, не мали невільники, «баніти», «безчесні», «прокляті» [43].

Процесуальна дієздатність — здатність особисто діяти в суді. Хто не мав процесуальної правоздатності, той і не мав процесуальної дієздатності. Однак і не всі процесуально правоздатні мали процесуальну дієздатність. За Литовським статутом і магдебурзьким правом не визнавалася процесуальна дієздатність багатьох процесуально правоздатних, наприклад, дітей, марнотратників, психічно хворих, глухих, німих, жінок без чоловіка або опікуна, підданих, якщо їх пан не виступав «асистентом» [44]. З матеріалів судової практики бачимо, що процесуально недієздатними на Україні були малолітні, якими вважались хлопці до 18 років і дівчата до 13 років [45].

Співучасники спору. Співучасть у спорі виникала тоді, коли на боці позивача чи відповідача, чи на боці одного і другого було декілька осіб. Співучасть з'являлась у зв'язку зі спорами, що стосувалися права спільної власності на землю чи майно. Дії одного з співучасників не зобов'язували іншого [46].

Заміна сторони в процесі практикувалась звичайно у випадку правонаступництва і вказування відповідачем на попередника.

Представники сторін називалися по-різному. У судових документах, зокрема XVIII ст., зустрічає-

мо такі назви: «прокуратор» (найчастіше), «патрон», «пленіпотент», «адвокат», «промотор», а також «повірений» і «присяжний повірений». У другій половині XVII ст. рідко зустрічалося добровільне представництво сторони на суді. Однак було відоме законне представництво опікунів в інтересах підопічних, батьків — в інтересах дітей. Воно не обумовлювалось формальностями, що випливали з Литовського статуту і магдебурзького права[47]. Згодом інститут представництва частіше застосовувався в зв'язку з тим, що козацька старшина домагалася визнання за нею шляхетських прав і відновлювала всі атрибути шляхетського права. Вже після скасування гетьманщини при генеральному військовому суді були призначені чотири адвокати для захисту козаків і посполитих. Ордером малоросійської колегії від 20 липня 1767 року адвокати були введені до складу нижчих судів[48].

Публічного обвинувача, який був неодмінним учасником процесу на заході, на Лівобережній Україні в 1648—1782 роках фактично не знали. В матеріалах судової практики не зустрічаємо жодної згадки про нього. У всіх випадках виступає приватний обвинувач-інстигатор. Саме це й надавало приватно-правовий характер судовому процесові також і в кримінальних справах. Іноді в справах особливої ваги брав участь представник від гетьмана; він виступав з обвинуваченням, але це був обвинувач в конкретній справі, і в коло його обов'язків взагалі не входили прокурорські функції[49].

Докази

Доказами в процесі називались всілякі обставини, якими обгрунтовувались вимоги і заперечення сторін та на підставі яких формувалось переконання судів про справжні стосунки між сторонами. Тягар доводжування покладався на сторони: позивач-скаржник повинен був довести підставу позову-скарги, а відповідач-обвинувачений — свої заперечення. Позивача суд зобов'язував дати «вывод», «довод», а відповідача — «абы, досить тому чинячи, доводил»[50]. З практики розгляду цивільних справ відомі навіть випадки покарання позивачів, які не змогли обгрунтувати свій позов.

Мешканці села Бистрика в 1722 році подали «супліку» на пана Олександра Маковського та його дружину, які безправно заволоділи землями і сіножатями села.

Маковські знайшли підтримку з боку генеральної військової канцелярії, а тоді генеральний військовий суд, за вказівкою наказного гетьмана Павла Полуботка, в складі генерального судді Івана Черниша, генерального бунчужного Якова Лизогуба та інших, вважаючи позов недоведеним, велів «их неправедных челобитчиков на пострах другим до турми отдати»[51].

Однак були такі справи, коли докази збирав і сам суд. Це стосувалося кримінальних справ, якщо розглядались важкі злочини. Суд проводив так звану інквізицію (допит).

На підставі діючого законодавства та судової практики можна встановити види доказів.

Насамперед важливим доказом були пояснення сторін, звичайно, підкріплені присягою, а іноді співприсяжниками та іншими засобами, як, наприклад, «викидщиною», тобто пропонуванням виплати відповідної суми у випадку неправдивості пояснень, тортурами. Доказом були зізнання звичайних і урядових свідків, які вони давали без присяги і під присягою, а також документи — урядові і приватні речові докази, висновки експертів.

Суд відігравав чималу роль у вирішенні питання про допущення доказу. Сторони повинні були насамперед запропонувати докази від себе. Чи допустити доказ і визнати за тією чи іншою стороною право дати пропонований доказ, залежало від суду. При цьому суд керувався певними критеріями. Вважалося, зокрема, доцільним допустити до доказу ту сторону, яка була ближчою «ко слушному доводу». Доказ визнавався за тією стороною, в якої він був сильнішим. Перевагу в доказі мав потерпілий, який схопив винного на «гарячому» або переслідував його. Такою ж перевагою користувався «урожоний», тобто приналежний до суспільної верхівки, в процесі з бідним селянином чи міщанином, сільський багатій — з наймитом тощо[52]. При соціальній рівності сторін та рівності доказів, що їх сторони пропонували, першим з доказом виступав відповідач-обвинувачений.

Сторони повинні на словах «завод свой вговорить»

перед судом. Їх пояснення записувались. Згодом, коли в першій половині XVIII ст. формалізм у процесі набирав все більшої чинності, сторони мусили усні пояснення викладати в письмовій формі і подавати писареві. Якщо хтось не подавав у строк (три дні) такого письмового пояснення, то суд не приймав його. Тоді друга сторона вже звільнялась від обов'язку подавати докази. Суд приймав беззастережно визнання, коли воно не викликало сумнівів, давалося добровільно, без примусу, погроз або страху перед муками. Визнання не приймалось від неповнолітніх без опікуна, психічно хворих[53]. Правильність позасудового визнання належало довести.

Одним із способів підтвердження правдивості пояснень сторони, а також свідка була присяга. Під час прийняття релігійної присяги посилались на бога. Пояснення сторони чи свідка, підкріплені присягою, кваліфікувались як формальні докази. Сторона, яка відмовлялася від присяги, програвала спір[54]. Священики намагалися в усіх випадках, коли йшлося, зокрема, про присягу обвинуваченого, робити «увещание», тобто вмовити його визнати вину без присяги[55]. Сторона допускалась до присяги або до «відприсяги» в тих випадках, коли не було інших переконливих доказів, причому і в кримінальних справах обвинувачені могли бути допущені до «відприсяги»[56].

Формалізм феодального права полягав не тільки в тому, що вводилась ще «співприсяга» інших осіб для більшого підкріплення правдивості пояснень сторони. Кількість співприсяжників визначалася залежно від соціального становища сторони. Приналежному до панівної верхівки потрібна була менша кількість співприсяжників, а посполитому — більша.

В справі про крадіжку овець, що велась полтавським полковим судом, суд велів козаку Денисенку спростувати звинувачення «с людьми зацними самотреть», тобто ще з двома співприсяжниками, а обвинувачений з селян повинен «ставити на пришлую среду осьмнадцать человек годных вери, и с тем осьмнадцать мают Будищане семь особ, которые до присяги годны будут». Таких прикладів знає судова практика чимало[57].

Перед судом дозволялось доводити фальшивість присяги іншими доказами. «Клятвопреступнику» відрубували два пальці. Він зобов'язувався повернути другій сто-

роні все, що вона втратила. Крім того, його оголошували безчесним і негідним віри. Якщо ж не було доведено фальшивості, інкримінуючий мусив заплатити подвійно за безчестя, а також відсидіти чотири тижні в тюрмі [58].

Одним із способів підтвердження вірогідності пояснень сторони була так звана викидщина, або заклад. Суть викидщини (іноді в протоколах значиться «видкичина»), або закладу, полягала в тому, що одна з сторін, заперечуючи якийсь факт, що його наводила інша сторона, бажаючи переконати суд у своїй правоті, декларувала певну суму грошей або пропонувала пошкодити собі здоров'я чи навіть позбавити себе життя, якщо вона виявиться неправою. Викидщина в грошах чи речах йшла на користь урядові — адміністрації або суду [59].

Крайнім засобом, до якого вдавались для підтвердження вірогідності пояснень сторони в кримінальних справах, коли йшлося про крадіжку, вбивство та інші важкі злочини, було застосування «проби», «пристрасної проби», «квестії», мук, тортур [60]. «Проба», або «квестія», — це побиття різками, киями або канчуками, а іноді прикладання до тіла розпеченого заліза [61]. Катування застосовувалися також і в XVIII ст. з тією різницею, що відбувалось уже не прилюдно, а в застінках, причому переважно при допитах. В основному практикувалось побиття батогами і плітками, а іноді вживались і більш жорстокі тортури.

Велику роль у вирішенні того, чи передавати винного на катування, відігравав і сам потерпілий, який міг не допустити ухвали суду, за якою відповідач піддавався катуванню. Іноді й присутня публіка впливала на рішення суду, вимагаючи не вдаватись до катування під час допитів [62].

Деяка категорія людей, згідно з існуючим законодавством, звільнялася від «проб». До них належали шляхтичі і духовники, урядовці вищих рангів, «знатні чесні люди», божевільні, літні люди віком понад 70 років, малолітні, вагітні жінки. Але й вони не уникали таких допитів з катуванням, якщо підозрівались у вбивстві або політичному злочині [63].

При розгляді справ шляхтичів, духовників, урядовців вищих рангів та інших «знатних осіб» виявлявся класовий підхід до вирішення окремих питань процесу. Так, позивача-скаржника (потерпілого) посполитого, який

обвинувачував когось із знаті, усіма засобами намагались примусити відмовитись від свого обвинувачення.

Так, наприклад, Василь Ніжинець, наймит лохвицького війта Остапа Куценка, скаржився на війта за те, що той його б'є і «до в'язниці посилає». Лохвицький сотенний суд розглянув справу; свідком виступав «пан Стефан», який запевнив суд у тому, що Остап Куценко не міг бити скаржника, і суд велів Василю Ніжинцю, щоб «пана войта за свой проступок упросил і громаді всей покорился» [64].

Пояснення свідків. Судова практика і діюче законодавство виділяли пояснення *звичайних* і *офіційних* свідків. Звичайними свідками були незаінтересовані у справі несудові особи. Вони в суді і поза судом у спорі між сторонами давали, як правило, під присягою пояснення про факти та обставини, зв'язані зі справою. З матеріалів справ видно, що звичайні свідки ділились на *випадкових,* які через збіг обставин стали очевидцями певних фактів, що мають значення для справи; *запрошених* свідків, які спеціально викликались сторонами для фіксування певних фактів, наприклад ними були «могоричники», а також посланці, гінці, так звані свідки з досвіду, якими в межових спорах виступали старші люди, свідки-співприсяжники, які самі не мали безпосередніх відомостей про факти і обставини, зв'язані зі справою, але своєю присягою підтверджували вірогідність пояснень сторони.

Сторони, як правило, приводили в суд з собою свідків. Їх мало бути не менше двох. Якщо сторона свідків не приводила, то на першому засіданні мусила їх назвати. При цьому відповідач мав право ставити питання про відкладення слухання справи. Сторона доповідала про своє відношення до свідків — що свідки не є родичами або свояками. Противник, обґрунтувавши підставу, міг прийняти або відвести свідка. А суд остаточно вирішував це питання [65]. Іноді сам суд вимагав від позивача представити свідків, якщо суть справи була неясною.

Свідки від свідчення не могли відмовитись, бо це їм загрожувало покаранням. Вони зобов'язувались скласти присягу. Іноді від присяги їх могли звільняти сторони. Присяга приймалась за відповідною формою [66]. Свідок попереджувався про те, що повинен говорити правду, свої свідчення, записані до протоколу, він підписував [67].

Свідчення могли подаватись і в письмовій формі [68]. Суд застосовував очну ставку свідків, якщо їх пояснення суперечили одні одним.

Показання свідків дозволялося «ганити», тобто відкрито виявляти до них недовір'я. Хто ж «ганив» свідка без підстави, той повинен був «винагородити» його за безчестя, а також сплатити всі судові витрати. Крім того, він засуджувався до позбавлення волі на чотири тижні.

Офіційними свідками вважалися інші незаінтересовані у справі судові особи або особи, які виконували доручення суду. В практиці сотенних і полкових судів ними були так звані розищики, а також осаули у тих випадках, коли на них покладалось завдання не тільки заслухати свідків, а й також робити огляд на місці і дати свої пояснення [69]. Після судової реформи найчастіше виступав офіційним свідком судовий возний. Цю місію він виконував в силу покладених на нього функцій. Возний міг зробити огляд на місці, а потім скласти відповідне свідчення («сознатье»). У судових протоколах зафіксовано багато випадків участі возного в огляді поранених або вбитих [70].

Доказом також були *публічні і приватні документи.* Дозволялося доводити їх фальшивість, підробку, підчистку. Все це, в свою чергу, треба було підтверджувати доказами.

Не менш важливими аргументами вважалися також речові докази. Об'єкти речових доказів були різні, здебільшого це — коні, воли, вівці, зерно, гроші, мідні труби до винокуріння, одяг та інші побутові речі, знаряддя вбивства, побиття тощо. Речові докази пред'являлись судові і їх розпізнавав потерпілий [71]. У кримінальних справах їх виставляли як крадені і відібрані. Ці речі, як правило, за судовим вироком поверталися потерпілим. У тих випадках, коли речі через відсутність власника не повертались, їх продавали з «публічного торгу», а гроші передавались у канцелярію «малоросійського скарбу» [72].

В доказовому провадженні суд користувався також висновками своєрідних експертів. Ними виступали досвідчені і фахові люди, наприклад мельники, мірошники, ковалі, шевці, кравці, купці, а також літні жінки, повитухи, яких, звичайно, залучали до справ, що стосувалися згвалтування дівчат або розлучень, коли іноді

розглядались інтимні сторони життя осіб. Про їх участь в процесах є згадка в матеріалах судової практики [73]. Однак вже в 70- роках XVIII ст. був офіційно введений інститут судово-медичних експертів [74].

Провадження справи в судах першої інстанції

Позов. У законодавстві і судовій практиці зустрічаємо різні визначення звернення позивача через суд з вимогою до відповідача для захисту порушеного права, наприклад, «доношение», «скарга», «челобитна», «жалоблива суплика», «иск», «позовный лист», а також «позов». У другій половині XVII і на початку XVIII ст. під назвами «доношение», «скарга», «челобитна», «жалоблива суплика», «иск» розумілося звернення до суду для захисту порушеного права, а термін «позовный лист», «позов» вживався в значенні виклику в суд на визначений строк. В середині XVIII ст. поширився здебільшого термін «позов». Позов подавався як в цивільних, так і кримінальних справах. Ним починався спір- «контроверсія».

З матеріалів судової пратики і законодавства видно, що без позову не могло бути судового розгляду. Правом сторони було звернутися з позовом або відмовитися від такого звернення [75]. Однак від цього загального правила існувало чимало винятків. Суд приступав до розгляду справи і без пред'явлення позову. Це, зокрема, стосувалось ряду кримінальних справ, коли йшлося про важкі злочини. Проте і в цих випадках суд, почавши справу, міг не закінчувати її, якщо потерпілий займав примирливу позицію.

Позови можна поділити на *цивільні, кримінальні* і *мішані.* З уваги на форму, були усні та письмові позови. Залежно від змісту позовної вимоги розрізнялись *цивільні позови про присудження і позови про визнання права.*

Пред'являвся позов декількома способами. Звичайно позивач приходив до суду або урядової установи і подавав свою скаргу. В другій половині XVII і на початку XVIII ст. скарга найчастіше подавалась усно. Її заносили до протоколу [76]. Але згодом заява мусила бути тільки в письмовій формі з копіями. Після цього суд направляв позов-виклик відповідачеві. Крім того, в законодавстві, зокрема в «Порядку», а також в судовій практиці

допускалось пред'явлення позову одночасно із схопленням злочинця «на гарячому» і доставленням його в суд. Це, звичайно, бувало при важких злочинах — крадіжці, пограбуванні, згвалтуванні, підпалі тощо.

Усні позови писар або канцелярист записували в книгу. Після реформи, коли земському судові встановили «рочки», тобто строки судових засідань, за три дні до початку судових засідань прибував суддя, підсудок і писар. Суддя приймав заяви, які писар занотовував до реєстру. Перед закінченням «рочків» оголошувалось про закінчення роботи суду та про припинення прийняття заяв до нових «рочків» [77].

Щоб уникнути можливості втрати предмету спору і створити гарантії того, що майбутнє судове рішення буде реально виконане, у судовій практиці застосовувалось забезпечення позову. Умовою забезпечення позову була наявність належної обгрунтованості його і неможливість виконання рішення в майбутньому. Забезпечення здійснювалося шляхом арешту майна. Якщо судову заборону сторона порушувала, суд міг негайно вжити всіх заходів для примушення виконання цієї заборони. Коли ж таке порушення сталося не з вини відповідача, то суд це порушення обговорював окремо.

Вручення позову з судовим викликом здійснювалося в усі періоди діяльності судів по-різному. У другій половині XVII ст. позов відповідачеві не вручався. Його викликали на судове засідання за допомогою міського слуги [78]. Виклик до сотенного чи полкового суду робився через осаула чи осаулчика [79]. В інших випадках, коли позов-скарга подавалася усно, виклик здійснювався через «нарочного». Згодом поширився цей спосіб вручення позову та інших викликів.

Попереднє слідство. Як видно з судової практики, в ряді випадків у кримінальних справах проводилось попереднє слідство. В умовах приватно-правового характеру судового процесу основну роль і в кримінальній справі відігравав позивач-потерпілий. Він зобов'язувався до пред'явлення позову-скарги вчинити ряд дій, що мали характер попереднього слідства. Нерідко попереднім слідством займались судові органи та органи адміністрації.

Слідчі дії позивача-потерпілого. Вже за Литовським статутом потерпілий повинен був, коли йо-

му заподіяно шкоду, сповістити про це сусідів, заявити в найближчі урядові установи, а пізніше — в суд та записати в судову книгу [80]. Цим малося на меті усунути будь-які сумніви щодо факту вчинення злочину, а також попередити про нього жителів, щоб і вони робили все для викриття злочинця. На практиці виробився порядок ще інших попередніх дій позивача-потерпілого. Він або його рідня у зв'язку з вчиненням кримінального злочину мали право переслідувати і викривати злочинця.

Оголошенням про злочин всі закликались до збирання доказів в цій справі. У деяких випадках відсутність такого оголошення розцінювалась судом не на користь потерпілого. Суд піддавав тоді сумніву сам факт злочину [81]. Суд виходив з принципу: «кому кривда діється, той сам може права шукати» [82]. Отже, потерпілий сам робив усе необхідне для викриття злочинця. Своєрідним розголошенням про злочин-вбивство було «поволання» над трупом вбитого, до якого найчастіше вдавались рідні покійного. При цьому іноді закликали підозрілих до «очищення совісті» перед судом [83].

Після оголошення злочину або паралельно потерпілий розпитував усіх, що їм відомо про злочин. Таке опитування часто допомагало виявити злочинця [84]. Коли ж опитування не давало бажаних результатів, а сам потерпілий не міг натрапити на слід злочинця, тоді вдавалися до більш широкого розголошення про факт злочину. За допомогою «прослуху» потерпілий сподівався, якщо не відразу, то через якийсь час дістати будь-яку звістку, завдяки якій вдалося б знайти злочинця. Іноді «прослух» застосовував також суд. Здебільшого потерпілий не зупинявся на цих діях, а сам проводив «інквізицію» — слідство. Такі пошуки злочинця називалися в судових документах «шлякуванням» [85]. Під час «шлякування», коли натрапляли на слід злочинця, за ним встановлювалась «погоня» [86]. Знайдені об'єкти, наприклад, покрадені речі, як вже зазначалося, «личкувалися». Варто відзначити, що в народі поширився звичай «личкувати» до суду деяких злочинців, зокрема, впійманих на аморальних вчинках [87]. Коли потерпілий натрапляв на слід, який вів до іншого села або до якогось двору, то тоді, за дозволом і при участі представників сільських органів влади — старости чи отамана, робив обшук у запідозрених, а іноді й в цілому селі. Здебільшого такі

обшуки з вилученням знайденого майна проводилися у шинкарів, запідозрених у злочині [88].

Потерпілий мав право сам схопити злочинця «на гарячому» і привести до суду [89].

Всі слідчі дії, які проводив сам потерпілий, є прямим продовженням судочинства громадських або копних судів. Це — сліди так званої *гарячої копи,* тобто елементи звичаєвого права, яке широко застосовувалося, витісняючи всяке іноземне право. Зібрані потерпілим матеріали не мали урядового характеру, але використовувались ним на суді як докази.

Слідчі дії суду. З судових матеріалів видно, що кримінальні справи найчастіше порушувались за заявою сторони, яка «жаловалась» усно, а у XVIII ст. — переважно за письмовим позовом-скаргою потерпілого («доношением»). Особливо розповсюдилась ця форма у другій половині XVIII ст., де позов у цивільній справі мав назву «челобитна», а заява у кримінальній справі — «доношение». В ряді випадків потерпілі робили «протест», а також «атестації», якими підтверджувалося вчинення тих чи інших злочинів [90]. Вписувались «протестації» навіть у справах про словесну образу і в цивільних справах. Часто суди направляли винній стороні «увещательные листы», в яких закликали з'явитись до суду і вчинити певні дії, щоб уникнути процесу [91].

Суд нижчої інстанції проводив слідство в справах, які остаточно подавались на розгляд вищого суду, що на своєму засіданні апробував ці слідчі дії [92]. Іноді траплялося, що і вищий суд, розслідувавши справу, надсилав відповідну атестацію нижчому судові [93]. Слідство в повному розумінні цього слова проводилось не тільки в кримінальних, а й у цивільних справах [94].

За ухвалою суду офіційні особи оглядали місце злочину [95]. Шоб виявити речовий доказ, суд практикував обшук або трус, який він проводив у повному складі за допомогою представників місцевих органів влади. До обшуку залучався також потерпілий [96]. При відсутності злочинця суд давав на «прослух» [97]. Він застосовував, крім того, також «поволання» над трупом забитого. Суть його полягала в тому, щоб представники суду під час похоронів вигукували ім'я вбивці, який переховувався, і закликали його з'явитись на суд [98]. Міські суди, керуючись магдебурзьким правом, «поволаного» оголошували

«упавшим у праві», жінку його — вдовою, а дітей — сиротами. «Поволання» записувалось у книгах, де осуджувався убивця. Його відрікались всі близькі йому люди.

«Поволання» можна було робити не тільки публічним закликом й надсиланням листа через міського слугу, вивішуванням виклику на дверях хати злочинця або на міській ратуші. «Поволаний» міг отримати так званий залізний лист, яким гарантувалася його безпека, для явки на суді і для свого виправдання міг зустрінутись з потерпілим. Якщо він не з'являвся на суд, то йому присуджувалось все-таки виплатити вину. «Поволаний», про якого не було ніяких звісток більше як півтора року, втрачав майно, волю, права, честь, право на життя. Спадкоємці отримували його майно, якщо вони «відприсягнулися від вини». Однак судовою практикою ці положення магдебурзького права не підтверджувалися [99].

Суди вживали запобіжних заходів до злочинця. Насамперед його брали під варту. В острогах, в'язницях, чи «секвестрах», як тоді називались місця ув'язнення, завжди перебувало чимало колодників і колодниць. Їх тримали в тюрмі в ході слідства досить довго. Під час судового слідства використовувалась також церква, представники якої залучались навіть до виконання слідчих послуг. Так, до колодників в тюрму приходили священики, які робили «увещания», щоб добитися від ув'язнених повного визнання злочину і видання всіх інших осіб, причетних до справи [100].

Законами допускався, а практикою використовувався такий запобіжний захід, як порука, коли «віри гідна» особа поручалася за явку обвинуваченого на виклик до суду і за його поведінку, зобов'язувалася відшкодувати потерпілому збитки, якщо не можна буде доставити винного на суд, або приймала на себе покарання, якого повинен зазнати винний [101]. Розрізнялась порука *майнова* і *особиста*.

Одним із запобіжних заходів був арешт майна. Це переважно застосовувалось до майна втікача. При цьому суд робив відповідну публікацію, в якій зобов'язувалось злочинця прибути на суд не пізніше як через три місяці з дня оголошення [102].

Неодноразово справа закривалася в ході слідства і не слухалася. Це бувало тоді, коли сторони мирилися або коли не було взагалі «інстигатора», тобто обвинува-

ча, яким вважався потерпілий. В ряді випадків слідство закінчувалося тим, що обвинуваченого видавали самому потерпілому [103].

Після слідчих дій сторони чи самого суду починалася справа перед судом, яка здебільшого проходила і без попереднього слідства.

Судовий розгляд. Розгляд справи в судовому засіданні вважався головною стадією процесу, оскільки саме в ході розгляду вияснялися спірні стосунки між сторонами і виносилася судова постанова.

На підставі Литовського статуту, «Порядку» і «Саксону» був встановлений порядок судового засідання. Входити до залу, коли засідання вже почалося, без виклику суду не дозволялося. Сторона, яку викликали, заходила разом з потрібними їй по справі людьми. Всі співучасники могли увійти одночасно з своїми повіреними. За порушення порядку винні штрафувалися і навіть арештовувалися. Суворо карались ті, хто вчинив злочин у суді [104].

Судді та інші судові особи також не мали права порушувати порядку. Якщо вони цього не дотримувались, їх карали.

Розгляд справи починався із встановлення явки сторін і вирішення всіх питань, пов'язаних з неявкою. Коли на суд не приходив сам позивач або його повірений представник і не було обгрунтовано причини їх відсутності, то відповідач міг подати протест і викликати позивача в суд для присудження з нього збитків за весь час очікування. Однак за позивачем зберігалося право вдруге звернутися з позовом до відповідача. Якщо і вдруге позивач не з'являвся на суд і не пояснив своєї неявки, його позов залишався без розгляду, а з відповідача знімалась вина. Коли ж позивач свою відсутність пояснював і суд приймав до уваги це пояснення, справа розглядалась. Повторна неявка на суд позивача без поважних причин зобов'язувала його покрити витрати відповідачеві. Позивача, який залишив зал судового засідання, суд міг примусити закінчити справу [105].

Кожний відповідач мусив прийти в суд або відрядити свого представника (повіреного). Свою неявку він міг виправдати тільки важливими причинами [106]. В разі неявки відповідачеві надсилався повторний виклик.

Коли відповідач чи його представник і втретє не з'яв-

лявся до суду, або коли з'явився, але не сплатив збитків, а також не хотів перебувати під арештом, тоді він втрачав своє право, а позивачу присуджувалося все те, чого той вимагав на підставі доказів. Таке рішення приймалось заочно [107]. Суд задовольняв позов і в тому випадку, коли відповідач на суді створював тяганину, не захищався по суті справи або самовільно залишав зал засідання, не доручивши продовжувати справу своєму повіреному [108]. У тих випадках, коли відповідач ухилявся від суду і йому не можна було вручити позову-виклику, позивач міг схопити його і доставити в суд, використавши допомогу сторонніх [109].

Суди мали право стягати штрафи за неявку сторін на користь суддів, підсудків та інших судових осіб. Якщо до суду з'являлись обидві сторони, до зали засідання викликався спершу той, хто швидше прийшов. Потім вирішувалося питання щодо складу суду, а далі досліджувалися докази. Сторони зобов'язані були «завод свой выговорить», а в наступні три дні викласти все це у письмовій формі і обмінятися копіями документів. Якщо сторони не представляли своїх тверджень і заперечень письмово, то судові належало «по словесной повести сказане или изреченє учинити» [110]. Однак ця формальність в практиці поширилась значно пізніше. У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. дослідження матеріалів справи починалося усним викладом позову-скарги, який робив позивач, наводячи відповідні докази. Після цього «чинили ответчику допрос». Отже, другій стороні належало дати відповідь, обгрунтувавши її також доказами [111]. Під час процесу відповідача (обвинуваченого) допитували «по формі» — відповідно до пунктів «челобитной», послідовно виясняючи одні питання за одними.

На пояснення відповідача позивач додавав так звану «улику», или «обличение», тобто доводив свою правоту, посилаючись на документи або свідків, чи ставлячи перед судом вимогу про прийняття присяги, якщо грунтовних доказів не було. Відповідач звичайно виправдувався, посилаючись на свої докази. Всякі намагання його створити тяганину суд припиняв. Контроверсії сторін записувалися до протоколу, який вони підписували [112].

Черговою стадією було дослідження документів, допит свідків та дослідження інших доказів. Суд допитував свідків за відповідною ухвалою. Вони присягали. Кожен

з них давав пояснення окремо. Ці пояснення стосувались тільки справи. Свідчення могли взяти від свідків під присягою посланці суду в присутності сторін. Їм дозволялось також свої пояснення викласти письмово або їх міг записати судовий писар. Такі свідчення зачитувались у судовому засіданні [113]. Показання свідків вносились до протоколу. Сторони могли робити зауваження. Свідки підписували свої пояснення [114]. Формалізм судового процесу того періоду проявлявся, зокрема, в оцінці пояснень свідків. Свідчення чоловіка мали перевагу над свідченнями жінки, представника знаті, духівництва — над свідченням простої і «світської» людини, свідчення незапідозрених, чесних і осілих — над свідченнями невідомих людей [115]. Сторона, яка мала авторитетних, «непорочных» свідків, швидше допускалася до присяги. Їй дозволялось привести до присяги і другу сторону, яка не мала свідків. Сторона, яка відмовлялася від присяги, втрачала свої права [116]. Здебільшого суд записував своє рішення, ставлячи остаточний результат справи в залежність від присяги [117].

Суд досліджував також інші докази, наприклад, речові, робив іноді огляд місця злочину. Якщо інших клопотань сторін не було, то після дослідження доказів судові канцеляристи виготовляли відповідне зведення по справі — «екстракт» або «виписку», яку сторони підписували.

Як видно з чималої кількості судових справ, суд вивчав докази або проводив судове слідство (інквізицію) з позицій захисту інтересів представників панівних верств населення [118]. В ході слідства не раз він перетворював позивача-бідняка (потерпілого) в обвинуваченого, висловлюючи недовір'я до його показань проти багатіїв [119]. Іноді суд, намагаючись виправдати підсудного багатія, тероризував свідків обвинувачення.

Як до початку, так і на початку слухання справи судом, а також в ході судового розгляду позивач міг відкликати свій позов. Тоді справа закривалася [120]. Іноді вона закінчувалася ще до проведення повного судового слідства мировою угодою сторін як у цивільних, так і кримінальних справах.

Розгляд справи нерідко завершувався на першому судовому засіданні. Але траплялось, що його відкладали на певний строк. Не допускалось відкладання розгляду

малозначної справи, коли про це порушував клопотання відповідач, а також коли вирішувався спір між простими людьми, у важких кримінальних злочинах, проти підозрілих опікунів, про підроблені документи, фальшиві свідчення [121].

У випадках відкладення розгляду справи на невизначений строк судочинство припинялось. Це практикувалось тоді, коли справа в зв'язку з певними обставинами не могла слухатись доти, поки не виникнуть інші, законом передбачені обставини [122]. Іноді припинялося провадження всіх судових справ з уваги на можливість поширення небезпечної епідемії в місцевості, де знаходиться суд [123]. Нарешті, провадження справи припиняли у випадках, коли через певні обставини вирок взагалі не можна було виносити.

Судові постанови. Провадження справи судом закінчувалося винесенням судової постанови. У другій половині XVII ст. як у кримінальних, так і цивільних справах вони мали одну назву — «декрет» [124]. Однак вже у XVIII ст. у ряді справ цей термін використовується на означення остаточної постанови суду тільки в цивільних справах [125]. Судова постанова, якою закінчувався кримінальний процес, у XVIII ст. називалася «мнение» [126]. У «Правах, по которым судится малороссийский народ» зроблено спробу закріпити терміни «определение», «декрет» і «приговор» [127]. Перші два з них деякий час застосовувалися, а «приговор» не вкорінився. У другій половині XVIII ст., як видно із записів у протокольній книзі чернігівського гродського суду за 1781 рік, була введена дещо змінена термінологія, а саме: по «делам колодничим» приймались «мнения», що відповідає терміну «вирок», а в цивільних справах — «решение» (переклад слова «декрет» — *А. П.*) [128]. Отже, хоч процес у кримінальних і цивільних справах був однаковим, але назвами судових постанов вводилася різниця між цими справами. Таким чином, судові постанови ділилися на *вироки* (умовна назва) і *рішення*. Вироки і рішення, в свою чергу, розрізнялись як *проміжні* і *кінцеві* постанови [129].

З уваги на присутність або відсутність сторони чи її представника на заключному засіданні суду постанови поділялися на *явні*, прийняті в присутності сторін або їх представників, і *заочні*, коли не було на суді сторін або

їх представників. В судовій практиці зустрічались також *альтернативні* постанови, зокрема вироки [130].

Крім того, суди приймали й різні ухвали, в яких вирішувались окремі питання справи, що мали відношення до вироку або рішення. Приймалися вирок, рішення чи ухвала у відповідному порядку після розгляду всіх матеріалів справи. Однак не завжди суд міг винести відповідну постанову. Іноді йому важко було дати правову кваліфікацію стосункам, що склалися між сторонами. У таких випадках нижчі суди зверталися з проханням «о науку» до вищого суду. Подібні звертання до полкового суду в конкретних справах практикувались часто [131]. В іменному указі від 4 квітня 1714 року, а пізніше в указах малоросійської колегії і вказівках генерального військового суду відзначалось, що всі постанови повинні прийматися більшістю голосів. В універсалі гетьмана К. Розумовського від 17 листопада 1760 року регламентувався порядок голосування в генеральному військовому суді [132]. Спершу голосували генеральні судді, а потім представники полків, починаючи від меншого «чина» [133]. Якщо при винесенні постанови суду існували розходження в думках і була подана однакова кількість голосів за два різні вироки, то приймався той, за який голосував «первенствующий того суда член» [134]. Постанова суду могла змінюватись до моменту її оголошення. Потерпілому дозволялось клопотати про пом'якшення кари або помилування. При пом'якшенні покарання застосовувалось матеріальне відшкодування потерпілому. До таких просьб вдавались присутні «веры годные» і «достойные», або вся громада [135].

У другій половині XVII ст. судова постанова (вирок чи рішення) не відокремлювалась від загального судового протоколу, а становила його частину. Вона складалася з вступу, описово-мотивувальної і резолютивної, обов'язкової для виконання частин. В ході розгляду справи мотивувався вирок чи рішення. У резолютивній частині викладались посилання на норму права, хоч за змістом ця частина, як правило, відходила від норми права [136]. Іноді суворе рішення виносилось для необхідності повної гармонії з нормою права, а суд відображав свою думку в резолютивній частині постанови, де відзначалось, що на прохання потерпілого злочинця помилувано [137].

В інструкції гетьмана Д. Апостола вказувалось на те, що у вироках і рішеннях необхідно посилатися на законні норми, судити «по оным (малося на увазі Литовський статут і збірку магдебурзького права. — *А. П.*) правам, а не по своему собственному и правам противному мнению», а в сумнівних випадках «доносить в полковый суд, описавши оное со всяким обстоятельством, и решения просить» [138]. Отже, існуюче законодавство і тоді ще слабо вступало в дію, і суди на нього ще мало звертали уваги.

На початку XVIII ст., коли питаннями судочинства стали більше займатися панівні верстви населення, суди повинні були свої постанови писати, а також зачитувати сторонам, а стороні, на користь якої виносилось рішення, видавати копію постанови з печаткою. Відповідач (обвинувачений) також міг одержати копію постанови.

Присутні сторони підтверджували факт оголошення їм постанови суду своїми підписами. При цьому вони повинні були заявити про своє задоволення чи незадоволення судовим вироком або рішенням, про що робилася окрема помітка. Якщо не допускалась апеляція, то тільки відмічалось про оголошення судової постанови [139].

У судових вироках і рішеннях, як у дзеркалі відбивались діяльність судів, правова думка органів правосуддя, а також засоби захисту класових інтересів експлуататорів у феодальному суспільстві.

Однією з особливостей вироків і рішень судів є відхід від норм «Малоросійських прав», на які так часто посилались суди. Це характерно в основному для судових вироків і рішень першого періоду діяльності судів, коли класові протиріччя ще не набрали гострих форм класової боротьби [140].

У вироках і рішеннях судів на всьому протязі їх діяльності проявлявся, як вже зазначалось, чітко виражений класовий характер. Насамперед це видно з того, як оцінювались дії залежно від особи винного. Коли обвинуваченим був старшина, заможний козак або міщанин чи багатий селянин, то суд, відступаючи від санкцій закону, завжди застосовував значно пом'якшене покарання і навіть звільняв від кари. Ось яскравий приклад такого судочинства. Лохвицький сотенний суд, розглядаючи в 1671 році справу про згвалтування «сироти Варки» багатієм Лазебою, звільнив обвинуваченого від ка-

ри, зобов'язавши його тільки «за уцтивость дівці той ведлуг стану нагородити» з тим, «же гдиби оная дівка замуж пойти міла, а тие бы знаки паненства на ней показалися, теди всю утрату Кондрату Лазебі нагорожат повинна будет»[141]. Ще більш яскраво класова тенденційність судових постанов проявлялася у XVIII столітті. Так, у 1742 році розглядалася справа козака Савицького і сотника Григорія Штепи — спір за сінокоси. Сотника Штепу взяв під свій захист полковник Василь Кочубей і «суду не дав», а Савицького відправив ладити мости. Потім була спровокована бійка на полі і Савицького схопили, зв'язали і відправили на суд до Полтави, і щоб остаточно його доконати, було сфальсифіковано протоколи з його підписами. Це — одна з яскравих картин неприкритої класової розправи[142].

Класовий характер проявлявся в накладанні на підсудних «вини» (штрафу), яка диференціювалася на «вину рядовую», «панскую», «до шкатули войсковой», «вину злодейскую», «вину паненскую». Стягувати гроші з підсудних було вигідніше, ніж застосовувати інші покарання за законом. Тому в перший період діяльності судів досить часто практикується саме стягнення штрафів[143]. Матеріальна заінтересованість панівного класу проявлялася також у тому, що в багатьох вироках і рішеннях обвинувачені, неспроможні заплатити велику суму грошей, засуджувались до виконання відробітків, а іноді віддавалися позивачам на «досмертну панську службу».

В справі про крадіжку 500 золотих у багатого лохвицького міщанина Івана Биславського, що розглядалася 25 жовтня 1697 року, суд засудив обвинуваченого «Самуйла на виробок на літ десять, а хлопця Троцка на літ п'ять». Ця практика застосовувалася і в другій половині XVIII ст. Прикладом може бути вирок чернігівського полкового суду від 26 квітня 1763 року[144]. Чернігівський полковий суд виніс вирок, за яким, згідно з § 10, артикулу 7, розділу 14 Статуту, підсудних Ананенка і Хрипунова віддано «на отслугу показаному Войтешенку тем, чтоб он за всякий рок выробитку вычатал по силе... права по копи грошей, то есть по рублю и двадцать копеек»[145]. Потерпілий брав засуджених на поруки, а за це вони працювали на нього[146]. Присуджувався відробіток переважно в цивільних справах.

Про класовий характер судових вироків свідчить також і те, що суди у багатьох випадках застосовували повністю закон, на який посилалися і вдавалися до суворої санкції в межах закону, якщо з підсудного не можна було нічого взяти або не знаходилось нікого, хто міг його викупити, а сам підсудний ставав невигідним або небезпечним для козацької верхівки.

Так, наприклад, полтавський суд в 1665 році засудив на смертну кару мельникового челядника І. Гриценка, якого мельник Вакула обвинувачував в тому, що той його дочку «обезумил и паненства позбавил», намовивши ще дати йому 100 золотих, в чому признався й сам обвинувачений. Хоч з боку Гриценка не було ніякого насилля, суд в рішенні привів такі мотиви: «поневаж Іван Гриценко такую зраду над паном своим учинил, котрого на вірность дому своему поставил был», присуджується «аби на квестии был от мистра во всем питан, а по квестии мает быт чвертован и чвертями на шибеници обвішен» [146].

За виступи проти гетьмана і проти «порядку», тобто проти феодального ладу і феодальної експлуатації, винних завжди жорстоко карали.

За вироками і рішеннями судів можна простежити поступовий процес присвоювання панівним класом всіх прав, закріплених за ним, зокрема Литовським статутом. Цікаво, наприклад, простежити за стягненням згідно з судовим рішенням так званої *нав'язки,* тобто відшкодування за «моральну кривду». Спершу у справах вона називалася просто — «нав'язка» — і присуджувалася залежно від стану. Згодом, в середині XVIII ст., додається слово «шляхетська», оскільки присуджувалась вона на користь козацької старшини, яка прирівнювалася до шляхти.

У вироках ніжинського полкового суду від 28 жовтня 1748 року було присуджено потерпілому «правную ретелную... навязку, то есть три рублі да за гвалт двадцать рублей денег». В іншій справі, що слухалася в 1771 році полтавським гродським судом, була присуджена «головщина» і «нав'язка шляхетская», а крім цього, засуджено підсудного до «зсилки» [148].

В рішеннях судів у багатьох справах, зокрема у спорах про право власності, яскраво виявлена тенденція захисту власності панівного класу.

Читаємо цивільну справу Мокриєвичів і Рубаненків. Чернігівський полковий суд встановив, що Рубаненки придбали ниви у Широкана, який був підданим Мокриєвичів. Суд, пославшись на § 1 арт. 27 розділу IX статуту визнав договір між Рубаненками і Широканом недійсним, оскільки Широкан продав ниви без згоди Мокриєвичів, а без згоди пана від підданих ніхто не міг ані купувати, ані брати в оренду землі [149].

Послідовна лінія захисту інтересів експлуататорської меншості проводилась у рішеннях судів, що стосувалися питання приналежності до козацтва. Суди вимагали від осіб, що доводили свою приналежність до козацтва, пред'явлення документів, яких звичайно у «челобитчиков» не було. Такі спори передавались гетьману на конфірмацію, оскільки вони повинні «не судным процесом, но едиными указными справами... производится» [150]. Аналогічно розв'язувались спори на основі договорів про позику. Дебітор, який не міг сплатити боргу, йшов на вислугу [151].

Однією з особливостей вироків є застосування різних кар. Формально метою кари було насамперед відшкодувати потерпілому збитки, запобігти подібним злочинам, уникнути повторення шкідливих вчинків підсудним. Шляхом застосування кар охоронялось класове суспільство з його порядками, і вводилося примусове виконання вимог панівного класу. Встановлення майнової кари було поштовхом для переслідування потерпілим злочинця.

Кари поділялись на *основні* і *додаткові*. Додаткові неодноразово застосовувались самостійно, коли суд обмежувався тільки ними. Основні і додаткові кари носили особовий або майновий характер.

Різнорідні кари складались під впливом тогочасних умов життя, феодального ладу, тобто феодальних виробничих відносин, а також досягнутого в даних умовах ступеня культурного розвитку. За довгий період діяльності судів на Україні, застосовування звичаєвого права, виробилась своєрідна система кар, яка знайшла також своє відображення у проекті зводу законів XVIII ст., тобто в «Правах, по которым судится малороссийский народ».

Правові засоби проти судових постанов

Важливим принципом феодального судоустрою і судочинства була система інстанційної градації судів і оскарження постанов нижчих судів перед судами вищої інстанції з метою домогтися нового вирішення справи по суті. Отже, на постанови сільських судів подавалась скарга до сотенних, на постанови сотенних — до полкових судів, а на постанови останніх — до генерального військового суду, генеральної військової канцелярії і гетьмана, до центральних органів влади в Москві і Петербурзі.

Інститути оскарження у феодальному суспільстві розвивалися в зв'язку з намаганням централізувати державну владу і забезпечити цій владі надійний контроль над здійсненням правосуддя як класового знаряддя. Так, із зосередженням влади в руках гетьмана і генеральної старшини як виразників інтересів панівної верхівки виявилась тенденція здійснення ними нагляду над діяльністю нижчих судів. Провадження справ у вищій інстанції було тривалим і пов'язаним з чималими витратами, на які міг піти тільки заможний. Отже, оскаржувати постанову нижчих судів біднякам було не під силу. Навіть якщо вони вдавались до цього, то переможцями виходили завжди представники панівного класу .

Види правових засобів. Кожна сторона, незадоволена судовою постановою (вироком чи рішенням), могла використовувати правові засоби, щоб домогтися її скасування чи зміни. Розрізнялись *звичайні* і *надзвичайні* правові засоби. *Звичайними* користувалися тоді, коли судова постанова (вирок чи рішення) ще не набрала законної сили. До них належали скарга на суддів і апеляція. *Надзвичайні* правові засоби застосовувалися через деякий час після того як судова постанова набрала законної сили. Це — відновлення провадження по справі.

Скарга на суддів подавалась вищому судові і викладалась у заяві, в якій сторона писала, що постанова суду (рішення чи вирок) є несправедливою, протиправною і виконана без дозволу стороні подати апеляцію, або, що ця постанова несправедлива і протизаконна, і виконана після подання апеляції і вирішення справи вищим судом. Іноді бувало, що писар навмисне допускав без відо-

ма судів і всупереч їх волі зловживання при складанні судової постанови, тобто чогось не записав або щось зайве додав на шкоду стороні. Тоді він за це відповідав [152].

У «Правах, по которым судится малороссийский народ» вказувалося на допустимість скарги на межувальників і підмежувальників, якщо сторона вважала, що рішення несправедливе, особливо при заочному винесенні його. Якщо межувальники і підмежувальники визнавалися винними, тоді для визначення межі направлялися інші, а перші межувальники мусили довести свою правоту. Виявившись неправими, вони повинні були скаржникові сплатити збитки і штраф [153].

Якщо у вищому суді в спорах сторін, приналежних до панівного класу, встановлювали, що судді винесли протизаконне рішення чи вирок помилково, через недосвідченість в праві, то цю постанову скасовували, а суддів зобов'язували сплатити всі збитки і витрати на користь сторони, до якої винесено і виконано таку постанову. При повторенні таких помилок судді позбавлялися посади. Коли протизаконна постанова була прийнята і виконана навмисне, то суддів примушували повернути збитки потерпілому, їх усували з посади, забороняли також займати будь-які інші посади. Якщо судді винесли несправедливу постанову, тому що їх підкупили, і, якщо це траплялось неодноразово, то їх засуджували до страти, а збитки покривались за рахунок їх майна.

У кримінальних справах, коли злочинець не був схоплений «на гарячому» і його несправедливо засуджували на важку кару або страту, а судді наважувалися виконати такий вирок, то їм доводилось самим зазнати такої ж кари [154]. Коли при перевірці з'ясовувалось, що скаржник виявлявся неправим, а судді, на яких він скаржився, були виправдані, тоді скаржник платив їм 12 крб. штрафу, а противній стороні компенсував збитки в подвійному розмірі [155]. Якщо скаржник не обгрунтовано звинувачував суддів у зловживаннях (підкуп), то його карали «на тілі», а за образу суддів він мусив заплатити чималі гроші.

А п е л я ц і я викладалась у заяві сторони про незгоду з вироком чи рішенням суду нижчої інстанції і про перегляд їх вищою інстанцією.

С у б'є к т и і о б'є к т и а п е л я ц і ї. Апеляційну скар-

гу могли подавати сторони, а також їх правонаступники, які іноді вступали в процес саме шляхом подання апеляційної скарги. Якщо в справі було декілька співучасників-позивачів, а рішення чи вирок винесено на користь відповідача і деякі співучасники примирилися з ним, а інші ж подали апеляційну скаргу, то відповідач повинен був відстоювати свої права. Об'єктом апеляційної скарги були як остаточні, так і проміжні вироки і рішення. При поданні апеляційної скарги проміжне рішення, за яким, наприклад, одна з сторін допускалася до присяги, не виконувалося. Тільки після того, як воно залишалося в силі, сторона могла прийняти присягу [156].

Допустимість апеляції. Апеляція могла бути недопустимою, і тоді цього правового засобу не можна було застосовувати. У «Правах, по которым судится малороссийский народ» на підставі діючого законодавства і виробленої практики дається перелік випадків, у яких апеляція не допускалась [157].

Останньою судовою інстанцією вважався генеральний військовий суд. На його постанову відповідно до артикулу 40 розділу 40 Литовського статуту не можна було подавати апеляцій. Проте сторони не дотримувалися цього артикулу. З уваги на тяганину, яка виникала досить часто, гетьманським ордером від 18 грудня 1751 року наказувалось штрафувати тих, хто подавав апеляцію всупереч забороні. Апеляцію на постанови генерального військового суду можна було подавати лише за згодою гетьмана. В ордері вказувалося на необхідність штрафувати і тих, хто у недозволених випадках скаржився на постанови полкових і магістратських судів, а також і тих, хто в цих судах судив «неправо». Штрафи визначалися в межах 100 кіп грошей. Винних можна було заарештовувати [158]. Накладання штрафу практикувалось рідко.

Формально останньою інстанцією був гетьман, якому подавались апеляційні «доношения» на ухвали генерального військового суду через генеральну військову канцелярію, а вірніше, через генерального військового писаря. На апробацію гетьмана вже не допускалося ніякої апеляції. Однак це не заважало сторонам звертатися навіть до органів царської влади у Москві, а згодом у Петербурзі. Особливо поширилась така практика у XVIII

ст., коли скаржники почали надсилати заяви в сенат. В 1712 році у сенаті була утворена «Расправная палата» і встановлені посади «судей расправных дел». Палата могла приймати лише закінчені справи, якщо скаржник вказував на те, що суд вирішив справу всупереч «его величества указам и Уложению»[159]. Коли ж скаржилися на тяганину (а таких скарг з України надходило чимало), Палата давала вказівку про негайне вирішення справи. В 1718 році було організовано юстиц-колегію, якій підпорядковано Палату. В 1719 році функції Палати були передані Санкт-Петербурзькому надворному судові. З утворенням юстиц-колегії сенат здійснював тільки вищий контроль, а з організацією Верховної таємної ради, яка стояла над сенатом, судові функції його звузились. Хоч під час царювання Анни Іоанівни сенатові було повернуто його права в повному обсязі, проте він був підлеглим кабінетові міністрів. Сенат залишився вищою апеляційною інстанцією. При Єлизаветі сенат зберіг функції органів адміністрації і суду[160].

Хоч у ряді випадків не допускалась апеляція, проте малоросійська колегія вказувала 10 березня 1769 року генеральному військовому судові на те, що «кому хотя не дозволится апеляция, однак оной не будучи таким недопущением доволен, может в высшем суде и бить челом и при том показать копию, данную ему от нижнего суда, в котором будет означено, по каким обстоятельствам та апеляция не допущена». Отже, це не припиняло потоку скарг, а посилювало хаос у судочинстві[161].

Попередження про апеляцію. Законом встановлювалося, що кожна сторона, незадоволена вироком чи рішенням, повинна була заявити про свій намір подати апеляцію, вказавши на причини незадоволення. Апеляційна скарга могла подаватись не відразу. Можна було просити суд визначити 10-денний строк для обдумування і попередження про апеляцію[169].

Строки апеляції. Після попередження про апеляцію, на рішення чи вирок якого вона подавалась, суд визначав для пред'явлення апеляції «срок завитий». З апеляційною скаргою на постанову сотенного суду необхідно було з'явитись в полковий суд не пізніше як через 15 днів; на постанову полкового в генеральний військовий суд — через 6 тижнів, на постанову генерального військового суду в генеральну військову канцелярію

або до гетьмана — через 7 днів [163]. Для подання апеляції органам царської влади давалося 18 тижнів.

Царським указом від 30 липня 1762 року встановлювалися дещо інші апеляційні строки, зокрема, — для попередження про апеляцію — 3—7 днів, для подання справи у вищий суд — 3—10 днів. Строк для апеляційної скарги (один рік для тих, хто проживає в країні, два роки для тих, хто перебуває за її межами) встановлювався після оголошення «решительного определения». Коли минали встановлені строки, апеляційна скарга не приймалась. Якщо ж це траплялось з поважних причин, то право на апеляцію могло бути відновленим на загальних підставах. Як свідчать судові справи, апеляційні скарги подавалися досить часто з порушенням строків. Апелянти посилались на різні причини, а іноді взагалі не виправдувалися [164]. Були випадки порушення строків через хворобу, що, звичайно, вважалося важливою підставою для відновлення права на апеляцію [165].

Зміст апеляційної скарги. Апеляційна скарга називалася по-різному. Найчастіше зустрічається «апеляцийное доношение» [166]. Але трапляється і «протест», «апеляцийная челобитная», «протестное доношение», «апеляция» [167]. Незалежно від назви, структура її носила сталий характер: вступ, опис, мотивування і апеляційна вимога. Апелянт не міг наводити в апеляції нових доказів, а повинен був використовувати лише матеріали, що розглядались у судовому засіданні і зміст яких викладено в протоколах суду, на рішення чи вирок якого подавалась апеляційна скарга. Але якщо скаржник вказував на те, що в протоколі суду зроблено упущення, то він (скаржник) повинен це з'ясувати в скарзі. Нові докази допускалося використовувати тоді, коли вищий суд визнавав їх потрібними. Для цього суд виносив відповідну ухвалу [168].

Відповідь на апеляційну скаргу. Як видно з матеріалів судових справ, процесуальний противник, щоб спростувати мотиви скарги і підтримати судове рішення, давав відповідь на апеляційну скаргу. Вона називалася іноді «протестное доношение» або просто «доношение». У поданій до суду відповіді описувалась суть справи, наводилось прийняте рішення, а далі давались пояснення для спростування тверджень апелянта. В ній також доводилась безпідставність допущення апе-

ляції, неправота апелянта, відзначалось, що апеляція подана «з наговору», для тяганини. Нарешті тут було прохання про відхилення апеляційної скарги («о том учинить милостивое определение и рассмотрение, а дело выслушав учинить по силе прав решение») [169].

Порядок подання апеляційної скарги. Скарга подавалась у вищий суд з відповідними копіями вироку чи рішення та випискою з справи, або «екстрактом», в якому викладалися суттєві питання. Копію рішення чи вироку видавав суд.

Вищий суд, отримавши апеляційну скаргу, виносив ухвалу, якою зобов'язував нижчий суд вислати справу разом з рішенням у визначений строк, а також повідомити про виклик другої сторони [170]. Нижчі суди зобов'язувалися надіслати вищому судові всю справу або дати «екстракт» з описом та вироком чи рішенням [171], що іноді називався також «свидетельством» [172].

Справи вищим судам, як правило, надсилались з великим запізненням; у деяких випадках документи тієї або іншої справи надходили у вищий суд аж через два роки [173]. Це свідчить про велику тяганину в судах, що викликало незадоволення і обурення сторін, які не обмежувалися скаргами до місцевих органів, а зверталися і до органів царської влади.

Разом з тим сторони, не маючи досвіду, самі створювали тяганину, направляючи апеляційну скаргу не за адресою. Так, наприклад, часто направляли скарги малоросійській колегії, обминаючи генеральний військовий суд. В таких випадках малоросійська колегія повертала справи адресату [174]. В ряді випадків сторони скаржилися послідовно на постанови судів кожної нижчої інстанції і доводили справу аж до органів царської влади [175]. Найчастіше справа закінчувалася тим, що її розглядав сам гетьман, а після скасування гетьманщини — малоросійська колегія. Гетьманським універсалом від 17 листопада 1760 року сторонам надавалось право скаржитися на постанови генерального військового суду гетьманові. Якщо подавалась скарга, то генеральний військовий суд повинен був затримати виконання вироку, а справу з поясненням і відповідним «екстрактом» передати гетьману «для крайней и скорейшей резолюции» [176].

Порядок розгляду справи в апеляційній інстанції. До судової реформи при розгляді

справ полковим чи генеральним військовим судами формальностей у більшості випадках не дотримувались. Полковий суд заслуховував учасників справи на підставі переданих йому матеріалів. У багатьох випадках також бралися до уваги показання свідків, розглядалися ще інші матеріали. Отже, застосовувався такий же порядок розгляду, як і при вирішенні справи судом першої інстанції. Приймалася також постанова — «декрет» [177].

Генеральний військовий суд слухав справи не за реєстром полків, а за порядком записів в окремому журналі. Спеціальні дні заздалегідь не визначались. «За гетьманів так скоро справлялась справа, що нічого було і судить», — писав Ф. Чуйкевич [178]. В генеральному військовому суді слухання справи починалось з ознайомлення з нею, зачитування виписки, де згадувалася сторона, на вимогу якої була зроблена виписка, а також з'ясовувався зміст справи, починаючи з викладу суті позову, пояснень сторін і доказів. Іноді така виписка засвідчувалася судовим нотаріусом [179]. Генеральний військовий суд часто заслуховував сторони, а також досліджував докази і виносив свій «декрет» у справі [180]. Неодноразово він сам вів допит сторін [181].

Підстави для скасування судових постанов в апеляційному порядку. Насамперед суд в апеляційному порядку встановлював, чи досить обгрунтована постанова суду першої інстанції, тобто чи всебічно досліджено обставини справи. Суд вважав постанову суду першої інстанції необгрунтованою, якщо у справі не було відповіді (пояснень) відповідача на позов, не приймалась присяга від тієї сторони, яка допускалась до неї, не брались до уваги докази сторін.

Крім того, підставою для скасування оскаржених рішень і вироків були порушення норм процесуального права. Такими порушеннями вважалося винесення рішення чи вироку в святковий або в інший заборонений для здійснення правосуддя день, чи в недозволеному місці, або при відсутності сторони, яка не з'явилася на суд з поважних причин, або при відсутності опікунів, якщо сторонами по справі були малолітні, а також прийняття постанови суддями, які підлягали відведенню, чи судом у неповному складі. Процесуальним порушенням вважалось те, якщо вирок чи рішення не були викладені в письмовій формі [182].

Вагомою підставою для анулювання судових постанов в апеляційному порядку були порушення матеріального права, які полягали в тому, що суди насамперед не посилалися на норми або наводили не ті норми права, які треба було застосовувати [183]. Порушення матеріального права допускав і генеральний військовий суд, застосовуючи параграфи Литовського статуту до справ, які вирішувались міськими судами за магдебурзьким правом, що встановлювалося при апеляційному перегляді генеральною військовою канцелярією [184]. У матеріалах лубенського полкового суду йдеться, зокрема, про те, що сотенні суди у вироках і рішеннях не посилаються зовсім на закони, а якщо і посилаються, то неточно, вказуючи не ті артикули і параграфи, якими регулюються спірні правовідношення [185].

Нарешті, підставою для анулювання судових постанов апеляційною інстанцією було встановлення зловживань учасників спору, а також і суддів (підступ, підкуп, фальшування тощо).

Повноваження апеляційної інстанції. Найчастіше апеляційні інстанції залишали судові вироки і рішення без змін, відхиляючи апеляційну скаргу. Це виражалося терміном «утвердить» [186].

Неодноразово апеляційні інстанції скасовували судові постанови і направляли на новий розгляд, вказуючи, які дії повинен вчинити суд для з'ясування всіх обставин справи [187]. Нерідко апеляційні інстанції скасовували оскаржене рішення чи вирок і вносили в них зміни [188], і навіть приймали постанову, в якій зовсім по-новому вирішувалась справа [189]. Генеральний військовий суд не міг змінити або винести нове рішення у межових справах. Рішення межових судів він залишав без змін або скасовував і направляв справу на розгляд інших межувальників [190].

Постанова суду апеляційної інстанції мала свій зміст і форму. Аналогічно до рішення чи вироку вона починалася словами «По Указу ея императорского величества» та найменуванням суду (генеральний суд, полковий суд). В ряді випадків спочатку ставилася дата, записувались назви суду апеляційної інстанції і суду, якому направлялася постанова. Після вступу подавались відомості про сторони, вказувались їх адреси, а далі йшлося про саму справу: вказувалось прізвище апе-

лянта, викладався зміст позову, рішення чи вироку, а також апеляційної скарги. Потім починався виклад мотивів постанови суду апеляційної інстанції, а також виносилася коротка постанова про затвердження, скасування, зміну або нове вирішення справи. Наприкінці зазначалося про запис постанови до книг і про оголошення її обоїм сторонам. Постанову суду апеляційної інстанції підписували судді [191].

Наслідки безпідставної апеляції. Особливо некорисними були наслідки для апелянта у тих випадках, коли його апеляція була явно безпідставна, направлена на тяганину. Хто безпідставно апелював, «опорочував» суд, той повинен був другій стороні сплатити штраф, а також повернути всі збитки [192]. У «Правах, по которым судится малороссийский народ» пропонувалося встановити штраф 7 крб. 20 коп. [193], а збитки відшкодовувати в подвійному розмірі. У гетьманському універсалі від 24 серпня 1751 року також вказувалося на необхідність застосовувати до тих, хто безпідставно апелював, штрафи [194]. За дослідженнями Ф. Чуйкевича, апелянт, який необгрунтовано звертався до суду, повинен платити 7 крб. 20 коп. штрафу і витрати відшкодовувати з «нав'язкою» [195]. У судовій практиці штрафували апелянтів рідко [196]. Зате траплялися випадки, коли самих апелянтів (простих козаків), які іноді зверталися до гетьмана, притримували у тюрмі, звинувачуючи їх у безпідставності апеляції. Це було явне зловживання з боку панівної верхівки. У випадку відхилення безпідставної апеляції нижчому суду давалась відповідна вказівка щодо стягнення судових витрат [197].

Відновлення процесу було надзвичайним чи екстраординарним способом перегляду рішень або вироків. Оскільки апеляція вважалася звичайним правовим засобом проти судових постанов, які ще не набрали законної сили, то відновлювався процес лише тоді, коли судовий розгляд вже остаточно закінчувався, а судове рішення чи вирок набирали законної сили.

Підстави для відновлення процесу були різними. До них належало насамперед встановлення нових обставин, що були раніше невідомі суду, сторонам або їх представникам, бо їх виявлено лише після того, як судова постанова набрала законної сили.

В діяльності судів найчастіше відновлювався процес

у зв'язку із з'ясуванням фактів зловживання сторін, свідків, а також членів суду та інших осіб, які вплинули на вирішення справи, тобто на «злий перевод права». Якщо зловживання були виявлені в апеляційні строки, то подавалися, як правило, скарга на суддів, а в інших випадках відновлювався процес. Суть зловживання полягала в підступних діях опікунів з другою стороною на шкоду підопічного, у підкупі і змові повіреного, у підкупі суддів, у засудженні малолітніх і неповнолітніх при відсутності опікунів, фальшуванні доказів, наприклад, підробці документів або неправдивості показань свідків, кривоприсязі тощо. Крім того, допускалось також відновлення процесу і в тих випадках, коли шляхом обману і підступу було винесено постанову суду заочно.

Виконання судових постанов

Провадження, за яким домагання, що знайшло своє вирішення у судових постановах, доводилося за допомогою органів влади до повної реалізації, називалося виконанням вироку чи рішення, або *екзекуцією.* Допускалося також приватне виконання вироку чи рішення, іноді за попередньою домовленістю між сторонами.

Органи виконання. В другій половині XVII ст. найчастіше виступає виконавчим органом суд, що виносить вирок чи рішення, які виконувались негайно, оскільки у більшості справ апеляція не допускалась. Якщо ж дозволялося подавати апеляцію, то виконання відкладалось. Такі кари, як *ревокація,* тобто спростування наклепу самим обвинуваченим, ув'язнення, вигнання з міста, або побиття, виконувалися відразу. До виконання вироків чи рішень суд залучав ката або міських слуг чи днювальних (дежурних) козаків [198].

Виконавчими органами були по суті міські, сільські, сотенні і полкові уряди, які мали й судові функції. Іноді вони здійснювали постанови інших судів. Так, наприклад, міські уряди виконували вироки, за якими члени цеху засуджувались до позбавлення волі на короткий час. Вони ув'язнювали їх після окремого подання цехмістра.

Однак на початку XVIII ст. щораз частіше виступає виконавчим органом посильний суду. Про нього, до речі,

згадував і Ф. Чуйкевич в своїй роботі «Суд і расправа в правах малороссийских». Судовий посильний виконував постанови від імені суду. Він прибував на місце, де мав виконати рішення про стягнення майна в присутності щонайменше трьох шляхтичів, яких запрошував той, на чию користь виконувалась постанова. Якщо боржник чинив опір, направлялись два посильні і запрошувалось п'ять шляхтичів. Якщо і в цьому випадку нічого не вдавалось зробити, то тоді констатувалось, що боржник «впадает за свою противность в совитую заруку й силною рукою должна бит отправа учинена» [199]. Отже, судовий посильний був тільки допоміжною особою. У XVIII ст. судовим виконавцем став возний.

Судові вироки у кримінальних справах виконував кат (мистр). При потребі за ухвалою суду він проводив також допит (квестію, пробу) і «екзекуцію» [200]. Іноді допоміжними особами при виконанні вироків виступали самі засуджені, один з яких погоджувався виконати кару над іншими засудженими [201].

Підстава виконання і виконавчі документи. Підставою для здійснення виконавчого провадження були судові рішення і вироки. Рішення судів підлягали виконанню за місцем знаходження боржника і його майна, а вироки — за місцем засудження підсудного. Виконувались лише ті рішення і вироки, які набрали законної сили [202]. Однак в судовій практиці траплялись зловживання: допускалися виконання рішень, які не оголошувались сторонам і не стали законними. Підставою виконання були рішення і вироки не тільки загальних судів, а й спеціальних, в тому числі цехових, духовних.

У кожному рішенні чи вироку вказувалось на необхідність його виконання [203]. Якщо постанова суду оскаржувалась в апеляційному порядку, то додатковою підставою для виконання її була ухвала вищого суду, якою затверджувалась без змін оскаржена постанова або відповідно вносились деякі корективи. Однак не завжди суди направляли постанову на виконання, хоч для цього були всі необхідні умови. Виникали зволікання, що приводили до скарг і клопотань перед вищими інстанціями [204].

У кримінальних справах правовою підставою виконання були судові вироки [205].

У цивільних справах, а також і в кримінальних, де йшлося крім кари і про майнові стягнення, на підставі рішення чи вироку виписувався виконавчий документ, що називався «ув'язчий лист». Суд у постанові про це відзначав [206].

Предмет звернення стягнення. У цивільних справах, а також і в кримінальних, у зв'язку з відшкодуванням необхідно було звертати стягнення на гроші та рухоме майно [207]. За звичаєвим правом практикувався так званий грабіж, тобто затримання кредитором чужої речі для погашення боргу [208]. Про поширення грабежу свідчить окремий універсал І. Мазепи від 7 липня 1699 року, за яким заборонялось застосовувати його до іноземних купців. Вилучене у засудженого рухоме майно підлягало урядовій оцінці і тільки після цього могло бути реалізоване, тобто продане для вручення готівки потерпілому або передане йому в натурі [209]. Потерпілий був більше зацікавлений у матеріальному відшкодуванні, ніж у покаранні злочинця. Тому-то неодноразово смертна кара обмежувалась і замінялась викупом з боку злочинця.

Формою компенсації за заподіяну смерть була так звана головщина, тобто грошове відшкодування за вбитого, за «голову». Головщина заміняла первісну криваву помсту з боку рідних за заподіяну смерть приналежному до роду. Для сплати головщини злочинцем або його рідними практикувалось «пограбування» майна злочинця [210]. «Пограбування» майна практикувалось також у випадку скалічення потерпілого, рівно ж як і при накладанні грошової кари (так званої вини, яка часто заміняла немайнову кару) [211].

Суди практикували також так звану заруку, тобто певну грошову суму, яку треба було заплатити у випадку порушення вироку суду. Вона, звичайно, застосовувалась у справах, що торкались наклепу. Розмір її завжди визначався заздалегідь [212].

Судовою практикою підтверджується, що досить часто здійснювалося звернення стягнення на нерухоме майно, особливо коли йшлося про борги. Як правило, в цих спорах у ролі кредиторів виступала багата старшина та міська верхівка, яка при несплаті боргів середніми і бідними козаками та міщанами оволодівала щораз більшими ділянками землі [213]. Здебільшого звернення стягнен-

ня на нерухоме майно здійснювалося у випадках, коли воно було предметом спору[214].

Крім того, виконання судових рішень у цивільних справах поширювалось на особу боржника. Якщо у нього не було ніякого майна або його не вистачало для погашення боргу, тоді всі претензії пред'являлись до «персоны должника».

Неспроможного боржника присуджували йти на службу до кредитора для відробки чи вислуги[215]. Породжений соціально-економічними умовами такий спосіб закабалення поширився під впливом староруського правового інституту «закупів».

Відробок, або виробок чи вислуга застосовувалися також в кримінальному процесі. Виходячи з того, що в першу чергу карою необхідно компенсувати втрати потерпілого, суд брав до уваги при визначенні кари також і матеріальне становище підсудного. Якщо він був неспроможним покрити втрати потерпілому, то його присуджували до тілесного покарання так званим виробком.

Суд не лише сам віддавав підсудних у кабалу, а й дозволяв також засудженим йти «добровільно» у підданство до старшин, щоб добитися, таким чином, помилування[216].

Ряд інших кар за злочин стосувався переважно не стільки майна злочинця, скільки його особисто. Найсуворішими карами були страта, відрубування рук і ніг, відрізання носа і вух; з інших — заслання на каторгу, побиття, ув'язнення, вигнання з місця проживання, позбавлення роботи тощо[217]. Виконувалися ці кари в різний спосіб.

Провадження виконання. Кожна судова постанова (рішення чи вирок), якою вирішувалось питання по суті спору і яка набула законної сили, підлягала виконанню. Ніхто не міг чинити цьому будь-якої перешкоди. Того боржника, який не підкорявся, дозволялось посадити в тюрму на час, поки не будуть задоволені претензії[218]. Якщо ж хтось перешкоджав цьому, то він поділяв з боржником його відповідальність[219].

Відповідно до § 2 артикулу 92 розділу 4 Литовського статуту глави VIII § 2 артикулу 26 «Прав, по которым судится малороссийский народ» до боржника (обвинуваченого), який сам безпосередньо або через інших людей не допускав до звернення стягнення на майно,

прибував возний і подавав суду «доездное доношение», після чого суд направляв до обвинуваченого відповідального урядника з двома возними та декількома чоловіками для виконання рішення. Урядникові давалась інструкція щодо передачі кредитору майна. Він забезпечував її виконання і, крім того, стягав усі збитки, викликані опором.

Для виконавчої стадії процесу була властива тяганина. В окремих випадках допускалось припинення провадження виконання. Це могло статися на вимогу вищого суду [220]. Смерть сторони не була підставою для такого припинення. У цьому випадку її заміняли правонаступники. Якщо вмирав відповідач, то до правонаступників не доводилось подавати окремий позов, а для стягнення використовувалось майно, яке одержали спадкоємці без пред'явлення позову. У зв'язку із смертю стягувача суд виносив відповідну ухвалу про заміну його спадкоємцями. А рішення виконувалося на користь правонаступників.

Іноді самі виконавці, зокрема возні, допускали зловживання, змовлялись з боржником. Дії возного оскаржувались в суді. Скарги на возних подавались навіть в малоросійську колегію [221]. Виконання припинялось, якщо боржник добровільно погоджувався зробити все, що від нього вимагалось у судовій постанові.

Порядок звернення стягнення на майно. Стягнення на майно, землю і навіть на людей (закріпачених) здійснювалось як у цивільних, так і в кримінальних справах. При заочному винесенні рішення чи вироку суд видавав «увещательное письмо», або «увещательную грамоту», де попереджувалось боржника, що він повинен у чотиритижневий строк добровільно виконати судову постанову. Судові і виконавчі органи, які не приступали до виконання після цього строку, мусили платити потерпілому 12 крб. штрафу. Якщо відповідно до рішення були визначені строки платежів, то ці строки вказувались і в «увещательной грамоте». Для кожної грошової сплати визначався строк від часу винесення рішення.

Витрати посильним людям компенсувались за рахунок стягувача [222].

При неспроможності боржника його можна було тримати у в'язниці доти, поки хтось за нього не поручиться.

Він був «обволаний» і вважався «нечесним». Коли ж хтось виступав проти здійснення виконання, то він мусив сам сплатити боржну суму або йти на відслугу. Коли ж потерпілому передавали в результаті виконання рішення нерухоме майно, а боржник чинив опір і силою відбирав його, то за ухвалою суду його зобов'язували заплатити подвійну суму, на яку оцінювалось майно. Крім того, за насилля він повинен виплатити стягувачеві ще 24 крб. Майно поверталося потерпілому [223].

Класовий характер законодавства, зокрема «Прав, по которым судится малороссийский народ» яскраво виявлявся в намаганні судів зберегти й утвердити ті норми Литовського статуту, за якими допускалося звернення стягнення на землю «людьми осаженную», з тим, щоб засуджені виконували на користь потерпілих повинності для відробітку заборгованості [224]. На основі роботи Ф. Чуйкевича можна зробити висновок, що у судовій практиці застосовувалося також повернення виконання судового «декрету». Це траплялось тоді, коли апеляційний суд скасовував вирок, а тим часом його вже виконали. Повернення виконання проводилося за окремим «вив'язчим листом».

Виконання вироку. Коли йдеться про смертну кару, то навіть при відсутності апеляції від засудженого страта проводилась тільки після апробації вироку гетьманом. До цього зобов'язувала інструкція Д. Апостола [225].

Смертна кара не поширювалась на вагітних жінок, хлопців віком до 16 років та дівчат до 13 років, літніх людей. Якщо засудженого на смерть дівчина обирала в чоловіки, він також діставав помилування [226].

Страта проводилася завжди прилюдно, на ринку, в ярмарковий день. Засудженого відводили в окреме місце для сповіді та прощання з рідними та знайомими. Йому заборонялось давати алкогольні напої. На місці страти судовий писар ще раз зачитував вирок. Іноді через відсутність ката відкладали страту. Кара смерті виконувалась різними способами [227].

Нерідко траплялось, що все було підготовлене до страти, а її не проводили — суд виносив помилування в останню мить [228].

Всяка екзекуція відбувалась біля стовпа ганьби. Тут били і відрубували голови, виставляли прив'язаного зло-

чинця на посміховище. Останнє найчастіше застосовувалось як додаткова кара. Біля стовпа ганьби виконувалися так звані «окалічувальні» кари — відрізання руки, ноги, носа, вуха, а також побиття. При побитті характерним було те, що не встановлювалась ані кількість ударів, ані їх сила. М. Слабченко відзначав, що 50 ударів киями чи буками було поширеною нормою покарання [229]. На Січі наносилось 50—100 ударів, внаслідок чого людина помирала [230].

Застосовувались також тюремні ув'язнення на різні строки. В той час, коли, наприклад, на Січі до цього вдавались рідко, використовуючи арешт і утримання в тюрмі як запобіжні заходи до суду, то на городовій Україні вже частіше практикувалась ця кара як самостійна і основна. Тюрми існували при судах і урядах. Тюремні приміщення будувались з глибокими підвалами, де розташовувалась так звана нижча тюрма («сподня»), над нею була — верхня. У нижчій утримувались злочинці, засуджені за важкі кримінальні злочини, а у верхній — «расправочные». З усіх арештантів бралися відповідні збори на свічки, дрова, замки і т. п. Платили вони потюремне. Прикований ланцюгами платив «ціпове», а закований в кайдани — «колодочне». Розмір оплати становив 10—20 коп. за добу. Стягувались суми з майна ув'язненого після того, як він виходив з тюрми. За засудженого до страти платив потерпілий, а за невинно посадженого — винуватець ув'язнення. Колодники, які мали майно, утримувалися в тюрмі за свій рахунок.

Тюрмою управляв призначений отаман, під керівництвом якого були сторожі і наглядачі. Невеликі тюрми (остроги) знаходились при сотенних канцеляріях, в яких тимчасово тримали ув'язнених.

В тюрмі в'язня обмежували в рухах: йому одягали на ноги «диби» або на руки «дибки», «дибиці», «диб'ята». Іншим чіпляли на шию і на руки «гусака», тобто дві дошки з вирізами для шиї і рук. Застосовувались також колоди з дерев'яних брусків, колоди з отворами для ніг і рук, «скрипиці». У в'язницях використовували «куну», тобто залізний обруч, який накладався на шию і приковувався до стіни або стовпа [231]. У залізні кайдани здебільшого заковували політичних злочинців [232].

Сотенні і полкові канцелярії скаржились на те, що в тюрмах не вистачало місця для колодників, писали про

потребу в нових тюрмах. Кількість цих скарг значно зросла в другій половині XVIII ст., коли посилилось закріпачення селянства і панівна верхівка часто вдавалася до репресій, якщо нижчі верстви чинили опір [233].

Нерідко в'язні використовувались на різних роботах. У судових матеріалах зустрічається навіть нова назва тюрми — «робочий дом» [234]. У тюрмах утримувались також засуджені на заслання, каторгу в Сибір або на галери, яких етапом транспортували до місця відбування кари. У тюрмі дотримувались такого режиму, який приписувався у вироку. Ніхто не мав права його пом'якшувати. Винні у послабленні режиму повинні були платити позивачеві-потерпілому штраф. Позивач мав право перевірити порядок виконання вироку, і ніхто йому не міг перешкодити в цьому [235].

Ув'язненого або засланого іноді достроково звільняли на підставі помилування чи амністії. Навіть засудженому на страту прощалась його вина [236].

За даними генеральної військової канцелярії в 1774 році в тюрми було посаджено 1280 чоловік, і значна кількість була засуджена на смертну кару. За перших 4 місяці 1775 року було посаджено в тюрми 628 чоловік [237]. Така велика кількість засуджених до смертної кари пояснюється тим, що панівна верхівка на Україні через органи правосуддя застосовувала суворі репресії супроти тих, хто в будь-якій мірі був причетний до селянської війни 1773—1775 років під керівництвом О. Пугачова.

Це був також період селянських повстань і на Лівобережжі, де козаки протестували проти незаконного їх перетворення у залежних селян, а широкі селянські маси проти кріпосницького гніту. Російські і українські селяни піднялись разом на спільну боротьбу проти гнобителів.

Поява літом 1774 року на Слобідській Україні пугачовців сприяла посиленню антифеодальної боротьби також на всій Лівобережній Україні. До Пугачова приєднувалися загони українських козаків, українських втікачів, гайдамаків, українських селян, запорожців [238]. Українські феодали всіляко допомагали придушити спільну боротьбу російського і українського народів. У цьому придушенні органи правосуддя через свої вироки, тюрми і заслання виконували соціальне замовлення панів-

ної верхівки на Україні, що виразно підтверджує класову функцію правосуддя на Україні. Отже, твердження буржуазних і націоналістичних істориків та істориків права про демократичність судового процесу явно тенденційні і невірні.

◆

З усього описаного яскраво бачимо, що

суд знаходився в руках панівного класу, і право через судовий процес використовувалось в інтересах цього ж класу;

судовий процес щораз більше відходив від демократизму — він був антинародний і класовий;

антинародний і класовий характер судочинства визначався насамперед приналежністю судових осіб до панівного класу, їх класовою правосвідомістю, нерівноправністю сторін перед судом, яка виникла з їх класової приналежності і санкціонувалась класовим правом;

класовий характер судочинства проявлявся, зокрема, в тому, що такі принципи судового процесу, як змагальність і диспозитивність, використовувались для захисту інтересів тієї сторони, яка належала до панівного класу, в класовій дискримінації. Класова дискримінація проявлялася особливо в доказовому провадженні, в якому узаконеними (а іноді і всупереч законам) перевагами користувалась сторона, приналежна до панівного класу. Вона допускалась першою до доказу; для підтвердження вірогідності пояснень їй була потрібна менша кількість так званих співпричетників у порівнянні із стороною, що належала до непривілейованого стану;

судові постанови були не тільки виявом правової думки органів правосуддя, а в першу чергу їх направленості на захист класових інтересів панівної верхівки суспільства. Це особливо проявлялось у спорах за землі між старшинами і козаками, між старшинами і посполитими. Ці постанови були, як правило, невигідні посполитим, оскільки їм за відсутністю потрібних документів важко було доводити свою правоту. Класова направленість судових постанов особливо проявлялась у спорах про приналежність до козацтва, бо суди відмовляли в позовах про визнання позивачів приналежними до ко-

зацького стану, посилаючись на відсутність у них потрібних документів;

засобом більш надійного класового контролю над діяльністю нижчих судів було оскаржування судових постанов цих судів, що не набрали законної сили, в апеляційному порядку, а у випадку набрання ними законної сили — в порядку так званого відновлення процесу;

воля панівного класу, виражена в конкретній судовій постанові, реально здійснювалася шляхом застосування примусу у виконавчому провадженні. Всі виконавчі засоби були направлені на здійснення захисту інтересів панівного класу.

ВИСНОВКИ

◆

1. Із збереженням феодальної власності на Лівобережній Україні після визвольної війни українського народу 1648—1654 років затрималось і класове розшарування суспільства. Вже у другій половині XVII ст. зміцнів панівний клас, що складався із шляхти, козацької старшини, вищого духовенства та міщанської верхівки. Бідне козацтво, селянство та бідне міщанство потрапляло в залежність від панівного класу, поступово притягалось ним до різних повинностей, а вже у XVIII ст. посилено закріпачувалось. Уведене фактично на Лівобережній Україні кріпосне право було юридично оформлене царським указом від 3 травня 1783 року.

2. Гострим знаряддям класової боротьби в руках панівного класу було правосуддя. Судова система, що склалася на Лівобережній Україні в 1648—1782 роках, повністю відповідала інтересам панівного класу. Всі зміни в укладі класових сил приводили до окремих змін у судовій системі. В результаті завершення оформлення козацької старшини у привілейований стан, що прирівнювався до шляхти, була проведена судова реформа, яка полягала у відновленні шляхетських судів, що діяли ще до 1648 року.

3. Панівний клас знаходив юридичне обгрунтування свого панівного становища у феодальному праві. Найбільшою мірою відбивав інтереси козацької і міщанської верхівки та вищого духовенства Литовський статут, на який в практиці найчастіше посилалися суди. Необхідність привести існуюче феодальне право повністю у відповідність до потреб панівного класу штовхнула козацьку верхівку на кодифікацію так званих малоросійських

прав і на складення «Прав, по которым судится малороссийский народ».

4. Захист інтересів панівного класу здійснювався судами через судовий процес. Судовий процес мав класовий характер, який визначався не тільки приналежністю судових осіб до панівного класу, але й застосуванням класового права та методами провадження справ. Сторони в судовому процесі дискримінувались, були нерівноправні. Їх нерівноправність обумовлювалась класовою приналежністю. Судові постанови були проявом не тільки правової думки органів правосуддя, але в першу чергу засобом захисту інтересів панівного класу. Інститут оскарження судових постанов та їх перегляд вищестоячими судами був утворений і діяв як засіб контролю над діяльністю нижчих судів для більш надійного забезпечення класових інтересів панівної верхівки. Реальне здійснення судових постанов проводилося у виконавчому провадженні через застосування примусу. Застосування репресій через суди і органи виконання особливо посилились в період закріпачення селянства.

5. Таким чином, твердження буржуазних та буржуазно-націоналістичних дослідників про безкласовість українського народу у XVII—XVIII ст., про демократичність усієї судової системи і права цього періоду є антинауковим, безпідставним, не основаним на фактах. Весь досліджений матеріал судових справ дає підставу зробити висновок про класовість суспільства, суду, права і судочинства, їх антинародний характер.

◆

ВІД АВТОРА

[1] К. А. Софроненко. Деятельность Малороссийского Приказа Русского государства во второй половине XVII—XVIII века, М., 1957; В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959; В. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в, ВИНИТИ, К., 1964; А. П. Ткач. Про кодифікацію права на Україні у XVIII—першій чверті XIX ст. — Вісник Київського університету, серія економіки та права, вип. 1, 1961; його ж — «Екстракт Малоросійських прав» 1767 р. — цінна пам'ятка права України. Вісник Київського університету, № 6, серія права, 1965 р.; В. С. Кульчицький. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті, Львів, 1958; його ж — «Суд і розправа» Ф. Чуйкевича — пам'ятник українського права XVIII ст. Тези доповідей секцій історичних та юридичних наук на науковій сесії Львівського університету, Львів, 1961.

[2] Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, Політвидав УРСР, К., 1966, стор. 88.

[3] К. А. Софроненко. Некоторые вопросы развития науки истории государства и права СССР. Вестник Московского университета № 4, М., 1965, стор. 13, 20.

РОЗДІЛ І

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. 1, К., 1955, стор. 300.

[2] Це такі роботи О. Левицького: Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века, т. 1, К., 1875; Взгляд на ремесло палача в Старой Малороссии, Журн. «Киевская Старина», т. 67, 1899; Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI—XVII ст. Журн. «Киевская Старина», т. 68, 1900. Сговор малолетних. Журн. «Киевская Старина», т. 92, 1906; Очерк старинного быта Волыни и Украины. Журн. «Киевская Старина», т. 27, 1889: Обычаи помилования преступника, избранного девушкой в мужья. Журн. «Киевская Старина», т. 88, 1905: Основные черты внутреннего строя западнорусской церкви в XVI и XVII в. Журн. «Киевская Старина», т. 8, 1884: Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., К., 1902: Невінчані шлюби

на Україні в XVI—XVII ст., К., 1908; По судах гетьманщини, Записки Укр. наук. т-ва, т. 3, Харків, 1929.

[3] В. Л. Модзалевский. Актовые книги полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671), Чернигов, 1912; йогож — Старинные договоры прихожан со священниками, Чернигов, 1912.

[4] Д. И. Багалей. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII вв. Журн. «Киевская Старина», т. 7, 1883; йогож — Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии. Журнал Министерства народного просвещения, № 3, М., 1892.

[5] И. Каманин. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву, К., 1888; Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву (без означення місця і року видання).

[6] О. Оглоблін. Григорій Покас та його «Описание Малой России (1751)», Нью-Йорк, 1951; Федір Туманський і його проект Академічної книгарні в Глухові кінця 1770-х років, Нью-Йорк, 1953; Українсько-московська угода 1654 р., Нью-Йорк — Торонто, 1954; Американська революція та український національно-визвольний рух кінця XVIII століття, 1955; Українські політичні плани 1730-х років, Рим, 1956; Люди старої України, Мюнхен, 1959; Гетьман Іван Мазепа та його доба, Нью-Йорк, 1960.

[7] В. Дядиченко. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII—XVIII ст., К., 1954, стор. 9.

[8] Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР), відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 54, стор. 5; «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720» (далі — «Летопись Величка»), т. 1, К., 1884. стор. 184.

[9] Н. Стороженко. К истории землевладения в эпоху Б. Хмельницкого. Журн. «Киевская Старина», т. 22, 1888, стор. 11—13 (Документы, известия, заметки).

[10] «Летопись Величка», стор. 181.

[11] С. Іваницький-Василенко. Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині. У зб.: «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип. 3, К., 1925, стор. 173.

[12] В. Мякотин. Очерки социальной истории Малороссии. Журн. «Русские записки», 1915, № 3, стор. 187—188.

[13] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, Харьков, 1895, стр. 368—369.

[14] С. Іваницький-Василенко. Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині, стор. 142.

[15] Д. Багалей. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII вв., стор. 56.

[16] В. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст., стор. 37—42.

[17] В. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст., стор. 46.

[18] А. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне, К., 1908, стор. 16; Філіал Центрального державного історичного архіву УРСР у Харкові (далі — ЦДІА в Харкові), ф. 26, од. зб. 1, арк. 1—2; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, № 27559;

Журн. «Киевская Старина», т. XXII, 1901, стор. 79; А. Лазаревский. Михайло Борохович. Журн. «Киевская Старина», т. 28, 1890, стор. 547—551.

[19] Центральний державний історичний архів УРСР в Києві (далі — ЦДІА в Києві), ф. 232, од. зб. 2, арк. 36, 107, 117, 118. 120, 122, 125, 136, 152, 156.

[20] А. Стороженко. Р. Г. Дмитрашко — полковник переяславский. Журн. «Киевская Старина», т. 41, К., 1893, стор. 20.

[21] Історія Української РСР, т. 1, К., 1953, стор. 336—338.

[22] Акты мейского уряда 1612—1699 гг. (далі — Акты Борисполья), К., 1892, стор. 64, 109.

[23] Журн. «Киевская Старина», т. 65, 1899, стор. 76.

[24] Схема споріднення вищої старшини за часів Скоропадського. Див.: «Праці комісії для виучування історії західнороського та вкраїнського права», вип. 12, К., 1927, стор. 362—363.

[25] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 51, арк. 145, 147, 153, 155, 157, 159, 161, 164; ЦДІА в Харкові, ф. 220, оп. 2, од. зб. 37.

[26] В. Модзалевский. Старинные договоры прихожан со священниками, стор. 5.

[27] ЦДІА в Києві, ф. 206, од. зб. 8, арк. 57—60.

[28] А. Лазаревский. Люди Старой Малороссии. Журн. «Киевская Старина», т. 8, 1884, стор. 51.

[29] А. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне, стор. 8—10.

[30] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3589, арк. 3.

[31] Там же, од. зб. 3606, арк. 319.

[32] Там же, ф. 56, оп. 1, од. зб. 71, арк. 20.

[33] Статут Великого князевства Литовского 1588 года (далі — «Литовский статут»), М., 1854, розд. III, арт. 6; розд. II, арт. 2.

[34] А. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне, стор. 16.

[35] Там же, стор. 30.

[36] В. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст., стор. 83—87.

[37] О. Оглоблін. Люди Старої України, стор. 163.

[38] В. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., стор. 72—75.

[39] ЦДІА в Києві, ф. 57, оп. 7, од. зб. 237, арк. 309—310.

[40] В. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., стор. 63—66.

[41] Історія Української РСР, т. 1, стор. 338—339.

[42] М. Чельцов-Бебутов. Курс советского уголовно-процессуального права, т. 1, М., 1957, стор. 746.

[43] Історія Української РСР, т. 1, стор. 338—339.

[44] O. Ohlobłyn. American revolution and ukrainian liberation ideas during the late 18-th century. The ukr. quarterly, V, XI, N. 3, 1955, New-York, P. 203—212.

[45] Історія Української РСР, т. 1, стор. 273.

[46] М. Горбань. Слово й діло государеве, Харків, 1930, стор. 234.

[47] В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 338—339.

[48] В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 415.

РОЗДІЛ II

[1] А. Лазаревский. Суды в Старой Малороссии Журн. «Киевская Старина», т. 11, К., 1898, стор. 75—115.

[2] Д. П. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, Харьков, 1895, стор. 37—100.

[3] Ф. В. Клименко. Западно-русские цехи XVI—XVIII вв., К, 1914, стор. 63—65.

[4] О. Левицкий. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., стор. 5; В. Модзалевский. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., Чернигов, 1912, стор. 1—2.

[5] М. Грушевський. Історія України-Руси, т. 5, 6, 7, 9 і 10, Львів, 1905—1909.

[6] Я. Падох. Грунтовий процес гетьманщини, Львів, 1938.

[7] Див. праці А. Яковліва: Німецьке право в працях українських правників XVIII ст., Прага, 1942; Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью-Йорк, 1954; Український кодекс 1743 року, «Записки НТШ», т. 159, Мюнхен, 1949; Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Eiiflüsse auf das ukrainische Recht im XVI—XVIII Jahrhundert, Leipzig, 1942.

[8] А. Павлов. Номоканон при большом требнике, М., 1897; його ж — Книги законные, СПБ, 1885; И. Суворов. Курс церковного права, т. 1, Ярославль, 1889; Макарий. История русской церкви, т. 9, СПБ, 1900; т. 12, СПБ 1888; И. Чистович. Очерк истории западнорусской церкви, ч. 1, СПБ, 1882; М. Чубатий. Про правне становище церкви в козацькій державі, Львів, 1925; Д. Дорошенко. Православна церква в минулому, сучасному житті українського народу, Берлін, 1940.

[9] Л. Окиншевич. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVI—XVII—XVIII ст., К., 1929; його ж — Рада старшин, К., 1930.

[10] М. Слабченко. Судівництво на Україні XVII—XVIII вв., Харків, 1919; його ж — Соціально-правова організація Січі Запорізької, К., 1927; Паланкова організація запорізьких вольностей, К., 1929.

[11] І. Черкаський. Поволання над трупом забитого. К., 1925; його ж — Сліди домініального суду на Лівобережній Україні, К., 1926; його ж — Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв., К., 1928.

[12] В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст., К., 1959, стор. 313—410.

[13] Там же, стор. 323.

[14] A. Jakowliw. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI—XVIII Jahrhundert. Leipzig, 1942, S. 131.

[15] «Права, по которым судится малороссийский народ», изд. проф. А. Кистяковским, К., 1879, глава VII, арт. 1, п. 3.

[16] М. А. Чельцов-Бебутов. Курс советского уголовно-процессуального права, т. 1, М., 1957, стор. 690.

[17] Там же, стор. 719.

[18] С. Юшков. История государства и права СССР, ч. 1. М., 1940, стор. 307.

[19] Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским (далі — Источники малороссийской истории), т. 1, М., 1858, стор. 243—255; Акты, относящиеся к истории Юго-западной России (далі — АЮЗР), т. 11, СПБ, 1879, стор. 335; С. Соловьев. История России с древнейших времен, т. 14, СПБ, 1896, стор. 1123.

[20] АЮЗР, т. 12, 1882, стор. 849; т. 13, 1884, стор. 23—24.

[21] АЮЗР, т. 9, 1877, стор. 246; А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. 2, К., 1900, стор. 463; В. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 3, К., 1912, стор. 476.

[22] А. Лазаревский. Очерки из быта Малороссии в XVIII в., ч. 3. Сотники. Журн. «Русский Архив», кн. 1, 1873, стор. 372—373.

[23] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., вип. 1, К., 1926, стор. 135—142.

[24] А. Стороженко. Р. Г. Дмитрашко — полковник переяславский, стор. 21.

[25] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, ч. 1, К., 1929, стор. XIII.

[26] ЦДІА в Києві, ф. 110, оп. 1, од. зб. 26, арк. 23.

[27] ЦДІА в Харкові, ф. 232, оп. 1, од. зб. 2 арк. 83; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, П, № 18328.

[28] ЦДІА в Києві, ф. 232, од. зб. 2, арк. 205.

[29] Там же, арк .86.

[30] Історія Української РСР, т. 1, К., 1953, стор. 333.

[31] Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое, т. 9, СПБ, 1830, № 6542.

[32] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., т. 1, К., 1921 р., стор. 141.

[33] Історія Української РСР, т. 1, стор. 350—352.

[34] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., т. 1, стор. 136—142.

[35] І. Черкаський. Звідомлення. «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип 6, К., 1929, стор. 454.

[36] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 2, од. зб. 13, арк. 5.

[37] Там же, оп. 3, од. зб. 3595, арк. 275—276.

[38] Там же, оп. 3, од. зб. 3059, арк. 1.

[39] Там же, од. зб. 3597, арк. 586—589.

[40] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., т. 1, стор. 144—145.

[41] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 4.

[42] І. Черкаський. Звідомлення. «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип. 6, стор. 454.

[43] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 1682, арк. 17—18, 124—126.

[44] Там же, оп. 3, од. зб. 3589, арк. 5—6.

[45] Там же, ф. 51, оп. 3, од. зб. 18472, арк. 2—3; од. зб 1825, арк. 25; оп. 2, од. зб. 2710, арк. 2; ф. 94, оп. 1, од. зб. 45, арк 25.

[46] Там же, ф. 51, оп. 3, од. зб. 17967, арк. 6—8; од. зб. 18354, арк. 2—3.

[47] Там же, од. зб. 18399, арк. 2—5.

[48] Там же, од. зб. 18335, арк. 3; од. зб. 1837, арк. 2.

[49] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., т. 1, стор. 144—145.

[50] Н. Василенко. Очерки по истории Западной Руси и Украины, К., 1912, стор. 321.

[51] АЮЗР, т. 10, СПБ, 1878, стор. 294.

[52] Там же, т. 4, стор. 267.

[53] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 3, арк. 47.

[54] А. Лазаревский. Обозрение Румянцевской описи Малороссии, вып. 2, К., 1866, стор. 237.

[55] ЦДІА в Києві, ф. 220, оп. 1, од. зб. 207, арк. 1.

[56] Там же, ф. 56, оп. 3, од. зб. 176, арк. 2.

[57] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., т. 1, стор. 128.

[58] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, К., 1895, стор. 18—19.

[59] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3589, арк. 242—245.

[60] Там же, од. зб. 1682, арк. 11.

[61] Там же, ф. 76, оп. 1, од. зб. 2, арк. 60.

[62] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, стор. 21.

[63] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 5.

[64] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3589, арк. 244; од. зб. 3951, арк. 65—69.

[65] ЦДІА в Харкові, ф. 229, оп. 2, од. зб. 2, арк. 18.

[66] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 1, од. зб. 470, арк. 3; оп. 2, од. зб. 32, арк. 1; оп. 3, од. зб. 356, арк. 2; од. зб. 1651, арк. 22.

[67] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 5; ф. 232, од. зб. 2, арк. 205, «АЮЗР», т. 11, стор. 332, т. 13, стор. 15.

[68] М. Василенко. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття. «Записки НТШ», т. 138—140, Львів, 1925, стор. 105—106.

[69] А. Лазаревский. Люди Старой Малороссии. Журн. «Киевская Старина», т. 18, июнь и июль, 1887, стор. 386.

[70] Я. Падох. Грунтовий процес гетьманщини, стор. 48; A. Jakowliw. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI—XVIII Jahrhundert, S. 121—126.

[71] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 3.

[72] М. Слабченко. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст., стор. 9.

[73] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1027, арк. 1.

[74] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, ч. 1, стор. XIII.

[75] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 5.

[76] М. Слабченко. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст., стор. 9.
[77] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 179, арк. 16.
[78] Там же, оп. 3, од. зб. 1937, арк. 4; од. зб. 1931, арк. 1—2.
[79] С. Юшков. Конспект лекций по истории государства и права СССР, М., 1940, стор. 157.
[80] A. Halban. Zur Geschichte des deutschen Rechtes in den Gebieten von Tschernigow und Poltawa, Weimer, 1898, S. 7.
[81] ЦДІА в Харкові, ф. 206, од. зб. 8, арк. 57; од. зб. 56, арк. 12/23.
[82] В. Модзалевский. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671), стор. 73.
[83] «Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года», Чернигов, 1914, стор. 110.
[84] ЦДІА в Харкові, ф. 1236, од. зб. 1, арк. 64 (115).
[85] В. Модзалевский. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671), стор. 12, 29.
[86] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 95.
[87] Там же, од. зб. 2, арк. 208.
[88] Там же, ф. 236, од. зб. 1, арк. 64 (115).
[89] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 129.
[90] Там же, ф. 241, од. зб. 1, арк. 242; ф. 229, од. зб. 1, арк. 58; ф. 232, од. зб. 1, арк. 15.
[91] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. 9.
[92] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 209.
[93] Там же, ф. 232, од. зб. 2, арк. 132; ф. 241; од. зб. 1, арк. 343.
[94] А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. 1, К., 1888, стор. 86—87.
[95] Там же, стор. 479—498.
[96] ЦДІА в Києві, ф. 110, оп. 1, од. зб. 24, арк. 50.
[97] М. Слабченко. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст., стор. 9.
[98] О. Левицький. По судах гетьманщини, стор. 1—6.
[99] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 5—6; ЦДІА в Києві, ф. 99, оп. 1, од. зб. 7, арк. 14; ЦДІА в Харкові, ф. 110, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7.
[100] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, стор. 16.
[101] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 6; ЦДІА в Харкові, ф. 41, оп. 1, од. зб. 7, арк. 2, 61.
[102] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 648, арк. 1—2; од. зб. 100, арк. 1—5.
[103] A. Jakowliw. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI—XVIII Jahrhundert, S. 123.
[104] О. Левицкий. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. Журн. «Киевская Старина», т. 22, 1901, стор. 181.
[105] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 109.
[106] Там же, ф. 206, од. зб. 56, арк. 15 (26).
[107] «Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года», стор. 28.
[108] І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954, стор.

372; В. Барвінський. До питання про індукту та евекту в гетьманщині. Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, вип. 6, Харків, 1927, стор. 441—447; М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України, ч. III, стор. 507—508.

[109] М. М. Плохинский. Иноземцы в Старой Малороссии, ч. 1, М., 1905, стор. 119—124.

[110] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое». т. 14, № 10222; т. 15, № 10905.

[111] Там же, т. 7, № 5145.

[112] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 648, арк. 1; ф. 99, оп. 1, од. зб. 7, арк. 90.

[113] Там же, ф. 56, оп. 3, од. зб. 1682, арк. 1.

[114] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 3—5.

[115] А. Лазаревский. Суды в Старой Малороссии. Журн. «Киевская Старина», т. 11, стор. 75—115.

[116] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 90.

[117] Там же, ф. 239, од. зб. 1, арк. 33, 47; од. зб. 2, арк. 77.

[118] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 4.

[119] ЦДІА в Харкові, ф. 299, од. зб. 2, арк. 15.

[120] Там же, ф. 232, од. зб. 2, арк. 137.

[121] Там же, од. зб. 1, арк. 90.

[122] Там же, од. зб. 2, арк. 144.

[123] Там же, од. зб. 1, арк. 59.

[124] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1139, арк. 3.

[125] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. 1—17.

[126] A. Jakowliw. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI—XVIII Jahrhundert, S. 122.

[127] А. Лазаревский. Очерки изъ быта Малороссии в XVIII в., стор. 344, 350, 353, 355.

[128] ЦДІА в Києві, ф. 94, оп. 1, од. зб. 45, арк. 52.

[129] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 3.

[130] А. Лазаревский. Суды в Старой Малороссии, стор. 75—115.

[131] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 4.

[132] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, ч. 1, стор. 11.

[133] ЦДІА в Харкові, ф. 236, од. зб. 1, арк. 64 (115); ф. 232, од. зб. 2, арк. 144.

[134] Там же, ф. 229, од. зб. 2, арк. 42; ф. 206, од. зб. 56, арк. 2(11.

[135] Там же, ф. 229, од. зб. 2, арк. 43.

[136] «Отрывки из Стародубской миской книги за 1664—1673 гг.». Черниров, 1911, стор. 68; ЦДІА в Харкові, ф. 206, од. зб. 56; арк. 2.

[137] В. Фаворський. Церква та національний рух на Україні в XVI—XVII ст., К., 1929, стор. 209.

[138] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 32, арк. 236, кн. 19/2, арк. 154.

[139] «Акты, относящиеся к истории Западной России» (далі — «АЗР»), т. 5, СПБ, 1853, стор. 90, 95.

[140] А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. 1, стор. 229.

[141] М. Чельцов-Бебутов. Курс советского уголовно-процессуального права, т. 1, стор. 671.

[142] І. Черкаський. Сліди домініального суду на Лівобережній Україні. «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип. 6, К., 1926, стор. 182—183.

[143] ЦДІА в Харкові, ф. 26, од. зб. 1, арк. 1; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 54, арк. 243; І. Черкаський. Сліди домініального суду на Лівобережній Україні... вип. 6, 1926, стор. 277.

[144] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 7, 8.

[145] Там же, ф. 10, од. зб. 5, арк. 1.

[146] М. Чельцов-Бебутов. Курс советского уголовно-процессуального права, т. 1, стор. 746.

[147] «Литовский статут», розд. 4, арт. 48, Porządek sądów y spraw mieyskich prawa Magdeburskiego w Koronie polskiej (далі — «Порядок»), Кг. 1629, розд. 19, стор. 2; «Права, по которым судится малороссийский народ», глава IX, арт. 14.

[148] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та історії українського права XVII—XVIII вв., т. 1, стор. 144.

[149] М. Василенко. З історії устрою гетьманщини. Критичні замітки. «Записки НТШ.» Львів, 1912, т. 108, стор. 106.

[150] А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. 1, стор. 118.

[151] І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 308.

[152] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 3, арк. 36; кн. 5, арк. 41.

[153] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., ч. 1, стор. 144.

[154] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 3.

[155] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, стор. 119.

[156] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава XXVI, арт. 1.

[157] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 1, п. 4, 5.

[158] ЦДІА в Києві, ф. 223, оп. 1, од. зб. 308, арк. 1; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, № 22907, арк. 4, 6, 13; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 51, арк. 27—37.

[159] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, № 22907, арк. 13.

[160] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 51, арк. 5—7.

[161] Ф. Клименко. Западно-русские цехи XVI—XVIII вв., стор. 51.

[162] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 51, арк. 6; ЦДІА в Києві, ф. 223, оп. 1, од. зб. 308, арк. 1.

[163] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 1606, арк. 1—3; М. Плохинский. Иноземцы в Старой Малороссии, ч. 1, стор. 30.

[164] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 1606, арк. 4; «Акты гре-

ческого Нежинского братства», К., 1884 (Універсал від 16 березня 1665 р.), стор. 115.

[165] «Акты греческого Нежинского братства» (Універсал від 13 вересня 1687 р.), стор. 1—5.

[166] ЦДІА в Харкові, ф. 183, од. зб. 42, арк. 1.

[167] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 407, арк. 154.

[168] ЦНБ АН УРСР, відділ стародруків, ф. «Акты старинного духовного судопроизводства», арк. 3.

[169] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 407, арк. 66.

[170] Макарий. История русской церкви, т. 9, стор. 293.

[171] ЦДІА в Києві, ф. 961, оп. 1, од. зб. 58, арк. 1.

[172] Там же.

[173] ЦДІА в Харкові, ф. 272, од. зб. 2, арк. 2.

[174] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., ч. 1, стор. 136.

[175] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 2, п. 3.

[176] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое» т. 9, № 6614.

[177] ЦДІА в Харкові, ф. 272, од. зб. 3, арк. 1.

[178] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 24, п. 1 і 2.

[179] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 25.

[180] І. Черкаський. Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права, вип. 18, К., 1929, стор. 440—454.

[181] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 54, арк. 5.

[182] Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах, т. 3, К., 1953, стор. 561.

[183] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 54, арк. 20, 23, 57.

[184] ЦДІА в Києві, ф. 94, оп. 1, од. зб. 45, арк. 47.

[185] І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 173.

[186] А. Федотов-Чеховский. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам. Журн. «Киевская Старина», т. 17, 1887, стор. 150.

[187] К. Маркс. Критика политической экономии, М., 1949. стор. 7.

[188] ЦДІА в Києві, ф. 110, оп. 1, од. зб. 25, арк. 28.

[189] Там же, ф. 94, оп. 1, од. зб. 45, арк. 47; «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. 16, № 11812.

[190] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, стор. 36, 175.

[191] Там же, стор. 28.

[192] ЦДІА в Києві, ф. 51, оп. 1, од. зб. 2559, арк. 2.

[193] Там же, арк. 3.

[194] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, стор. 40—53.

[195] ЦДІА в Києві, ф. 220, оп. 1, од. зб. 26, арк. 23—26; оп. 2, од, зб. 2696, арк. 12—13; ф. 51, оп. 1, од. зб. 2659, арк. 2—3; од. зб. 2699, арк. 2; ф. 65, оп. 1, од. зб. 11, арк. 1—2.

[196] ЦДІА в Києві, ф. 51, оп. 1, од. зб. 2559, арк. 2—3; од. зб.

2694, арк. 2—6, оп. 2, од. зб. 2696, арк. 12—13; ф. 65, оп. 1, од. зб. 11, арк. 1—2; ф. 220, оп. 1, од. зб. 26, арк. 23—26.

[197] Там же, ф. 51, оп. 1, од. зб. 315, арк. 8—3; ф. 56, оп. 3, од. зб. 1931, арк. 1.

[198] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., ч. 1, стор. 122.

[199] ЦДІА в Харкові, ф. 800, од. зб. 163, арк. 1—4.

[200] Там же, ф. 51, оп. 1, од. зб. 2699, арк. 3.

[201] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, стор. 94.

[202] ЦДІА в Києві, ф. 82, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1—2; ф. 87, оп. 1, од. зб. 14, арк. 1—2.

[203] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. 24, № 17594.

[204] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, стор. 174.

[205] ЦДІА в Києві, ф. 51, оп. 3, од. 18472, арк. 2; оп. 1, од. зб. 2694, арк. 2.

[206] Там же, ф. 94, оп. 1, од. зб. 45, арк. 55.

[207] Там же, ф. 801, оп. 1, од. зб. 8, арк. 1—2.

[208] ЦДІА в Києві, ф. 66, оп. 1, од. зб. 28, арк. 1—10; ф. 271, оп. 1, од. зб. 18, арк. 1—4.

[209] Там же.

[210] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, стор. 121—122; ЦДІА в Києві, ф. 81, оп. 1, од. зб. 16, арк. 2—3; ф. 104, оп. 1, од. зб. 6, арк. 1—3; ф. 271, оп. 1, од. зб. 18, арк. 2—4.

[211] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. 4, № 1918.

[212] Там же, № 2877.

[213] М. Горбань. Слово й діло государеве, стор. 7—29.

[214] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. 1—2.

РОЗДІЛ III

[1] «Права, по которым судится малороссийский народ», изд. проф. А. Кистяковским, К., 1879.

[2] В. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в., ВИНИТИ, К., 1964, стор. 15.

[3] И. Теличенко. Очерк кодификации Малороссийского права до введения свода законов. Журн. «Киевская Старина», т. 23, 1888, стор. 414—454.

[4] М. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв., Одесса, 1911; його ж — Малорусский полк в административном отношении, Одесса, 1909.

[5] М. Владимирский-Буданов. Немецкое право в Польше и Литве, СПБ, 1868; Ф. В. Тарановский. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов Литовской эпохи, Варшава, 1897; Г. А. Милорадович. К истории Литовского статута как действующего законодательства в Малороссии. Журн. «Киевская Старина», т. 52, 1896, стор. 13—16; Н. Стороженко. К истории землевладения в эпоху Богдана Хмельницкого. Журн.

«Киевская Старина», т. 22, 1888, стор. 11; Г. В. Демченко. Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях, ч. 1, К., 1894; А. Ефименко. Исследование народной жизни, вып. 1, М., 1894.

[6] A. Halban. Zur Geschichte des deutschen Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Ukraine, Berlin, 1896; його ж — Zur Geschichte des deutschen Rechtes in den Gebieten von Tschernigow und Poltawa, Weimer, 1898.

[7] R. Roepell. Über die Verbreitung des Magdeburgischen Stadtrechtes im Gebiete des alten polnischen Reichs. Abhandlungen der Historisch-Philosophischen Gesellschaft in Breslau. Bd. I, 1857; R. F. Kaindl. Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechts in Galizien. Archiv für Osteuropäische Geschichte, Bd. 100, II Heft, Wien, 1910; L. Dargun. Die Reception der peinlichen Halsgerichtsordnung Kaiser Karls V in Polen. Zeitschrift des Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanische Abteilung, Bd. X, Berlin, 1899; W. Weizsäcker. Das deutsche Recht im Spiegel der Rechtsauszeichnungen. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. Jg. III, Heft 1, April, 1939, S. 50—77; його ж — Die Ausbreitung des deutschen Rechtes in Osteuropa. Staat und Volkstumbücher des Deutschtums, 2 Band, 1926, S. 549—567.

[8] T. Czacki. O litewskich i polskich prawach, o ich źródłach, związku i o rzeczach, zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 roku wydanym. Warszawa, 1800; A. Dubieński. Główszczyzna w statucie litewskim trzecim, Lwów, 1906; S. Linde. O statucie litewskim, ruskim językiem i drukiem wydanym, wiadomość, Warszawa, 1816; S. Ptaszycki. Pierwsze wydanie trzeciego Statutu litewskiego i jego przeróbki, Wilno, 1933; M. Bobrzyński. Historja prawa niemieckiego w zarysie wraz z historją tegoż w Polsce, Kraków, 1876; J. Ptaśnik. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce, Kraków. 1934.

[9] Див. праці Р. Лащенка: Лекції по історії українського права, вип. 1, Прага, 1924; Литовський статут як пам'ятка українського права. Науковий збірник українського університету в Празі, т. 1, Прага, 1923, Копні суди на Україні, їх походження, компетенція, устрій, вип. 1, Львів, 1926; Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі; а також Я. Падоха — Грунтовий процес гетьманщини, Львів, 1938.

[10] D. Doroschenko. Das deutsche Recht in der Ukraine. Zeitschrift für Geschichte Osteuropas, Berlin, 1934; його ж — Die Ukraine und das Reich, Leipzig, 1942; History of the Ukraine, Edmonton, 1939; Die Entwicklung der ukrainischen Geschichtsidee nom Ende des 18 Jahrhunderts bis zur Gegenwart, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slawen, Band IV, Heft III, Breslau, 1928.

[11] R. Smal-Stockyj. Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache, Leipzig, 1942.

[12] А. Яковлів. До історії кодифікації українського права XVIII ст., Прага, 1937; його ж: Німецьке право в працях українських правників XVIII ст., Прага, 1942; Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью-Йорк, 1954; Український кодекс 1743 року, Мюнхен, 1949: Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI—XVIII Jahrhundert, Leipzig, 1942.

[13] A. Jakowliw. Das deutsche Recht in der Ukraine und

seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI—XVIII Jahrhundert, Leipzig, 1942, S. 130, 176, 215.

[14] Там же, стор. 182.

[15] J. Adamus. Z zagadnień prawa litewskiego, Lwów, 1926.

[16] J. Rafacz. Dawne prawo sądowe polskie w zarysie, Warszawa, 1936; його ж: Dawny proces polski, Warszawa, 1923.

[17] S. Kutrzeba. Historja źródeł dawnego prawa polskiego, t. II, Lwów—Kraków—Warszawaę, 1926.

[18] А. Дикий. Неизвращенная история Украины-Руси, т. 3, Нью-Йорк, 1960.

[19] М. Василенко. З історії устрою Гетьманщини (Критичні замітки). «Зписки НТШ», т. 108, Львів, 1912 р.; його ж: Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття. «Записки НТШ», т. 138—140, Львів, 1925; Збірник матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., Український археологічний збірник, т. 1, Київ, 1926; Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648). Записки історичної секції при УАН, Чернігів і північне Лівобережжя, К., 1928; Матеріали до історії українського права, т. 1, К., 1929.

[20] В. Барвінський. До питання про індукту та евекту в гетьманщині. Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, вип. 6, Харків, 1927; М. Горбань. Копний суд над відьмою. Газ. «Червоний шлях», № 18, 1925; О. Добров. Право необхідного спадкування за Литовським статутом. «Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права», вип. III, К., 1925; С. Іваницький-Василенко. Закони про опіку над недолітками в джерелах магдебурзького права. «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип. III, К., 1925; М. Товстоліс. Про знахідку по Литовському праву. «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип. VI, К., 1926; його ж — Спільна власність за звичаєвим правом України. «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип. VIII, К., 1926; його ж — Суть застави за Литовським статутом. «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип. XVII, К., 1929; П. Федоренко. Грабіж у побуті і праві гетьманщини. Студії з історії України, т. 3, 1930; І. Черкаський. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв., К., 1928.

[21] В. Д. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в.

[22] В. Кульчицький. Кодифікація права на Україні у XVIII ст., Львів, 1958; його ж: До питання про кодифікацію права на Україні у XVIII ст. Тези доповідей XXIII наукової сесії Львівського державного університету ім. Ів. Франка. Секція юридичних наук. Львів, 1958; «Суд і розправа» Ф. Чуйкевича — пам'ятка українського права XVIII ст. Тези доповідей секцій історичних та юридичних наук на ювілейній науковій сесії Львівського державного університету ім. Ів. Франка, Львів, 1961.

[23] А. Ткач. Про кодифікацію права на Україні у XVIII—першій половині XIX ст. Вісник Київського університету, серія економіки та права, вип. 1, 1961, № 4, стор. 88; його ж — «Естракт Малоросійських прав» 1767 р. — цінна пам'ятка права України. Вісник Київського університету, серія права, 1965, № 6, стор. 84.

[24] Цим поняттям охоплювались усі західні збірки права — *А. П.*

[25] А. Яковлів. Німецьке право в працях українських працівників XVIII ст., стор. 407.

[26] Журн. «Киевская Старина», т. 17, 1887, стор. 788—789; М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. 10.

[27] ЦДІА в Києві, ф. 87, оп. 1, од. зб. 13, арк. 1.

[28] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. 6.

[29] Ф. Леонтович. Очерки истории литовско-русского права, 1894, стор. 4.

[30] «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 32.

[31] А. Федотов-Чеховский. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам. Журн. «Киевская Старина», т. 17, 1887, стор. 150.

[32] В. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в., стор. 161.

[33] Р. Лащенко. Литовський статут як пам'ятник українського права. Науковий збірник укр. університету в Празі, т. 1, 1923; А. Дикий. Неизвращенная история Украины-Руси, т. 1, стор. 97.

[34] Воєводський державний архів у Любліні (Польська Народна Республіка) фонд (зеспул) Коронний Трибунал в Любліні, од. зб. (сигнатура) 857, 858, 927 і 928; Prawa, konstytucje y przywileie Krolestwa polskiego y wielkiego Xiestwa Litewskiego, y wszystkich prowincyi należących, na walnych Sejmach koronnych uchwalone. Warszawa, 1733, str. 756, 763.

[35] «Литовский статут», розд. III, арк. 6; розд. II, арт. 2.

[36] Там же, розд. II, арт. 16, 19, 20, 21, 25, 31.

[37] «Права, по которым судится малороссийский народ, стор. 23—28.

[38] Терміном «магдебурзьке право» охоплюється все німецьке право, запозичене на заході, а не тільки право міст на самоуправління — *А. П.*

[39] М. Петровський. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. «Чернігів і Північне Лівобережжя». Записки українського наукового товариства в Києві та історичної секції ВУАН, т. 23, К., 1928, стор. 303.

[40] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 78—80, 162—164, 210; од. зб. 1, арк. 95—96; ф. 236, од. зб. 2, арк. 64 (115).

[41] Повна назва цієї збірки: Speculum Saxonum albo prawo saskie y Maydeburskie, porządkiem abiecadła, z łacińskich i niemieckich egzemplarzów zebrane a na polski język z pilnością y wiernie przełożone przez Pawla Szczerbicza na ten czas sekretarza JKM, Lwów, 1581. Частина збірки «Ius municipale» мала ще назву: «Ius municipale to jest Prawo miejskie Maydeburskie nowo z łacińskiego y z niemieckiego na polski język z pilnością y wiernie przełożone przez Pawła Szczerbicza. Sekretarza JKM». Збірка видавалася в 1581, 1610, 1646 рр. — *А. П.*

[42] Збірка мала назву: Prawa chelminskiego poprawionego y z łacinckiego na polski przetlumaczonego xiąg piecioro.

[43] L. Pauli. Z badań nad źródlami dziei prawniczych Bartłomieja Groickiego. Miscellana Iuridica, Warszawa, 1961, str. 98.

[44] И. Теличенко. Очерки кодификации малороссийского права. Журн. «Киевская Старина», т. 23, 1888, стор. 454; «Права,

по которым судится малороссийский народ», стор. 67—77; ЦДІА в Києві, ф. 739, оп. 1, од. зб. 60, арк. 1—118, 131—462.

[45] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. 197—242; 243—259.

[46] ЦДІА в Києві, ф. 739, оп. 1, од. зб. 60, арк. 46—104.

[47] Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы, М., 1961, стор. 359—363, 377—378.

[48] В. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в., стор. 183.

[49] «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 87—95.

[50] К. Маркс. Капітал. Критика політичної економії, т. 3, К., 1952, стор. 799.

[51] Ihering. Geist römischen Rechtes. Leipzig, 1, 1878, s. 320.

[52] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, К., 1958, стор. 119—120.

[53] С. Борисенко. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. «Праці комісії для виучування звичаєвого права України», вип. 3, К., 1928, стор. 62—64.

[54] «Програми до збирання звичаєвого права», К., 1925; «Праці комісії для виучування звичаєвого права України», вип. 1, К., 1928.

[55] «Летопись Величка», т. 1, стор. 21.

[56] Д. Эварницкий. Очерки по истории запорожских козаков и новороссийского края, СПБ, 1889, стор. 31.

[57] М. Слабченко. Соціально-правова організація Січі Запорізької. «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип. 3, К., 1927, стор. 288, 291.

[58] «Права, по которым судится малороссийский народ», розд. VI, арт. 3, п. 1; розд. VII, арк. 1, п. 3; арт. 4, 5.

[59] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 57; ф. 206, од. зб. 56, арк. 2.

[60] В. Модзалевский. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671), Чернигов, 1912, стор. 34.

[61] Там же, стор. 10.

[62] АЮЗР, т. 1, стор. 492.

[63] Там же, т. 10, стор. 652—656; А. Ершов. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст., стор. 315.

[64] АЮЗР, т. 13, стор. 89; Г. Шамрай. Стація в лівобережних містах XVII ст. «Записки історичної секції ВУАН», т. 26, К., 1927, стор. 41—42.

[65] «Памятники русского права», вып. III, 1962, стор. 632—636; ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3607; арк. 499—505; оп. 1, од. зб. 351, арк. 3.

[66] Там же, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3595, арк. 423; ф. 786, оп. 2, од. зб. 10, арк. 1.

[67] Там же, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3607, арк. 499—505; ф. 83, оп. 1, од. зб. 110, арк. 1.

[68] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3613, арк. 42—43.

[69] Там же, ф. 63, оп. 1, од. зб. 17, арк. 5—6.

[70] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., т. 1, стор. 134.

[71] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3592, арк. 1.

[72] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. XVIII.

[73] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., ч. 1, стор. 63; його ж — Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. XIX

[74] ЦДІА в Києві, ф. 66, оп. 3, од. зб. 3592, арк. 229—231; од. зб. 3591, арк. 217.

[75] Там же, ф. 87, оп. 1, од. зб. 13, арк. 1; ф. 56, оп. 3, од. зб. 2533, арк. 1.

[76] К. Софроненко. Соборное уложение 1649 года — кодекс русского феодального права, М., 1958, стор. 16—17, 58.

[77] М. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII—XVIII вв., стор. 14.

[78] ЦДІА в Києві, ф. 739, оп. 1, од. зб. 88, арк. 169.

[79] К. Софроненко. Соборное уложение 1649 года — кодекс русского феодального права, стор. 26.

[80] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3591, арк. 66.

[81] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3589, арк. 242—245.

[82] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. II, VIII.

[83] Там же.

[84] ЦДІА в Києві, ф. 222, оп. 1, од. зб. 310, арк. 1; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, № 22907, 27648.

[85] А. Федотов-Чеховский. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам. Журн. «Киевская Старина», т. 17, 1887, стор. 139—154.

[86] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., ч. 1, стор. 53, 129.

[87] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3589, арк. 246.

[88] Там же.

[89] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 1891, арк. 9—11.

[90] Там же, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1027, арк. 1—2; ф. 56, оп. 3, од. зб. 3589, арк. 5—6.

[91] ЦДІА в Києві, ф. 51, оп. 1, од. зб. 958, арк. 3.

[92] М. Слабченко. Опыты по истории малороссийского права XVII и XVIII вв., стор. 8.

[93] В. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в., стор. 18, 24, 25.

[94] А. Яковлів. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст., Прага, 1942, стор. 3.

[95] А. Яковлів. Український кодекс 1743 р. «Записки НТШ», т. 159, Мюнхен, 1949, стор. 18—19.

[96] М. Сперанский. Обозрение исторических сведений о «Своде законов», СПБ, 1887, стор. 87—88; И. Теличенко. Очерк кодификации малороссийского права до введения «Свода законов». Журн. «Киевская Старина», т. 23, К., 1888, стор. 415, 454.

[97] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. VI.

[98] А. Лазаревский. Инструкция гетмана Ивана Скоропадского о переводе «Книг правных» на малорусский язык, К., т. 17, 1887, стор. 788—789.

[99] Д. Бантыш-Каменский. История Малой России, СПБ, 1822, ч. IV, стор. 264—276.

[100] И. Теличенко. Очерк кодификации малороссийского права. Журн. «Киевская Старина», т. 23, 1888, стор. 419.

[101] A. Jakowliw. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI—XVIII Jahrhundert, S. 28.

[102] В. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в., стор. 68—78.

[103] «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 12—25.

[104] В. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в., стор. 86.

[105] «Права, по которым судится малороссийский народ», стор. 96.

[106] Там же, стор. 97.

[107] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., т. 1, стор. 134.

[108] A. Jakowliw. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI—XVIII Jahrhundert, S. 176.

[109] Там же, стор. 182.

[110] А. Яковлів. Український кодекс 1743 р., «Записки НТШ», т. 159, Мюнхен, 1949, 39—40.

[111] В. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века, стор. 162.

[112] А. Яковлів. Український кодекс 1743 р., стор 66.

[113] В. Месяц. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в., стор. 106.

[114] М. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв., стор. 1—7.

[115] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. XXII—XXVII.

[116] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 65, арк. 172.

[117] А. Ткач. «Екстракт малоросійських прав» 1767 р. — цінна пам'ятка права України. Вісник Київського університету, серія права, 1965, № 6, стор. 86.

[118] ЦДІА в Києві, ф. 232, оп. 1, од. зб. 2, арк. 205.

[119] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 4, п. 5.

[120] А. Ткач. Про кодифікацію права на Україні в XVIII — першій чверті XIX ст. Вісник Київського університету, серія економіки та права, вип. 1, 1961, № 4, стор. 92.

[121] А. Дикий. Неизвращенная история Украины-Руси, т. 1, стор. 330.

РОЗДІЛ IV

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, К., 1958, стор. 149—150.

[2] Д. Багалей. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии. Труды X археологического съезда в Риге, т. 1, М., 1899, стор. 245—255.

[3] В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст., К., 1959, стор. 406—410.

[4] О. І. Левицкий. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века. Журн. «Киевская Старина», т. 22, 1901, стор. 5.

[5] М. Слабченко. Малорусский полк в административном отношении, Одесса, 1909, стор. 300; М. Довнар-Запольский. Рецензия. «Журнал народного просвещения», 1895—1896, стор. 506.

[6] Я. Падох. Грунтовий процес гетьманщини, Львів, 1938, стор. 48.

[7] Bartolus. Commentaria, t. 11, Liber XV. De peculio, p. 92.

[8] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 150.

[9] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 16, п. 4; арт. 17, 18, 19 і 20.

[10] С. Юшков. История государства и права СССР, ч. 1, М., 1950, стор. 301—303.

[11] М. Чельцов-Бебутов. Курс советского уголовно-процессуального права, т. 1, М., 1957, стор. 634.

[12] Там же, стор. 169, 272, 277, 284.

[13] Там же, стор. 670.

[14] Там же, стор. 676.

[15] Там же, стор. 714.

[16] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3591, арк. 66.

[17] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII ст., т. 1, стор. 53, 129.

[18] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 3, п. 3.

[19] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 88, 104, 105; ф. 236, од. зб. 1, арк. 90; О. Левицький. По судах гетьманщини, стор. 7; ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 236, арк. 5/324.

[20] ЦДІА в Києві, ф. 739, оп. 1, од. зб. 60, арк. 22.

[21] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 205—206.

[22] М. А. Чельцов-Бебутов. Курс советского уголовно-процессуального права, т. 1, стор. 709.

[23] R. Smal-Stockyj. Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache, Leipzig, 1942, S. 177.

[24] «Литовский статут», розд. 4, арт. 1.

[25] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 2, п. 1; «Порядок», ч. 1, арт. 11.

[26] «Литовский статут», розд. 4, арт. 1.

[27] «Порядок», ч. 1, арк. 8.

[28] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3589, арк. 243.

[29] Там же, ф. 739, оп. 1, од. зб. 60, арк. 5—6.

[30] В. Модзалевский. Отрывки из Стародубовской мисской книги (1664—1673 гг.), Чернигов, 1911, стор. 7.

[31] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3589, арк. 247.

[32] Там же, ф. 94, оп. 1, од. зб. 45, арк. 125.

[33] ЦДІА в Харкові, ф. 241, оп. 1, од. зб. 1, арк. 343; ф. 232, оп. 1, од. зб. 2, арк. 132, 145; ф. 236, оп. 1, од. зб. 1, арк. 67 (115), 67 (119).

[34] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 5, п. 2, 3; арт. 11, п. 2.

[35] АЮЗР, т. 5, СПБ, 1867, стор. 269; т. 9, СПБ, 1877, стор. 254.

[36] «Порядок», ч. 1, арк. 26.

[37] ЦДІА в Києві, ф. 48, оп. 1, од. зб. 30, арк. 1.

[38] ЦДІА в Ленінграді, ф. 1261, оп. 10, од. зб. 362, арк. 263.

[39] ДПБ СРСР, відділ рукописів, ф. 152 (колекція Дукашевича), № 1157, арк. 49/37.

[40] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 7, 8, 24, 50; ф. 232, од. зб. 1, арк. 66; ф. 241, од. зб. 1, арк. 257; ф. 206, од. зб. 8, арк. 12; ЦДІА в Києві, ф. 87, оп. 1, од. зб. 14, арк. 1; ф. 82, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1; ф. 205, оп. 2, од. зб. 53, арк. 1; «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 1, п. 1, 2.

[41] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 57, 87.

[42] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 39/2, арк. 50, 70.

[43] ЦДІА в Києві, ф. 739, оп. 1, од. зб. 60, арк. 59, 60.

[44] Там же, ф. 739, оп. 1, од. зб. 60, арк. 59; ЦДІА в Харкові, ф. 206, од. зб. 8, арк. 55.

[45] «Литовский статут», розд. VI, арт. 1.

[46] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава IX, арт. 6—7.

[47] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 94; од. зб. 2, арк. 79.

[48] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, стор. 169; ЦДІА в Харкові, ф. 76, од. зб. 10, арк. 18; ф. 63, оп. 2, од. зб. 66, арк. 4.

[49] АЮЗР, т. 12, СПБ, 1882, стор. 849; т. 8, СПБ, 1875, стор. 23—24:

[50] В. Модзалевский. Отрывки из Стародубовской миской книги (1664—1673 гг.), стор. 117—118.

[51] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 47 (68).

[52] Там же, ф. 232, од. зб. 2, арк. 139, арк. 57, 66.

[53] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 13.

[54] ЦДІА в Києві, ф. 76, оп. 1, од. зб. 2, арк. 27.

[55] Там же, ф. 56, оп. 3, од. зб. 1226, арк. 9—11.

[56] Там же, од. зб. 3591, арк. 216—220.

[57] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671), Чернигов, 1912, № 73, стор. 53; ЦДІА в Києві, ф. 232, оп. 1, од. зб. 1, арк. 4, 31; од. зб. 2, арк. 139; ф. 236, оп. 1, од. зб. 1, арк. 36, 90; ф. 56, оп. 1, од. зб. 361, 3, арк. 214—216.

[58] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 21, п. 1, 2.

[59] В. Модзалевский. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671), стор. 34.

[60] А. Федотов-Чеховский. Инструкция гетьмана Данила Апостола малороссийским судам. Журн. «Киевская Старина», т. 17, 1887, стор. 146; «Литовский статут», розд. 1, арт. 26, п. 2; «Порядок», ч. IV, арк. 109.

[61] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 1, арк. 32; ф. 232, од. зб. 1, арк. 8, 57, 62; ф. 229, од. зб. 1, арк. 57; В. Модзалевский. Отрывки из Стародубовской мискои книги (1664—1673 гг.), стор. 120—121.

[62] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 441, арк. 1—2; ф. 796, оп. 1, од. зб. 1, арк. 4; М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., т. 1, стор. 131.

[63] ЦДІА в Києві, ф. 739, оп. 1, од. зб. 60, арк. 108 (216); М. Слабченко. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст., Харків, 1919, стор. 20.

[64] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 87.

[65] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 1, од. зб. 17, арк. 20—22.

[66] Там же, ф. 83, оп. 1, од. зб. 110, арк. 17; ф. 1467, оп. 1, од. зб. 4, арк. 11.

[67] Там же, ф. 56, оп. 1, од. зб. 17, арк. 21.

[68] Там же, ф. 103, оп. 1, од. зб. 28, арк. 7; ф. 64, оп. 1, од. зб. 1145, арк. 6—8; од. зб. 56, арк. 10.

[69] Там же, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1145, арк. 6—8; од. зб. 56, арк. 10; ф. 81, оп. 1, од. зб. 16, арк. 1.

[70] Там же, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3613, арк. 464; ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 114.

[71] Там же, ф. 229, од. зб. 1, арк. 27; од. зб. 2, арк. 24.

[72] Там же, ф. 56, оп. 1, од. зб. 2480, арк. 3; ф. 77, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1—5.

[73] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 81, 82.

[74] Там же, ф. 189, од. зб. 3, арк. 2; ф. 56, оп. 1, од. зб. 470 арк. 3.

[75] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 3, п. 3; глава IX, арт. 3, п. 1, арт. 4.

[76] ЦДІА в Харкові, ф. 232, оп. 1, од. зб. 2, арк. 144; В. Модзалевский. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671), стор. 73.

[77] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, К., 1929, т. 1, стор. 20.

[78] В. Модзалевский. Отрывки из Стародубовской миской книги (1664—1673 гг.), стор. 120.

[79] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 42.

[80] «Литовский статут», розд. II, арт. 59, п. 2.

[81] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 57, 96.

[82] А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. 2, К., 1893, стор. 153.

[83] І. Черкаський. Поволання над трупом забитого. «Праці Комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», вип. 1, К., 1925, стор. 91—93.

[84] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 42.

[85] Припускаю, що цей термін походить від польського слова «ślad», що означає «слід», або від слова «шлях» — *А. П.*

[86] ЦДІА в Харкові, ф. 206, од. зб. 56, арк. 2 (11), 1 (15).

[87] Там же, ф. 232, од. зб. 2, арк. 210.

[88] Журн. «Киевская Старина», т. 75, 1901, стор. 64.

[89] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 43 (60, 64).

[90] ЦДІА в Харкові, ф. 236, од. зб. 1, арк. 80—84; ф. 229, од. зб. 1, арк. 20.

[91] Там же, ф. 63, оп. 2, од. зб. 65, арк. 6.

[92] «Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671), стор. 119.

[93] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 83—86.

[94] Там же, ф. 232, од. зб. 2, арк. 129; ЦДІА в Києві, ф. 99, од. зб. 7, арк. 90.

[95] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 1, арк. 20; ф. 232, од. зб. 2, арк. 129.

[96] Там же, ф. 232, од. зб. 3, арк. 64.

[97] Там же, ф. 229, од. зб. 1, арк. 20; «Актовые книги Стародубовского городового уряда 1693 года», Чернигов, 1914, стор. 68.

[98] І. Черкаський. Поволання над трупом забитого. «Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права», вип. 1, К., 1925, стор. 91—93.

[99] ЦДІА в Києві, ф. 739, оп. 1, од. зб. 60, арк. 44; ф. 56, оп. 1, од. зб. 351, арк. 3—4.

[100] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 1, од. зб. 3595, арк. 133.

[101] Там же, ф. 64, оп. 1, од. зб. 451, арк. 1.

[102] М. Слабченко. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст., стор. 16—17.

[103] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 66.

[104] «Литовский статут», розд. 4, арт. 35, п. 1—3; арт. 62, п. 1—4; «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 24.

[105] «Литовский статут», розд. 4, арт. 63, п. 1—3; арт. 27, п. 1—4; арт. 3, п. 2.

[106] М. Слабченко. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст., стор. 17.

[107] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3611, арк. 203.

[108] «Литовский статут», розд. 4, арт. 3, п. 2.

[109] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 3.

[110] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 65, арк. 28.

[111] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 48; ф. 232, од. зб 1, арк. 57.

[112] Там же, ф. 38, од. зб. 53, арк. 30—31.

[113] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 16, п. 7, 8.

[114] ЦДІА в Харкові, ф. 38, од. зб. 53, арк. 30—31.

[115] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 16, п. 4.

[116] «Литовский статут», розд. 4, арт. 81, п. 1—3; ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3613, арк. 214—216, 276.

[117] ЦДІА в Харкові, ф. 41, од. зб. 163, арк. 35.

[118] О. Левицький. По судах гетьманщини, стор. 8.

[119] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 57.

[120] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 5, п. 8.

[121] Там же, глава 5, п. 6.

[122] «Литовский статут», розд. 1, арт. 21, п. 1—3.

[123] ЦДІА в Києві, ф. 56, од. зб. 2495, арк. 5.

[124] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 1, арк. 58; А. Лазаревский. Суды в Старой Малороссии. Журн. «Киевская Старина», т. 11, 1898, стор. 113.

[125] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1139, арк. 1—3.

[126] Там же, ф. 72, оп. 1, од. зб. 3; ф. 77, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1.

[127] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VII, арт. 4, п. 3.

[128] ЦДІА в Києві, ф. 271, оп. 1, од. зб. 73, арк. 1.

[129] Там же, ф. 56, оп. 3, од. зб. 356, арк. 2.

[130] Там же, ф. 232, оп. 1, од. зб. 1, арк. 12.

[131] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 4—5; ф. 232, од. зб. 2, арк. 144.

[132] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 2367, арк. 3.

[133] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 2367, арк. 3, од. зб. 3589, арк. 244.

[134] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 25, п. 2.

[135] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 4, 5; ф. 232, од. зб. 1, арк. 7, 90, 104; ф. 236, од. зб. 1, арк. 64.

[136] Там же, ф. 241, од. зб. 1, арк. 255; ф. 232, од. зб. 1, арк. 95—96; ф. 236, од. зб. 1, арк. 64; ф. 229, од. зб. 1, арк. 28.

[137] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 59, 83.

[138] А. Федотов-Чеховский. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам. Журн. «Киевская Старина», т. 17, 1887, стор. 177.

[139] ЦДІА в Харкові, ф. 48, од. зб. 16, арк. 55.

[140] Там же, ф. 48, од. зб. 25, арк. 1.

[141] Там же, ф. 232, од. зб. 1, арк. 87, 95—98; од. зб. 2, арк. 32.

[142] ЦДІА, ф. 13, од. зб. 28, арк. 2 і 54.

[143] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 32; ф. 232, од. зб. 2, арк. 32.

[144] О. Левицький. По судах гетьманщини, справи VI і VII; ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1, арк. 94; од. зб. 2, арк. 137, 208—209; «Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671)», стор. 119; ЦДІА в Києві, ф. 110, оп. 1, од. зб. 24, арк. 59.

[145] ЦДІА в Харкові, ф. 229, оп. 1, од. зб. 2, арк. 1; «Актовые книги Полтавського городового уряда XVII в. (1664—1671)», стор. 51; ЦДІА в Києві, ф. 110, оп. 1, од. зб. 24, арк. 59.

[146] «Актовая книга Стародубовского городового уряда 1693 г.,» стор. 5.

[147] «Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в.,» № 70, арк. 51; ЦДІА в Харкові, ф. 48, од. зб. 17, арк. 8; ф. 76, оп. 1, од. зб. 2, арк. 11; ф. 36, оп. 3, од. зб. 3594, арк. 5.

[148] ЦДІА в Києві, ф. 76, оп. 1, од. зб. 2, арк. 11; ф. 56, оп. 3, од. зб. 3594, арк. 5.

[149] ЦДІА в Харкові, ф. 110, оп. 1, од. зб. 3, арк. 1; ЦДІА в Києві, ф. 110, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7; ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 137; ф. 229, од. зб. 2, арк. 18.

[150] ЦДІА в Києві, ф. 63, оп. 1, од. зб. 17, арк. 5.

[151] ЦДІА в Харкові, ф. 206, од. зб. 8, арк. 3; «Актовая книга Стародубовского городового уряда 1693», стор. 5.

[152] «Литовский статут», розд. 4, арт. 40, п. 1.

[153] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава XVII, арт. 6, п. 2 і 3; арт. 9, п. 3.

[154] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3597, арк. 18—19.

[155] «Литовский статут», розд. 4, арт. 40, п. 2—3; «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 35, п. 7.

[156] ЦДІА в Києві, ф. 103, оп. 1, од. зб. 28, арк. 1—6.

[157] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 36, п. 2; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 65, арк. 32; М. Слабченко. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст., стор. 35.

[158] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII ст., т. 1, стор. 130—131.

[159] М. Чельцов-Бебутов. Курс советского уголовно-процессуального права, т. 1, стор. 692.

[160] Там же, стор. 718.

[161] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3592, арк. 229—231.

[162] Там же, оп. 1, од. зб. 3516, арк. 239.

[163] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 35, п. 9.

[164] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 1991, арк. 3.

[165] Там же, од. зб. 3609, арк. 90.

[166] Там же, оп. 1, од. зб. 372, арк. 10; оп. 3, од. зб. 356, арк. 2.

[167] Там же, ф. 41, оп. 1, од. зб. 7, арк. 61.

[168] «Литовский статут», розд. 4, арт. 89.

[169] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 367, арк. 1; ЦДІА в Харкові, ф. 41, оп. 1, од. зб. 7, арк. 61.

[170] Там же, арк. 2.

[171] «Литовский статут», розд. 4, арт. 89.

[172] М. Василенко. Матеріали до історії українського права, т. 1, стор. 5.

[173] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3594, арк. 230.

[174] Там же, од. зб. 3604, арк. 507.

[175] Там же, оп. 1, од. зб. 17, арк. 2.

[176] Там же, оп. 2, од. зб. 3589, арк. 244.

[177] ЦДІА в Києві, ф. 99, оп. 1, од. зб. 7, арк. 89—90.

[178] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 65, арк. 35.

[179] ЦДІА в Києві, ф. 104, оп. 3, од. зб. 6, арк. 1—3.

[180] Там же, ф. 56, оп. 3, од. зб. 143, арк. 5—7.

[181] Там же, оп. 1, од. зб. 14, арк. 9.

[182] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 37, п. 1.

[183] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 143, арк. 5—7.

[184] Там же, од. зб. 3589, арк. 298—299.

[185] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 100, арк. 1.

[186] ЦДІА в Києві, ф. 56, од. зб. 3596, арк. 133; од. зб. 3595, арк. 243; од. зб. 3600, арк. 525; оп. 1, од. зб. 3516, арк. 239; оп. 3, од. зб. 3057, арк. 1; од. зб. 3595, арк. 245—246.

[187] Там же, од. зб. 3613, арк. 54, од. зб. 2038, арк. 37—38.

[188] Там же, оп. 2, од. зб. 32, арк. 7—8.

[189] Там же, оп. 3, од. зб. 3605, арк. 60; ф. 64, оп. 1, од. зб. 648, арк. 1—2.

[190] Д. Миллер. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии, т. 1, стор. 44.

[191] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 1, од. зб. 3516, арк. 70—85; оп. 3, од. зб. 3057, арк. 1; ф. 54, оп. 1, од. зб. 348, арк. 1—2.

[192] «Литовский статут», розд. 4, арт. 89.

[193] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 36, п. 3.

[194] М. Василенко. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., ч. 1, стор. 127.

[195] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 65, арк. 46.

[196] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3058, арк. 8.
[197] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 1, арк. 41, 68; од. зб. 2, арк. 24/43.
[198] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 2, арк. 19; арк. 24/43; од. зб. 1, арк. 32; од. зб. 2, арк. 8.
[199] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 65, арк. 51.
[200] А. Левицкий. Взгляд на ремесло палача в Старой Малороссии. Журн. «Киевская Старина», т. 67, 1899, стор. 390—398.
[201] ЦДІА в Харкові, ф. 241, од. зб. 1, арк. 360—361.
[202] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 26, 27.
[203] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1139, арк. 2.
[204] Там же, ф. 56, оп. 1, од. зб. 369, арк. 2—4.
[205] Там же, оп. 3, од. зб. 1721, арк. 1.
[206] ЦДІА в Харкові, ф. 48, од. зб. 15, арк. 68.
[207] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1139, арк. 2.
[208] П. Федоренко. Грабіж у побуті і праві гетьманщини. Студії з історії України, К., 1930, стор. 4.
[209] Там же, стор. 6, 19.
[210] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 1. арк. 89; од. зб. 2, арк. 144.
[211] Там же, ф. 229, од. зб. 1, арк. 61; ф. 232, од. зб. 2, арк. 80, 145, 210.
[212] ЦДІА в Харкові, ф. 229, од. зб. 1, арк. 2, 18, 19.
[213] Там же, од. зб. 1, арк. 18.
[214] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 3613, арк. 214—215, 354.
[215] ЦДІА в Харкові, ф. 206, од. зб. 8, арк. 3.
[216] О. Левицький. По судах гетьманщини, справа VI; ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2. арк. 209.
[217] М. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв., стор. 94—115.
[218] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 65, арк. 56.
[219] Там же, арк. 57.
[220] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 1992, арк. 1.
[221] Там же, од. зб. 3607, арк. 14.
[222] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, зб. О. Лазаревського, кн. 65, арк. 52—54.
[223] «Литовский статут», розд. 4, арт. 100, п. 1, 2.
[224] «Права, по которым судится малороссийский народ», глава VIII, арт. 32, п. 2.
[225] А. Федотов-Чеховский. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам. Журн. «Киевская Старина», т. 17, 1887, стор. 177; ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 1, од. зб. 5, арк. 5. ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 86.
[226] О. Левицкий. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья. Журн. «Киевская Старина», т. 88, 1905, стор. 89—97.
[227] М. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв., стор. 94—115.
[228] О. Левицкий. Обычные формы заключения браков Южной Руси в XVI и XVII вв. Журн. «Киевская Старина», т. 58, 1900, стор. 12—15.

[229] М. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв., стор. 140.

[230] А. Д-ский. Система карательных мер в Запорожье. Журн. «Киевская Старина», т. 40, 1893, стор. 209—239.

[231] И. Новицкий. Старинные орудия наказания и исправления. Журн. «Киевская Старина», т. 13, 1885, стор. 551—554.

[232] ЦДІА в Харкові, ф. 232, од. зб. 2, арк. 171.

[233] ЦДІА в Києві, ф. 56, оп. 3, од. зб. 1910, арк. 2002.

[234] ЦДІА в Харкові, ф. 48, од. зб. 7, арк. 8—9.

[235] «Литовский статут», розд. 4, арт. 32, п. 5.

[236] ЦДІА в Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1084, арк. 3—6.

[237] ДПБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159 (кол. Маркевича), од. зб. 4469/4737, арк. 1—2.

[238] Історія Української РСР, т. 1, К., 1953, стор. 352—354.

◆

◆

ЗМІСТ

◆

Стор.

ВІД АВТОРА 3

Розділ І. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТКУ І ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ 7

Розділ ІІ. ВИДИ СУДІВ, ІХ СКЛАД ТА КОМПЕТЕНЦІЯ 19

Діяльність судів 1648—1763 років . . 23

Суди в 1763—1782 роках 54

Розділ ІІІ. ПАМ'ЯТНИКИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА 63

Литовський статут 72

Магдебурзьке німецьке право 75

Звичаєве право 78

Джерела російського права на Україні . 81

Законодавча діяльність автономних органів влади на Україні 84

Кодифікація права 87

Розділ ІV. СТАРИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС 98

Загальні положення судового процесу . 100

Судові особи 108

Учасники процесу 111

Докази 113

Провадження справи в судах першої інстанції 119

Правові засоби проти судових постанов . 133

Виконання судових постанов 142

ВИСНОВКИ 152

◆

Редактор Р. М. Стефанишин
Технічний редактор Т. В. Саранюк
Коректор І. В. Батизі
Обкладинка художника Г. В. Кучабського

Андрей Йосифович Пашук
СУД И СУДОПРОИЗВОДСТВО ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ XVII—XVIII ст. (1648—1782)
(На украинском языке)

БГ 11007. Підписано до друку 15. XI 1967 р. Формат паперу 84x108$^{1}/_{32}$. Папір друк. № 1. Папер. арк. 2,8125. Умовн. друк. арк. 9,45. Обл.-видавн. арк. 9,8. Зам. 2297. Тираж 2 000. Ціна 77 коп.

Видавництво Львівського університету Львів, Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління по пресі. Львів. Стефаника, 11.

77 коп.

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
1967